

Містяться матеріали проведеної на економічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міжнародної наукової конференції, присвяченої теоретичній спадщині Миколи Христіяновича Бунге у контексті історичного минулого та сучасності. Дається сучасне осмислення історичної постаті М.Х. Бунге, його багатогранної ідейної, науково-теоретичної і реформаторської спадщини як професора і ректора Київського університету, ученого-економіста, засновника Київської політекономічної школи, академіка, видатного вітчизняного державного діяча-реформатора другої половини XIX ст. Розглядаються основні здобутки М.Х. Бунге у різних галузях економічної теорії, фінансів, статистики, історії економічної думки, університетської освіти і педагогіки. Розкривається історичне значення його ідейного спадку та практичної діяльності в галузі ринкового та соціального реформування економічної системи країни.

A special issue comprises proceedings of the international scientific conference held in Taras Shevchenko National University of Kyiv at the Faculty of Economics, devoted to the Mykola Chrystianovych Bunge's academic heritage in the context of past and modern times. A modern estimation of M.Ch.Bunge as a historical personality is given, his multipurpose theoretical, scientific and reformatory heritage of a professor and rector of Kyiv University, academician, scientist of Economics, founder of the Kyiv school of political economy, outstanding national reformer of the nineteenth century is reviewed. The contribution made by M.Ch.Bunge into economic theory, theory of finance, history of economics, university teaching and education is considered. A historical role of his theoretical and practical work for the current marketing and social reformation of the national economy is shown.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Д. Базилевич, д-р екон. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.М. Шелудько, канд. техн. наук, доц. (заст. відп. ред.); А.А. Чухно, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; Д.М. Черваньов, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. АПН України; В.А. Євтушевський, д-р екон. наук, проф.; П.С. Єщенко, д-р екон. наук, проф.; І.О. Лютий, д-р екон. наук, проф.; В.О. Мандибура, д-р екон. наук, проф.; А.О. Старостіна, д-р екон. наук, проф.; О.І. Черняк, д-р екон. наук, проф.; В.Г. Швець, д-р екон. наук, проф.; А.В. Шегда, д-р екон. наук, проф.; В.Л. Осецький, д-р екон. наук, проф. (відп. секр.).
Адреса редколегії	03022, Київ-22, вул. Васильківська, 90-а, корп. економічного факультету; ☎ (38044) 259 7182
Затверджено	Вченою радою економічного факультету 28.03.06 (протокол № 8)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України №1-05/7 від 09.06.99
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

Другі "Бунгівські читання".....	4
Базилевич В.Д. Розвиток економічної науки та освіти в Україні в контексті інтелектуального спадку М.Х. Бунге.....	7
Винниченко І. Члени роду Бунге в науковому просторі країн оселення.....	9
Гайдай Т.В. Поєднання наукових традицій в умовах становлення вітчизняної економічної теорії у другій половині XIX ст.: Феномен М.Х. Бунге.....	12
Горкіна Л.П. Український ідеолог і теоретик ринкової трансформації економіки Російської імперії у XIX ст.	16
Гражевська Н.І. М.Х. Бунге про роль та функції держави в трансформаційній економіці.....	21
Жилінська О.І. Започаткування М.Х. Бунге традицій університету св. Володимира у підготовці наукових кадрів.....	24
Ущатовський Ю.В. Економічна політика держави у економічній системі Миколи Бунге	27
Маслов А.О. М.Х. Бунге – видатний економіст-теоретик та практик ринкового реформування в Україні та Росії.....	30
Вернигора Л. Місце М. Бунге в розвитку вітчизняної економічної думки II половини XIX століття	34
Галицька Е.В. Роль М.Х. Бунге в дослідженні демографічних процесів	37
Голубнича Г.П. Дослідження М.Х. Бунге базових принципів і категорій фінансової звітності та контролю.....	42
Дрозд І.К. Науковий спадок М.Х. Бунге щодо проблеми формування витрат на підприємствах залізничного транспорту	48
Дмитренко А.П. М.Х. Бунге в документах державного архіву м. Києва.....	52
Самойленко О.Г. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність М.Х. Бунге в юридичному лицей князя Безбородька в Ніжині.....	53
Небрат В.В. Теоретичні погляди М.Х. Бунге у контексті розвитку світової економічної думки	56
Кудлак В.Я. Відображення творчої спадщини та практичної діяльності М. Бунге в літературних джерелах.....	59
Коренєва Н.А. Роль М.Х. Бунге у розвитку вітчизняної статистики: започаткування соціологічного напрямку.....	62
Новікова І.Е. Роль М.Х. Бунге у трансформації вітчизняної банківської системи на ринкових засадах	64
Глушицька Н.Ю. М.Х. Бунге: теорія та практика взаємодії держави та приватного сектору в ринковій економіці	67

CONTENTS

The second "Bunge's readings"	4
Bazylevich V.D. Development of economic science and education in Ukraine in the context of M.Ch. Bunge's intellectual heritage	7
Vynnychenko I.I. Bunge family members in the scientific space of the countries of residence	9
Gayday T.V. Combination of scientific traditions under formation of national economic theory in the second half of XIX century: M.Ch. Bunge's phenomena.....	12
Gorkina L.P. Ukrainian ideologist and theoretician of market transformation of the Russian empire economy in XIX century	16
Grazhevskaya N.I. M. Bunge about the role and functions of the state in the transformation economy	21
Zhylynska O.I. M.Ch. Bunge on the formation of the traditions of university of St. Vladimir during training of scientific frames.....	24
Ushchapovskiy Y. V. Economic state policy in the economic system of Mykola Bunge.....	27
Maslov A.O. M.Bunge as an outstanding economist-theoretician and practitioner of the market reforms in Ukraine and Russia.....	30
Vernigora L.V. The role of M.Ch.Bunge in establishing and developing the university economic studies	34
Galizka E.V. The role of M. Bunge in studying of demographic actions	37
Golubnitchaya G. P. M.Ch. Bunge's investigation of the base principles and categories of the financial statements and the control.....	42
Drozd I.K. M.Ch. Bunge's academic heritage on the problems of railway transportation costs formation	48
Dmytrenko A.P. M.Ch. Bunge in the documents of Kyiv's state archive	52
Samoylenko O.G. M.Ch. Bunge's scientifically-pedagogic and enlightenment activity at law Nizhin College of knjaz Bezborodko	53
Nebrat V.V. Theoretical views of M.Ch. Bunge in the context of the development the world economic thought	56
Kudlak V.Ja. Interpretation of V. Bunge's creative heritage in literary sources	59
Koreneva N.A. M.Ch. Bunge's role in development of native statistics: formation of sociological stream.....	62
Novikova I.E. M.Ch. Bunge's role in the formation of native bank system on the market principles is discovered in article.....	64
Glushitskaya N.Y. M.Ch.Bunge's theory and practice of interaction of government and corporate sector in market economy	67

ДРУГІ "БУНГІВСЬКІ ЧИТАННЯ"

Одним із визначальних напрямів наукової діяльності колективу економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка є інтелектуально напружена, копітка дослідницька праця з відродження вітчизняної наукової економічної спадщини, творчого опанування здобутків української економічної думки та економічної культури, розвитку університетських наукових традицій.

Передусім йдеться про повернення в науковий обіг та сучасне теоретичне осмислення ідейного спадку видатних фундаторів та представників університетської економічної науки, постаті яких з ідеологічних міркувань були піддані в попередні десятиріччя незаслуженому тривалому забуттю і замовчуванню. Беручи під увагу зазначене, непересічний історичний постаті Миколи Християновича Бунге була присвячена Міжнародна науково-практична конференція "М.Х. Бунге – видатний вчений, педагог, державник (Бунгівські читання)", що відбулась у травні 2005 р. на економічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У центрі уваги учасників міжнародної наукової конференції знаходилося сучасне всебічне осмислення історичної постаті та ідейної спадщини М.Х. Бунге (1823-1895) – нашого співвітчизника, видатного вченого, педагога, просвітника, професора і ректора Київського університету св. Володимира, фундатора його наукової слави, визнаного державного діяча-реформатора. Роль і значення М.Х. Бунге виходить далеко за межі своєї епохи – середини та другої половини XIX ст. Діапазон його наукових інтересів та напрямів практичної діяльності вражає своєю масштабністю та широтою.

Ці, вже другі за ліком Бунгівські читання, що проходять на економічному факультеті столичного університету у форматі міжнародної наукової конференції, стали осередком подальшого плідного міжнародного співробітництва його організаторів та учасників. Членами почесного оргкомітету міжнародної науково-практичної конференції були ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік НАНУ В.В. Скопенко, Надзвичайний та Повноважний Посол ФРН в Україні Дітмар Штюдemanн, директор-організатор Об'єднаного інституту економіки НАНУ, академік НАНУ С. Пирожков, ректор Українського Вільного Університету професор Альберт Кіпа (США), член Римського клубу, професор, іноземний член НАНУ Богдан Гаврилишин (Швейцарія), директор Гете-Інституту в Києві доктор Барбара Каульбах, голова Міжнародного союзу німецької культури Генріх Мартене (Росія).

В організації конференції також взяли участь Посольство ФРН в Україні, Гете-Інститут в Києві, Інститут досліджень діаспори (директор І.І. Винниченко), Керівництво проекту "Німецька меншина" Гете-Інституту в Києві (К. Хоппе), Центр німецької культури "Відерштраль" (канцлер Л. Коваленко-Шнайдер), Асоціація німців України (президент В. Самойленко).

Знаменним є те, що в особі М.Х. Бунге тісно переплелися глибокі національно-культурні традиції двох народів – німецького та українського. Адже народився Микола Християнович Бунге 11 листопада 1823 р. у Києві, в лютеранській родині вихідців зі Східної Пруссії. Дід майбутнього вченого Георг-Фридрих Бунге (1722-1792) перебрався у 1750 р. в Київ і назавжди тут оселився, згуртувавши навколо себе і очоливши німецьку громаду. Георг-Фридрих завідував першою в місті приватною аптекою на Подолі. У 1779 р. при затвердженні у званні привілейованого аптекаря прийняв російське підданство. У 1791 р. за постановою дворянського зі-

брання рід Бунге отримав почесне громадське визнання – був вписаний у книгу родоходів Київської губернії. Сам Микола Бунге не тільки народився, але більшість свого життя прожив і за заповітом похований у Києві, на Байковому кладовищі. Україна стала для його родини другою Батьківщиною.

З вітанням до учасників міжнародного наукового зібрання та доповіддю "Німці та німецька культура в Україні" на конференції виступив Надзвичайний та Повноважний Посол ФРН в Україні Дітмар Штюдemanн. Він високо оцінив суспільне та громадське значення цього наукового форуму в розвитку культурних та наукових відносин між Україною та Німеччиною. Детально зупинившись на історії німецьких колоністів в Україні (до яких належав і рід М.Х. Бунге), він показав їх реальний внесок у господарський та інтелектуальний розвиток південних та східних регіонів сучасної України. Пан Посол також відзначив особливу актуальність проблематики міжнародної конференції для розвитку обох культур, підкресливши, що, на жаль, сьогодні особистість і діяльність М.Х. Бунге є невідомою для сучасних поколінь німців.

На проблемах культурного впливу німецької діаспори в Україні зупинилися у своїх доповідях директор Гете-Інституту в Києві, доктор Барбара Каульбах – "Роль Гете-Інституту в німецько-українських культурних і наукових стосунках", а також директор Інституту досліджень діаспори І.І. Винниченко – "Представники роду Бунге у науковому просторі країн оселення".

Проведення вже другої наукової конференції, присвяченій пам'яті М.Х. Бунге, саме на економічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка є не тільки своєчасним, але й глибоко закономірним. Річ у тому, що М.Х. Бунге залишив глибокий слід в історії університету.

Микола Християнович був випускником Київського університету св. Володимира, його педагогічна діяльність як професора цього освітнього закладу тривала майже три десятиріччя – з початку 1850-х до 1880-х років. Очолити кафедру політичної економії та статистики, М. Бунге сприяв її перетворенню на один з провідних центрів розвитку економічної науки не тільки в Україні, а і в Російській імперії. Його науково-педагогічна діяльність мала визначальне значення в історії розвитку університетської освіти та науки. М. Бунге став фундатором економічної науки в Київському університеті св. Володимира у відповідальний та визначальний період її становлення – з початку 50-х до 80-х рр. XIX ст.

Протягом трьох термінів М.Х. Бунге був ректором Київського університету св. Володимира (1859-1862, 1871-1875 та 1878-1880 рр.). Цей факт є красномовним свідченням його високого авторитету і визнання. Ім'я М.Х. Бунге навечно вписано в історію розвитку цього флага вітчизняної освіти і науки. На чолі Київського університету протягом 60-70-х рр. XIX ст. Бунге відіграв визначну роль у розбудові системи університетської освіти, безпосередню сприяв її реформуванню та демократизації.

М.Х. Бунге – вчений зі світовим ім'ям, чиї наукові заслуги були відзначені обранням дійсним членом Імператорської Академії наук. Його економічні праці стали відомими в багатьох країнах світу. М.Х. Бунге – засновник Київської наукової політекономічної школи, яка отримала вітчизняне і світове визнання. Він виплекав і очолив професійну наукову спільноту своїх учнів – послідовників і однодумців, яка стала вагомим фактором теоретичного розвитку вітчизняної і загальноросійської економічної теорії другої половини XIX ст. Також

М.Х. Бунге сприяв започаткуванню таких галузей економічного дослідження, як теорія фінансів, кредиту, підприємництва, управління, статистики та ін. До останніх років життя він залишався вченим широкого, якщо не універсального, економічного спрямування.

Попри це, М.Х. Бунге увійшов у вітчизняну історію як видатний ідеолог та учасник Великих антифеодальних реформ середини XIX ст., дійсний натхненник та учасник скасування залишків феодального поневолення селян – кріпацтва, палкий прихильник і провідник соціально-економічного реформування національної економіки на ринково-підприємницьких засадах. М. Бунге брав активну і плідну участь у розробці економіко-правових засад селянської реформи 1861 р., у 1860-1890-ті рр. – у ринковому реформуванні фінансово-кредитної, банківської та грошової систем країни. Спираючись на ґрунтовне знання прогресивного європейського наукового і господарського досвіду, М. Бунге в історично несприятливих умовах післяреформеної реакції (80-90-ті рр. XIX ст.) очолював розробку стратегії ринкового перетворення загальноросійської економіки. У 1881-1886 рр. він – на посаді міністра фінансів, у 1887-1895 рр. – Голови Комітету міністрів Російської імперії. За життя через консервативний та шовіністичний спротив йому не вдалось реалізувати задумане, але перспективні напрями розпочатих ним реформ в подальшому знайшли безпосереднє продовження у діяльності таких видатних реформаторів, як Ю. Вітте та П. Столипін.

Нас, ідейних спадкоємців М.Х. Бунге, відділяє від його епохи тривалий історичний час. У 2003 р. минуло 180 років від дня народження М.Х. Бунге, на 2005 р. припала 110-та річниця від дня його смерті. Проте велике бачиться на відстані. Слід визнати, що дослідження багатогранної науково-теоретичної та державницько-реформаторської діяльності М. Бунге надзвичайно співзвучне сучасним завданням вітчизняного суспільного розвитку – завершенню соціально-ринкової трансформації української економіки, входженню країни в європейський економічний та цивілізаційний простір. І це, безумовно, додатково актуалізує багато в чому дивовижно пророчий науково-теоретичний та ідейний спадок нашого видатного співвітчизника.

На конференції також йшлося про наслідування прикладу високої духовності, відданості *alma mater*, благодійної діяльності видатного вченого. За життя М. Бунге завжди плекав талановиту університетську наукову молодь. За заповітом залишив Київському університету та Товариству допомоги колишнім студентам університету значні кошти. На них були засновані щорічна іменна премія за найкращу студентську роботу з економічної проблематики, два щорічні грошових утримання нужденним студентам з відмінним навчанням, щорічну стипендію імені М.Х. Бунге для незаможного студента університету, засновано зразкове міське училище імені Миколи Християновича Бунге (1904 р.).

Учасниками конференції була підтримана ідея, висловлена науковою громадськістю факультету, щодо заснування іменної міжнародної Бунгівської премії за кращу наукову роботу в галузі економічної теорії та фінансів.

Повертаючи у науковий та суспільний вжиток науковий, інтелектуальний і духовний спадок Миколи Бунге, ми повертаємо собі власну історію: багатство вітчизняної економічної науки, теоретичних надбань та освіт-

ньо-наукових традицій Київського університету, потужний інтелектуальний заряд ліберально-реформаторських та державницьких ідей першої історичної хвилі ринкової трансформації вітчизняної господарської системи (друга половина XIX ст.). Їхнє осмислення та оцінка мають вагомое значення для плідного розвитку вітчизняної економічної науки та ґрунті творчо-критичного сприйняття світових здобутків, для успішності реалізації сучасних системних перетворень, надання необоротності сучасному національному суспільному поступу. Передумови для цього закладені загальним ходом демократизації суспільства і розбудови вітчизняної державної незалежності.

Після тривалого забуття нашого славетного співвітчизника його ім'я нарешті повертається у вітчизняний історичний контекст та науковий обіг. Цьому безпосередньо сприятиме видання нової фундаментальної наукової монографії, підготовленої творчим колективом провідних вітчизняних учених (М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – 697 с.). Під час конференції відбулась презентація монографії. Представлення нового двомовного (українсько-німецького) видання також було здійснено на урочистому прийомі в Посольстві ФРН в Україні, влаштованому для учасників конференції. Німецький переклад зроблено за сприянням фахівців Гете-Інституту в Києві. Це створює можливості для того, щоб зробити її зміст надбанням Німеччини, як країни етнічного походження роду вченого, а також зарубіжної наукової громадськості.

"М. Бунге: сучасний дискурс" – це перша книга нової серії видань "Славетні постаті", започаткованої колективом вчених економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та видавництвом "Знання". Метою цієї серії є розширення наукового світогляду вітчизняних економістів-фахівців шляхом уведення у науковий обіг визначальних і разом з тим невинуватно маловідомих імен, праць, ідей, які не тільки мали провідне значення у формуванні витоків вітчизняної науки, а і здатні суттєво збагатити її сучасний теоретичний розвиток.

Особливість виданої монографії полягає передусім у тому, що в ній здійснено сучасне наукове осмислення ідейного спадку та практичної реформаторської діяльності М.Х. Бунге. Книга містить твори М.Х. Бунге "Теорія кредиту" (1852), "Про місце політичної економії в системі народної освіти та про її відношення до практичної діяльності" (1856), "Основи політичної економії" (1870), які були написані вченим під час роботи у Київському університеті. З часу свого першого виходу у XIX ст. вони не перевидавались, а тому сьогодні являють собою бібліографічну рідкість, малодоступні для широкого наукового загалу, студентської молоді.

Проведення другої міжнародної наукової конференції, присвяченої М.Х. Бунге, вихід у світ однойменного монографічного видання з серії "Славетні постаті" стали закономірними результатами багаторічної активної і напруженої наукової праці колективу вчених економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка з відродження справжньої історії університетської економічної науки і освіти, системного і різнобічного дослідження витоків української економічної науки у контексті світової та східнослов'янської економічної думки.

В.Д. Базилевич

З іменем Миколи Бунге ми поєднуємо не лише найвидатнішого українського вченого-економіста XIX ст. і засновника Київської школи політекономії. Бунге був також видатним викладачем, ректором університету, державним діячем, реформатором фінансової системи та – не в останню чергу – ліберальним інтелегентом і просвітником з особливим впливом.

Але часто випадає з очей той факт, що родині Бунге завдячує своїм заснуванням німецька євангелійно-лютеранська громада в Києві – громада, яка ще й сьогодні живе у стінах церкви св. Катерини. Дід Миколи, Георг' Фрідріх, був родом зі Східної Пруссії, керував наприкінці XVIII ст. першою в Києві приватною аптекою, а після заснування релігійної громади користувався високим авторитетом у місті.

У XX ст. Микола Бунге незаслужено потрапив у забуття. Сьогодні пора знову відкривати цього великого українського мислителя і практика, але водночас і його німецьке коріння. Україна стоїть перед значними переминами в державі та суспільстві. Їй потрібні люди, які, як Бунге, з інтелектуальною силою та мужністю вирушать новим шляхом, узявши в свої руки проведення цього трансформаційного процесу в напрямку встановлення принципів правової держави, соціальної ринкової економіки та політичної діяльності, що орієнтується на громадське добро.

**Дітмар Штюдemann,
Надзвичайний і Повноважний Посол
Федеративної Республіки Німеччина в Україні**

Mit dem Namen Mykola Bunge verbinden wir nicht nur den bedeutendsten ukrainischen Wirtschaftswissenschaftler des 19. Jahrhunderts und den Begründer der Kyiwer Schule der Politökonomie. Bunge war auch herausragender Hochschullehrer, Universitäts-Rektor, Staatsmann, Finanzreformer, sowie -nicht zuletzt-ein liberaler Intellektueller und Aufklärer von prägender Kraft.

Oftmals übersehen wird jedoch, dass der Familie Bunge die Gründung der deutschen evangelisch-lutherischen Gemeinde in Kiew zu verdanken ist – eine Gemeinde, die noch heute in der Katharinen-Kirche lebendig ist. Mykolas Großvater, Georg Friedrich, stammte aus Ostpreußen, leitete Ende des 18. Jahrhunderts die erste private Apotheke in Kiew, und genoss nach der Gründung der Gemeinde hohes Ansehen in der Stadt.

Im 20. Jahrhundert geriet Mykola Bunge zu Unrecht in Vergessenheit. Heute ist es an der Zeit, diesen großen ukrainischen Denker und Praktiker, und auch dessen deutsche Wurzeln, wiederzuentdecken. Die Ukraine steht vor großen Veränderungen in Staat und Gesellschaft. Sie braucht Leute, die wie Bunge mit intellektueller Kraft und Mut, neue Wege zu beschreiten, diesen Transformationsprozess hin zu Rechtsstaatlichkeit, sozialer Marktwirtschaft und am Gemeinwohl orientierten politischen Handeln, in die Hand nehmen.

**Dietmar Stüdemann,
Botschafter der Bundesrepublik Deutschland in der Ukraine**

Як директор Гете-Інституту в Києві я вітаю оргкомітет, пана професора В.Д. Базилевича та Ігора Винниченка із втіленням чудової ініціативи проведення Бунгівських читань під назвою "М.Х. Бунге – видатний вчений, педагог, державник". Я рада, що Гете-Інститут бере участь у цьогорічній конференції під гаслом "Ідейний спадок М. Бунге в контексті історичного минулого та сьогодення".

Микола Бунге був вченим-економістом, тричі ректором Київського університету, Головою Комітету міністрів Російської імперії та вихователем синів російського царя.

Як етнічний німець він зробив значний внесок до зміцнення авторитету Німеччини й України та навів важливі мости між цими двома народами. Бунгівські читання наступних років висвітлять ще багато граней його діяльності та покажуть, що його творчий здобуток має велике значення і для сьогодення.

**Д-р Барбара Каульбах,
Директор Гете-Інституту в Києві**

Als Leiterin des Goethe-Instituts Kiew beglückwünsche ich das Organisationskomitee, Herrn Prof.-Dr. W. D. Basylewytsh und Ihor Vynnytschenko, zu der großartigen Initiative der Bunge-Seminare mit dem Titel "Mykola Bunge als hervorragender Wissenschaftler, Pädagoge, Staatsmann" und freue mich, dass das Goethe-Institut in diesem Jahr an der Konferenz unter dem Motto "Ideenerbe von M. Bunge im Kontext der historischen Vergangenheit und der Gegenwart" teilnimmt.

Mykola Bunge war Finanzwissenschaftler, er war dreimal Rektor der Kiewer Universität, Vorsitzender des Ministerkomitees des Russischen Reiches und Erzieher russischer Zarensöhne.

Als ethnischer Deutscher hat er Wichtiges für das Ansehen Deutschland und der Ukraine geleistet, und wichtige Brücken zwischen beiden Völkern gebaut. Die Seminare in den folgenden Jahren werden noch viele Facetten seines Schaffens hervorbringen, und zeigen, dass seine Werke auch für die heutige Zeit von hoher Bedeutung sind.

**Dr. Barbara Kaulbach,
Leiterin des Goethe-Instituts Kiew**

**ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА СПРИЯННЯ ГЕТЕ-ІНСТИТУТУ В КИЄВІ
ТА ЦЕНТРУ НІМЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ "ВІДЕРШТРАЛЬ" (КИЇВ)**

В.Д. Базилевич, док. екон. наук, професор,

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО СПАДКУ М.Х. БУНГЕ

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем розвитку вітчизняної економічної науки та освіти в контексті історичного минулого та сучасності на основі осмислення інтелектуального спадку та реформаторської діяльності відомого вченого, педагога і державного діяча Миколи Християновича Бунге (1823-1895).

The article examines essential problems of development of the national economic science and education in context of historical past and contemporaneity on a ground of estimation of the intellectual heritage and reforming activity of the celebrated Ukrainian scientist, educationalist and a government authority Mykola Khristianovych Bunge (1823-1895).

Розбудова в Україні основних засад відкритого суспільства, зорієнтованого на духовно-інформаційний вектор глобальної еволюції людства, та опанування інноваційної моделі економічного зростання, вимагають принципово нових підходів до якості підготовки фахівців у сфері економічної теорії та господарської практики на основі усвідомлення визначального впливу знань на виробництво і нагромадження людського капіталу. Вищою формою інтелектуальної активності є фундаментальна наука. Відтак класичні університети були, є і залишаються головними осередками інтелектуального життя нації, здатними поєднати традиції та інновації, забезпечити фундаментальність, системність, міждисциплінарність освітнього простору, формування навичок творчого мислення та розуміння стратегічних перспектив розвитку суспільства.

Одним із видатних основоположників класичної університетської освіти в Україні є Микола Християнович Бунге (1823-1895) – непересічна особистість, відомий вчений, педагог та державний діяч. Його ідеї і тепер вражають своєю далекоглядністю, інтелектуальною глибиною та моральною висотою.

Як видатний вчений-економіст широкого спрямування, якого вирізняла з кола сучасників багатогранність наукових інтересів, М.Х. Бунге здійснив вагомий внесок у розвиток політекономічних досліджень, історії світової економічної думки, теорії фінансів та кредиту, економічної та соціальної статистики.

Визнаючи ще за життя вченого науковою заслугою стало заснування Київської економічної (реально-психологічної) школи, яка розвивалась у стінах Київського університету в останній третині ХІХ ст. у руслі новітньої на той час у світовій економічній науці неокласичної парадигми. Представники цієї школи утворили науковий осередок, що сформувався на ґрунті теоретичних поглядів, викладених М.Х. Бунге у фундаментальній економічній праці "Основи політичної економії" (1870 р.). Прихильниками та послідовниками вченого були професори Київського університету: Д.І. Піхно, А.Я. Антонович, О.Д. Білімович, а також відомі дослідники Г.Д. Сидоренко, Г.М. Цехановецький, І.О. Патлаєвський, М.І. Тарасов, які заперечували трудову теорію цінності, соціалістичну доктрину, відстоювали "історично-реалістичну точку зору" на проблеми розвитку народного господарства та обґрунтовували необхідність здійснення соціально-економічних реформ.

Інтелектуальний спадок М.Х. Бунге відображає широкий спектр теоретико-методологічних проблем розвитку економічної науки та освіти, що не втратили актуальності з огляду на новітні тенденції еволюції наукового знання та господарської практики, а саме:

І. Розуміння фундаментальної ролі та значення політичної економії в системі економічної освіти та господарського розвитку. У доповіді, прочитаній на урочистих зборах Імператорського університету святого Володимира 9 квітня 1856 р. "Про місце, яке займає політична економія в системі народної освіти, та про відношення

її до практичної діяльності" вчений обґрунтував науково-практичне значення вивчення політичної економії та програмні напрями розвитку цієї на той час ще молодій галузі вітчизняної науки.

Наголошуючи на необхідності перетворення економічної освіти на "нагальну потребу в розумовому житті суспільства", М.Х. Бунге звертав увагу на те, що "з кожним роком стає все більш очевидним, що без допомоги науки не можна приймати ні успішних заходів фінансових, ні дій, спрямованих на розвиток промисловості та зростання достатку приватних осіб. Більш ніж будь-коли раніше стає загальновизнаним переконання, що всі заклади, покликані забезпечити народний добробут, можуть мати успіх лише у тому випадку, коли саме суспільство бачитиме їх необхідність; коли приватні особи, які певною мірою приймають на себе починаючи та виконання праці, розпочинають справу з ґрунтовними теоретичними поняттями і з тим запасом позитивних відомостей, які даються не одним лише власним досвідом і особистою спостережливістю, але і добросовісним навчанням" [1, с. 37].

ІІ. Системний, багатоплановий аналіз економічних процесів та явищ, критичне та неупереджене сприйняття найважливіших здобутків західної економічної науки. "Ніщо так далеко не відсуває назад і науку, і громадськість, – зазначав М.Х. Бунге, – як думка, що наука знайшла секрети людського добробуту, і що завдання полягає в тому, щоб переробити суспільство за рецептами того чи іншого мислителя" [2, с. 111].

Визнаючи вагому роль А. Сміта і англійської класичної школи у започаткуванні політичної економії як науки, М.Х. Бунге стверджував: "...ми не вважаємо господарський устрій одноманітним і незмінним за всіх часів у всіх народів; але відмінності, які ми помічаємо в економічних явищах, не заступають від нас однорідності останніх і уявляються нам як вираз загальних економічних засад" [1, с. 16]. Водночас він засуджував англійських економістів за надмірне захоплення абстрактним методом у політичній економії, виходячи з того, що "завдання вченого полягає не у викладі загальних, далеких від реальності понять – загального руху економічного процесу, а у вивченні багатограних форм дійсності, у розкритті сенсу останньої, у пізнанні законів, які панують серед різноманіття і уявної випадковості явищ. Для того, щоб задовольнити сучасні потреби політична економія повинна займатись дослідженням того, що існує – явищ, фактів і будувати свої твердження на історичній основі, – на знанні поступового розвитку форм в економічній історії" [1, с. 19].

Не заперечуючи глибокі соціальні антагонізми капіталізму М.Х. Бунге виступив з різкою критикою соціалістичного та марксистського, наголошуючи на необґрунтованості обіцянок всезагального людського щастя у ідеальному суспільстві майбутнього. Він стверджував, що утопічні ідеї позбавляють людей реальних життєвих орієнтирів і обертаються всеохоплюючим диктатом держави та пригніченням основних прав і свобод осо-

бистості. "Стрибок із царства необхідності у царство свободи, – писав учений, – був би стрибком із царства визнання права, праці, обов'язку, совісті, законності – або в царство деспотизму більшості й всеохоплюючого рабства, або в царство анархії, де ніщо не стримує особистого індивідуального свавілля, де людині все дозволено, що вона не побажає" [3, с. 154].

Виходячи з того, що "...ні наука, ні життя не сказали, і навряд чи можуть сказати своє останнє слово, і таким чином кожному поколінню доведеться виконати свою частку праці у сфері пізнання та практичної діяльності" [1, с. Ш], вчений не лише обґрунтував оригінальну політекономічну концепцію, але й застосував її у власній реформаторській активності. Теоретичне підґрунтя його державницьких ідей було засновано на критичному аналізі та творчому розвитку фундаментальних напрацювань англійського класичного лібералізму; національно орієнтованого німецького історичного напрямку; соціально спрямованій течії європейського реформізму. Водночас важливо зазначити, що у своїй реформаторській діяльності М.Х. Бунге завжди виходив із конкретних обставин розвитку вітчизняної економіки, своєчасно коригуючи свої теоретичні установки. Запропонована ним програма реформ носила комплексний характер і відобразила не лише гуманістичний світогляд вченого, але і здоровий глузд економіста-прагматика, який прагнув застосувати досвід розвинених країн з урахуванням національних особливостей історичного розвитку.

Таким чином М.Х. Бунге був прихильником плюралістичного бачення складної та багатопланової економічної дійсності. Він стверджував, що "суспільство непорівнянню більше виграє від вільної діяльності різномірних сил та прагнень, ніж від мертвої одноманітності, що виключає в принципі розвиток та рух уперед" [4, с. 162].

У зв'язку з цим слід зазначити, що визнання плюралізму форм теоретичного відображення економіки є загальноновизнаним надбанням сучасного наукового знання, яке характеризується співіснуванням, конкуренцією та взаємодією домінуючих наукових підходів з численними їх альтернативами. Взаємовплив та толерантне змагання новітніх економічних ідей та підходів розширює можливості бачення взаємодоповнюючих істин у суперечливих міркуваннях та сприяє збагаченню наукового пізнання складної господарської реальності. Притаманний сучасній економічній теорії діалог різних наукових напрямів та традицій дає підстави сподіватися на її подальший плідний розвиток, результатом якого стануть оригінальні ідеї та відкриття, співставні з найвищими досягненнями світової та вітчизняної науки.

III. Розуміння визначальної ролі інтелектуального капіталу та інтелектуальної власності у соціально-економічному розвитку суспільства. Відрізняючись самобутнім підходом до аналізу економічних процесів та явищ, М.Х. Бунге зазначав, що "багатство, яке розглядається з його речової сторони, не складає єдиного предмета вивчення політичної економії" [1, с. 6]. Трактуючи останній у якості "корисної роботи як засобу задоволення потреб", "засобу для життя і розвитку" вчений стверджував, що така робота "може міститися або в предметах матеріального споживання, або у витворах наук і мистецтв, або в діяльності моральній" [1, с. 6]. Відтак важливого значення М.Х. Бунге надавав дослідженню проблем інтелектуальної власності, її структури та суперечностей розвитку.

У цьому контексті заслуговує на увагу третя глава другого тому фундаментальної праці М.Х. Бунге "Поліцейське право. Державний благоустрій", присвячена аналізу "неречової власності" у єдності двох її основних форм: "літературної та художньої власності" та "проми-

слової власності". Зазначивши, що "неречова або духовна діяльність, так само, як і фізична праця, приносить певні результати, на які виробник отримує право власності, що відноситься не лише до речового предмета, але і до того, що є предметом творчості" [4, с. 209], вчений підкреслював, що це явище "нового часу" є не до кінця дослідженим і дискусійним.

Слушними та актуальними є аргументи М.Х. Бунге на користь визнання "літературної та художньої власності". "Кажуть, по-перше, що це право не підходить ні під визначення майнового права, ні під визначення права по зобов'язаннях, – зазначав дослідник, – але з цього можна вивести не заперечення права, а визнання нової стихії, привнесеної в цю сферу; по-друге, говорять, що думка, яка одного разу вже висловлена, є спільним надбанням і належить тому, хто її засвоїв і зрозумів, – це справедливо, але не має відношення до права відтворення думок у певній конкретній формі та до їх поширення технічними та іншими способами; по-третє, говорять, що таке право є шкідливим для успіхів освіти... – на це можна відповісти, що освіта лише виграє, якщо плоди розумової праці будуть захищені проти загарбання..." [4, с. 208]. Відтак особливу увагу вчений звертав на проблему охорони та захисту авторських прав, недопущення "контрафакції та фальсифікації".

Щодо аналізу промислової власності, то, на думку М.Х. Бунге, всі існуючі на той час роздуми з приводу цього феномену можуть бути зведені до наступних чотирьох:

"1) Це право власності є тимчасовим, в силу позитивного закону, або вічним і спадковим відповідно до юридичних засад...

2) Це поліцейський захід, що виправдовується суспільною користю. Привілеї надаються на певний період, для того, щоб винахід став у подальшому суспільним надбанням. Такий підхід є необґрунтованим, оскільки привілеї надаються з метою забезпечення винахіднику того, що створено його працею та витратами.

3) Це договір між винахідником і суспільством, який укладається, на думку одних для того, щоб перші не приховували своїх винаходів, на думку інших – для того, щоб захистити винаходи від жадібних і заздрисних суперників. Договір цей виводять з того, що і винахідник, і суспільство, яке підготувало цей винахід, мають на нього право. Такий погляд є абсолютно помилковим, оскільки договір передбачає добровільну угоду... Думка про те, що суспільство має право на винахід, помилкова: з цієї точки зору суспільство має права і на будинки, оскільки суспільний розвиток уможливив цеглу та інші матеріали для будівництва.

4) Думка, згідно з якою патенти є шкідливим і застарілим приписом, заснована на тому, що патент видається часто не тому, кому належить головна заслуга, а особі, яка скористалась готовою справою, і що патенти встановлені не в інтересах споживачів, а в інтересах небагатьох виробників, що гальмує розвиток промисловості. На це можна відповісти, що "...патенти повинні видаватися більш розбірливо... і той, хто зробив винахід, справедливо повинен скористатися його результатами. Накінець, не викликає сумнівів, що не можна вбачати перешкоди для промислового розвитку в забезпеченні права винахідників; нікому не забороняється придумати і зробити краще, і досвід засвідчує, що країни, в яких видавалось найбільше патентів, найбагатші винахідництвом і найуспішніші у царині промисловості" [4, с. 213].

У зв'язку з вищезазначеним слід зауважити, що в умовах всеосяжної інтелектуалізації сучасної економіки, творча розумова праця перетворюється на рушійну силу інноваційного розвитку суспільства, набуває статусу пріоритетної стратегічної діяльності, а проблеми

охорони та захисту інтелектуальної власності стають першочерговими як для окремих націй, так і для світової спільноти в цілому. За цих обставин загострюється потреба у глибоких системних дослідження економіко-правової природи інтелектуальної власності та суперечностей її розвитку, зокрема:

- ✓ суперечності між сутністю інтелектуальної власності як суспільної (загальної) власності та формами її прояву як приватної (індивідуальної) власності;
- ✓ суперечності між нетоварною сутністю об'єктів інтелектуальної власності та товарною формою їх вираження;
- ✓ суперечностей між привласненням матеріальних носіїв та ідеального змісту об'єктів інтелектуальної власності тощо.

IV. Обґрунтування фундаментальної ролі класичної університетської освіти у пробудженні життєвих сил нації, піднесенні економіки та підвищенні народного добробуту. Вчений був глибоко переконаний, що "розвиток духовних сил досягається народною освітою", яка "не лише сприяє облагородженню потреб людини і повнішому їх задоволенню, але, розвиваючи сили і здібності, уможливорює успіхи народного багатства і добробуту з одного боку, а з іншого – піднесення суспільного життя і більш правильне його запровадження" [4, с. 155].

Як фундатор системи класичної університетської освіти, талановитий педагог, ректор Київського університету імені святого Володимира, М.Х. Бунге відрізнявся новаторством та відданістю високим просвітницьким ідеалам. У 50-ті роки ХІХ ст. він поклав початок дискусії про роль університетів у суспільстві, про зміст і характер вищої освіти, співвідношення наукових та виховних функцій університетів. Вчений виступив за відновлення автономії університетів, демократизацію їх управління, зміцнення зв'язку вищої освіти з практикою, підвищення спеціалізації викладання, розмежування та вдосконалення різноманітної університетської освіти, посилення уваги уряду і суспільства до потреб студентів.

Ці ідеї нашого видатного співвітчизника співзвучні сучасному розумінню освіти як пріоритетного напрямку соціально-економічного розвитку та важливого чинника зміцнення демократичних засад суспільства. У спільній заяві європейських міністрів освіти (м. Болонья, 1999 р.) було зазначено, що "незалежність і автономія університетів породжують впевненість у тому, що система вищої освіти та наукових досліджень безперервно адаптуватимуться до потреб, що змінюються, до запитів суспільства і до необхідності розвитку наукових знань" [5].

М.Х. Бунге був переконаний, що "призначення університетської освіти вимагає свободи викладання і свободи слухання" [5, с. 169]. Водночас він наголосив на тому, що "під свободою викладання не слід розуміти право професора читати що і як йому заманеться. Йдеться про право вибору методики, системи і вільного дослідження. Заперечення науки з кафедри є порушення меж вільного викладання, так само, як і привнесення в науку сторонніх або непридатних їй елементів. Свобода викладання не може стояти над законом і суспільними умовами." Щодо "свободи слухання",

то, на думку вченого, студенти повинні мати можливість "вибору тих чи інших предметів для прослуховування лекцій у тих чи інших викладачів, у тому чи іншому університеті". Водночас М.Х. Бунге підкреслював, що ця свобода також має свої межі, що визначаються "необхідністю прослухати повний курс тієї чи іншої науки за встановленим планом" [5, с. 169-170].

Надзвичайно велику увагу вчений приділяв органічному поєднанню викладання з науковими дослідженнями, вбачаючи у цьому важливу конкурентну перевагу університетської освіти. "Викладач не може поставити своїм завданням лише поширення знань, – зазначав М.Х. Бунге, – викладання, що виключає розробку науки, є не лише запереченням науки, але і можливості успішного, самостійного її вивчення" [4, с. 152].

За свідченням сучасників, М.Х. Бунге відрізняли моральна чистота та надзвичайно висока порядність, любов і повага до студентської молоді, вміння відчувати в ній все здібне, талановите, прагнення прищепити своїм слухачам високі просвітницькі ідеї. Як педагог, ректор, він завжди близько до серця сприймав нужди студентства, його інтереси і потреби. У часи політичної реакції вчений проводив гнучку компромісну політику, виступаючи проти репресій по відношенню до студентів та відвертаючи можливі зіткнення і заворушення. Визначальною рисою викладання дисциплін в університеті за часів М.Х. Бунге стала активна робота викладачів із студентами, самостійна робота останніх. Він першим увів практичні заняття зі студентами, оскільки був переконаний, що "знання здобуваються не вірою в догмати теорії, яка видається за щось безсумнівне, а ретельним аналізом явищ, правильними висновками із незаперечних основних положень і обережними узагальненнями" [3, с. 1].

Таким чином коригуючи у душі вимог часу змістовну парадигму університетської економічної освіти, шукаючи нові важелі та підходи до її успішної реалізації ми не повинні відкидати нагромаджені раніше досвід, апробовані методи та технології суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Без педагогіки співпраці та соціального партнерства, яку відстоював у своїх творах та практичній діяльності М.Х. Бунге, неможлива соціалізація особистості, подальший розвиток наукових традицій та гармонійне поєднання навчання і виховання. Спільними зусиллями ми повинні зробити все можливе для збереження надбань національної університетської освіти, її інтеграції до світового освітянського простору з метою розвитку вітчизняної економіки та підвищення якості життя українського суспільства.

1. Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования и о ее отношении к практической деятельности. – К.: Университетская типография, 1856.
2. Бунге Н.Х. Полицейское право: Курс, читанный в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге. – Т.1. – К.: Университетская типография, 1873.
3. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – С-Петербург, 1895.
4. Бунге Н.Х. Полицейское право: Курс, читанный в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге. – Т.2. – К.: Университетская типография, 1877.
5. Зона європейської вищої освіти // Спільна заява європейських міністрів освіти. – Болонья, 1999.

Надійшла до редколегії 07.03.06

І. Винниченко, канд. геогр. наук

ЧЛЕНИ РОДУ БУНГЕ В НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ КРАЇН ОСЕЛЕННЯ

Висвітлюється діяльність науковців – представників роду Бунге.

Activities of Bunge family members is illustrated.

Рід Бунге, походження якого дослідники пов'язують зі Східною Пруссією [1], славетний, зокрема, й тим, що імена багатьох його представників посідають чільне

місце на скрижалях науки багатьох країн. Однією з найчисельніших є українська гілка цього роду. Із восьми синів та чотирьох дочок Георга-Фрідріха Бунге (1722-

1793), який переселився до Києва в середині XVIII ст., кілька стали відомими науковцями. Фрідріх-Йоган Бунге (1760-01.08.1830, інш. джер. 1822), відомий своїми працями в галузі фармакології та метеорології, на початку 1804 р. був обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Християн-Георг Бунге (1773(6)-1857) закінчив Петербурзький медико-хірургічний інститут (1796) та медичний факультет Йєнського університету у Німеччині (1798). Отримавши ступінь доктора медицини, він повернувся до Києва, де й працював лікарем [2]. В його родині народився чи не найвідоміший представник роду Бунге – Микола (1823-1895) – визначний економіст і фінансист, впливовий державний діяч і політик, талановитий педагог і публіцист. Після закінчення Київського університету М. Бунге протягом 1845-50 рр. викладав в Ніжинському ліцеї князя Безбородька, де 1847 р. захистив дисертацію "Исследование начал торгового законодательства Петра Великого". Того ж року він був затверджений магістром державного права і професором ліцею, а через три роки очолив кафедру казенного управління. У жовтні 1850 р. М. Бунге був переведений у Київський університет св. Володимира на посаду ад'юнкта кафедри політичної економії і статистики. 16 червня 1852 р. він захистив дисертацію "Теорія кредиту" і здобув вчений ступінь доктора політичних наук. Того ж року М. Бунге був затверджений екстраординарним професором і призначений секретарем Комісії для опису губерній Київської учбової округи. Про високий рівень роботи М. Бунге у цій Комісії свідчить опублікована в "Трудах комиссии" (1855) одна із його наукових праць "Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа".

Від березня 1854 р. М. Бунге – ординарний професор кафедри політичної економії і статистики. Одночасно з роботою в університеті М. Бунге у 1853-59 рр. викладав географію у Київському інституті шляхетних дітей та був редактором статистичного і географічного відділів Комісії для опису губерній Київської учбової округи.

26 березня 1854 р. М. Бунге затвердили у званні ординарного професора. В університеті св. Володимира він викладав політекономію спочатку на історико-філологічному факультеті, а від 1863 – на юридичному.

В університеті М. Бунге вперше вводить невідому на той час форму навчання – практичні заняття. Свої знання та ідеї молодий вчений викладає у численних публікаціях про економіку, фінанси та право. У сфері наукової діяльності М. Бунге, зазначали сучасники, відсутня застиглість – тут постійно вбачаються пошуки нових і найефективніших рішень.

У кінці 50-х років XIX ст. у Росії назріла необхідність запровадити антикріпосницькі реформи. Тему необхідності скасування кріпацтва М.Х. Бунге розкриває у статтях "Об изменении юридических отношений в России вследствие предстоящего преобразования крепостного права" (1858) та "Кредит и крепостное право" (1859). Ці та інші його публікації привернули увагу високих посадовців. Царський уряд змушений був 1859 р. створити при Державній раді редакційні комісії для розробки загальних положень для селян, котрі виходитимуть із кріпосницької залежності. Окрім того, була створена Особлива фінансова комісія, завдання якої полягало у пошуку і обґрунтуванні підстав для остаточного вирішення аграрного питання шляхом викупу селянами земельних наділів. Для участі у цій справі у Санкт-Петербург запросили найкращих у країні економістів і фінансистів, у т.ч. й вже досить відомого на той час М.Х. Бунге. Тож у складі комісії він від 16 травня 1859 року по 26 жовтня 1860 року брав участь у вирішенні однієї з найголовні-

ших проблем реформи – підготовки законопроекту про викуп землі звільненими селянами.

1863 р. Миколу Християновича знову відрядили до столиці. Цього разу як талановитого педагога і носія ідей реформування вищої школи його запросило Міністерство освіти для складання Університетського статуту. Тоді ж йому було доручено викладати (з 3 вересня 1863 по 11 червня 1864 р.) науку про фінанси та політичну економіку наступникові російського престолу – цесаревичу Миколі Олександровичу, сину Олександра II.

У травні 1880 р. Рада Київського університету задовольнила прохання М. Бунге про звільнення його від обов'язків ректора. Але, звільнивши його з цієї посади ректора, вона незабаром затвердила його почесним членом університету св. Володимира. Окрім цього університету, М.Х. Бунге був також почесним членом Імператорської Академії наук, Санкт-Петербурзького, Новоросійського університетів, Історичного товариства Нестора-літописця, Київського юридичного товариства, Товариства для сприяння Російському торговому мореплавству, членом Імператорського Російського географічного товариства та інших.

Заслговували уваги вищих посадових кіл та громадськості і наукові праці вченого. Вони часто друкувалися в "Отечественных записках", "Русском вестнике", "Современнике", "Журнале для акционеров", "Экономическом указателе", "Журнале Министерства народного просвещения", "Русском инвалиде" та інших періодиці. У своїх публікаціях М. Бунге переконливо доводив, що для поліпшення фінансового і економічного становища в імперії необхідно першочергово позбутися залишків кріпосництва, позбутися обмеження приватного підприємництва, розвивати державні і приватні комерційні заклади, враховувати досвід західноєвропейських країн і специфічні умови господарювання в Росії.

У червні 1880 р. за його рекомендацією і з дозволу Олександра II М. Бунге призначають на посаду товариша (заступника) міністра фінансів. Через два роки він очолив Міністерство фінансів і працював на цій посаді 4 роки. А від 1887 р. аж до своєї смерті (15 червня, 1895 р.) М. Бунге обіймав пост голови Комітету міністрів Російської імперії.

М. Бунге є автором багатьох наукових праць, що стосуються різних аспектів економіки та освіти: промисловості, транспорту, землевпорядкування, фінансів, оподаткування, статистики, права, освіти, загальних основ політекономії. Це, зокрема: "Значение промышленных товариществ и условия их распространения" (1855), "О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности", (1857), "Промышленность и ее ограничения во внешней торговле" (1857), "Об изменении юридических отношений в России, вследствие предстоящего преобразования крепостнического права" (1858), "Об устройстве учебной части в наших университетах" (1858), "Акционерные земледельческие предприятия" (1858), "Кредит и крепостное право" (1859), "Экономический кризис в 1857 году" (1859), "Налоги и государственный долг" (1865), "Об упрощении курса бумажных денег" (1868), "Основания политической экономии" (1870), "Полицейское право" (1873), "Банковые законы и банковая политика" (1874), "Курс статистики" (1876), "Монополия железнодорожного царства и ее ограничения" (1877), "О восстановлении метаплического обращения в России" (1877) та ін. [3].

Слід зазначити, що наукова спадщина М. Бунге має непересічну цінність для сьогодення. На цьому, зокрема, наголошували учасники міжнародної наукової конференції "Німці в історії Київського університету" (Київ,

травень 2004 р.), на якій було ухвалено рішення започаткувати регулярні Бунгівські читання [4].

Інший син Георга-Фрідріха Христофор Григорович (1781-1860) народився в Києві. Після закінчення курсу в медико-хірургічному інституті в Санкт-Петербурзі (1801) перебував у закордонному відрядженні задля студіювання ветеринарних наук. У 1809 р. в Москві очолив у заснованій медико-хірургічній академії кафедру ветеринарної дієтики, фармакології, патології і терапії. В цей час він досліджував сибірську виразку та докладно описав її в "De morbo sic dicto sibirico".

Після нетривалої практики під час Вітчизняної війни 1812 р. повернувся (1813) до науково-викладацької діяльності. 1817 р. був призначений професором ветеринарної науки в Московський університет; в 1825 р. затверджений академіком та вченим секретарем при академії; у 1829-34 рр. був деканом лікувального факультету; 1836 р. обраний проректором університету.

Найвідомішими працями Х.Г. Бунге є "О раздражении спинного мозга" (1844), "О главнейших повальных болезнях домашних животных" (1847) та "Руководство к распознаванию и лечению внутренних конских болезней" (1856) [5].

Дітьми іншого сина Г.-Ф. Бунге – Андрія – були Фрідріх-Георг (Федір Андрійович) (1802-1897) та Олександр (1803-1890).

Ф.-Г. Бунге народився в Києві. Від 1819 р. вивчав правознавство в Дерптському (нині Тартуському) університеті, в якому 1823 р. став приват-доцентом, у 1831 р. екстраординарним, а згодом і ординарним професором. Однією із беззаперечних заслуг вченого є те, що він поклав початок науковому вивченню остзейського права.

У 1842-54 рр. Ф.-Г. Бунге видавав "Archiv für die Geschichte Liv-, Esth-und Kurlands" (7 томів), а в 1852 р. започаткував видання "Liv-, Esth-und Kurländischen Urkundenbuchs" (т. 1-6, Ревель, 1853-73, доведені до 1423). Необхідно відзначити і його "Darstellung des heutigen russischen Handelsrechts" (Рига, 1829), де головну увагу також приділено особливостям остзейського права.

Ф.-Г. Бунге був головним редактором "Dorpater Jahrbücher" (5 т., Лейпціг і Дерпт, 1833-35); у 1836 р. він заснував історико-статистичний щотижневий журнал "Das Inland".

У 1842 р. Ф.-Г. Бунге обійняв посаду бургомістра і синдика міста Ревель (нині Таллінн), а 1856 р. був призначений у Петербург старшим чиновником II відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, де на нього було покладено упорядкування 3-ї частини "Свода местных узаконений губерний Остзейских".

Вчений є автором великої кількості праць, найважливішими з яких є: "Darstellung der gegenwärtigen Verfassung der Stadt Dorpat" (Рига, 1827), "Ueber den Sachsenspiegel, als Quelle des mittlern und umgearbeiteten livländ. Ritterrechts" (Рига, 1827), "Versuch einer Geschichte des Studiums und der Literatur des Russischen Rechts und der Rechtswissenschaft in Russland überhaupt" (у "Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft etc." II і III, 1830), "Beiträge zur Kunde der Liv-und Kurländischen Rechtsquellen" (id., 1832), "Die Gesetze etc." ("Dorpater Jahrbücher", I, 1833), "Das römische Recht in d. deutschen Ostseeprovinzen Russlands" (Дерпт, 1833), "Forschungen auf dem Gebiet der Liv-, Esth-und Kurländischen Rechtsgeschichte" (Дерпт, 1838), "Das liv-und esthländische Privatrecht" (2 ч., Дерпт, 1838; 2-е вид., Ревель, 1847-1848), "Das kurländische Privatrecht" (Ревель, 1851), "Einleitung in die liv-, esth-und Kurländische Rechtsgeschichte" (Ревель, 1839), "Geschichte des livesth-und kurländ. Privatrecht" (СПб., 1862), "Die Revaler Ratslinie" (Ревель, 1874), "Geschichte

des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Esth-und Kurland" (Ревель, 1874 г.), "Baltische Geschichtsstudien" (2 вип., Лейпціг, 1875), "Das Herzogtum Esthland unter der Königen von Dänemark" (Гота, 1877), "Die Stadt Riga in XIII und XIV Jahrb" (Лейпціг, 1878), "Altivlands Rechtsbücher" (Лейпціг, 1879), "Liv-, esth-und kurländische Urkunden regesten" (Лейпціг, 1881).

Також разом з Мадаєм (Mada) він видав "Sammlung der Rechtsquellen Liv-, Esth-und Kurlands" (2 т., Дерпт, 1845-46) та "Theoretisch-praktische Erörterungen aus den in Liv-, Esth-und Kurland geltenden Rechten" (5 т., Дерпт, 1839-53) [6].

Олександр Андрійович Бунге (1803-1890) також народився в Києві. 1821 р. він вступив до Дерптського університету для студіювання медицини та природничих наук. 1825 р., отримавши ступінь доктора, вчений розпочав дослідження Сибіру та Алтаю. Прикомандирований Академією наук, за рекомендацією О. Гумбольдта, до духовної місії, яка 1830 р. вирушила в Пекін, вчений зібраний по Китаю матеріал описав в "Enumeratio plantarum quas in China boreali collegit" (С.-Петербург, 1831) та в "Plantarum Mongolico-Chinensium decas I" (Казань, 1835).

1832 р. він вдруге досліджував Алтай (список зібраних тоді рослин було видано 1836 р.). 1833 р. повернувся в Петербург, а наступного року був запрошений на кафедру ботаніки в Казань.

У 1836 р. О.А. Бунге обійняв посаду завідувача кафедри ботаніки Дерптського університету.

1857 р. у складі експедиції вчений вирушив для вивчення Персії; 1867 р. він вийшов у відставку, присвятивши себе обробці зібраного матеріалу.

У 1874 р. О.А. Бунге взяв участь в ботанічному конгресі у Флоренції.

Із інших відомих праць вченого слід назвати "Al. Lehmanni reliquiae botanicae" (СПб., 1851), "Tamaricum species" (Дерпт, 1852), "Anabasearum revisio" (СПб., 1862), "Die Arten der Gattung Cousinia" (СПб., 1865), "Generis Astragali species gerontogae I i II" (СПб., 1868-69), "Weite und enge Verbreitungsbezirke einiger Pflanzen" (Дерпт, 1872), "Die Gattung Acantholimon" (СПб., 1873), "Species generis Oxytropis" (СПб., 1874), "Enumeratio Salsolacearum Mongoliae" (СПб., 1879), "Enumeratio Salsolacearum centasiaticarum" (СПб., 1880), "Pflanzengeogr. Betrachtungen über die Familie der Chenopodiceen" (СПб., 1880).

Вчений вважається одним із основоположників географо-морфологічного методу в систематиці рослин [7].

Сином О.А. Бунге був Олександр Олександрович – зоолог та мандрівник. Народився він в Дерпті 29 жовтня 1851 р. Там же, навчаючись на медичному факультеті університету (1870-78), отримав вищу освіту та отримав (1880) звання доктора медицини.

Ще будучи студентом, надрукував "Ueber die Nachweisbarkeit eines biserialen Archipterygium bei Selachiern und Dipnoern" ("Jenaische Zeitschrift", т. VIII).

Брав участь в експедиціях до гір п. Лена (Сибір), у Прияньський край та на Ново-Сибірські острови (1885-1887). Після повернення присвятив час обробці отриманих результатів.

Із робіт вченого відомим є "Untersuchungen zur Entwicklungschichte des Beckengürtels der Amphibien, Vogel und Reptilien" (Дерпт, 1880, дисертація), "Naturhistorische Beobachtungen und Fahrten im Lena-Delta" ("Melanges biolog.", т. XII), "Bericht über fernere Fahrte im Lena-Delta etc." ("Mel. biolog.", т. XII), "Bericht über die im Lenagebiet im Sommer 1885 ausgeführten Reisen etc." (3-є вид., 1886), "Предварительный отчет об

експедиції на Ново-Сибирские острова" (СПб., 1888; "Известия Императорского Русского Географического Общества", XXIII т.), "О болезнях между инородцами северной части Якутской области" (СПб., 1888) [8].

Микола Андрійович Бунге (1842-1915) народився в Варшаві. У 1865 р. закінчив Київський університет, в якому від 1871 р. був професором по кафедрі технічної хімії.

1892 р. науковець узагальнив явища електролізу неорганічних та органічних сполук та пояснив причини виділення на аноді різних продуктів в залежності від умов електролізу. Він також удосконалив методику газового аналізу.

М.А. Бунге був укладачем "Обзоров книжной литературы по химической технологии" (1873-82), за його редакцією складено "Указатель русской литературы по математике, чистым и прикладным естественным наукам" за 1872-90 (18 тт., Київ, 1873-91). Він був одним із засновників Російського хімічного товариства. Від 1873 до 1905 р. очолював Київське відділення цього товариства, а також Київське товариство дослідників природи.

Він же організував видання "Записок по свеклосахарной промышленности и тепловой технике" та випустив 33 томи "Ежегодников по свеклосахарной промышленности". За ініціативою вченого на Україні були організовані технічні школи з цукроваріння, шляхових та будівельних справ, по нагляду за паровими котлами, хімічна лабораторія. М.А. Бунге був одним із ініціаторів заснування Київського політехнічного інституту (1898).

Із праць науковця найвідомішими є "К электролизу металлических производных органических кислот" ("Журнал Русского физикохимического общества. Часть химическая", 1892, т. 24, вип. 9); "Химическая технология", ч. 1-2. – К., 1869-88; "Курс химической технологии", 2-е изд. – К., 1905 [9].

Густав Бунге (von Bunge) народився 1844 р. Навчався в Дерпті, Лейпцігу та Страсбурзі під керівництвом Карла Шмідта та Шмідберга. 1873 р. отримав в Дерпті ступінь магістра хімії, у 1874 р. там же – доктора хімії. У Лейпцігу 1882 р. отримав ступінь доктора медицини.

1874 р. був призначений доцентом фізіології в Дерптському університеті, від 1885 р. – професор фізіології в Базелі.

Головними роботами вченого є "Ueber die Bedeutung des Kochsalzes und das Verhalten der Kalisalze im menschlichen Organismus" (Дерпт, 1873), "Der Kali-, Natron-und Chlorgehalt der Milch, verglichen mit anderen Nahrungsmitteln und des Gesamtorganismus der Säugetiere" (там само, 1874), "Zur quantitativen Analyse des Blutes" ("Zeitschrift f. Biologie", 1876), "Lehrbuch der physiologischen und pathologischen Chemie" (Лейпціг, 1887; 4-е вид., 1898; є російський переклад) [10].

1. Балтийские немцы в России. Материалы к энциклопедии "Российские немцы". Вып. 5. – М., 2000. – С. 14. 2. <http://www.vgd.ru/B/bunmvch.htm#БУНГЕ>; Біографія М.Х. Бунге // М. Бунге: сучасний дискурс. – К., 2005. – С. 245. 3. Див.: Біографія М.Х. Бунге... – С. 243-245; Винниченко І., Винниченко Д. Німці в історії Київського університету // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – С. 37; Вильгельм А.Ф., Вильгельм К.А. Немцы в истории России. Люди и события. – Москва, 2003. – С. 162-164, 544-545; Енциклопедія історії України: В 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 405; Український Радянський Енциклопедичний Словник: В 3-х т. – 2-е вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1. – С. 230. 4. Матеріали конференції були опубліковані в книзі "М. Бунге: сучасний дискурс". – К.: Знання, 2005. – С. 29-241. 5. Русский биографический словарь // www.rulex.ru/01020986.htm; Вильгельм А.Ф., Вильгельм К.А. Немцы... – С. 499; Український Радянський... – Т. 1. – С. 230. 6. Русский биографический словарь // www.rulex.ru/01020987.htm 7. Там само // www.rulex.ru/01020983.htm 8. Там само // www.rulex.ru/01020982.htm 9. Винниченко І., Винниченко Д. Німці в історії... – С. 39. 10. Український Радянський Енциклопедичний Словник – Т. 1. – С. 229-230.

Надійшла до редколегії 07.03.06

Т.В. Гайдай, канд. екон. наук, докторант

ПОЄДНАННЯ НАУКОВИХ ТРАДИЦІЙ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: ФЕНОМЕН М.Х. БУНГЕ

Розкрито особливості творчо-критичного поєднання наукових традицій класичної та історичної шкіл у теоретичній спадщині М.Х. Бунге, а також роль ученого у започаткуванні вітчизняної інституційної традиції. Досліджено вплив цього наукового підходу на становлення та подальший розвиток української економічної теорії на межі ХІХ – ХХ ст.

The author analyses particular feature of M.K. Bunge's theoretic heritage – his ability to creative and critical combination of classic and historic school's scientific traditions. Also his role in the appearance of institutional approach in native economic theory is shown. Its influence on appearance and further development of Ukrainian economic thought at the cross of XIX – XX cn. is discovered.

В умовах розбудови державної незалежності України цілком закономірним є посилення наукового та суспільного інтересу до власного історичного минулого, скарбів вітчизняної культури, осмислення ролі непересічних інтелектуальних постатей вітчизняної науки. В тому числі це стосується становлення і розвитку вітчизняної економічної теорії у другій половині ХІХ ст. Адже лише на міцному теоретико-методологічному ґрунті, який закладається пізнанням та осмисленням історії економічної методології та теорії можливий подальший плідний розвиток економічної теорії в Україні.

В останнє десятиріччя українськими вченими здійснено фундаментальні історико-економічні дослідження в напрямі об'єктивного наукового відтворення з сучасних теоретико-методологічних позицій історії української економічної думки. Йдеться про праці Р. Васильєвої, Л. Горкіної, С. Злупко, Л. Корнійчук, І.-С. Коропецького (США), П. Леоненка, В. Феценко та ін. Разом з тим продовження теоретичної розробки даної проблематики висуває нові дослідницькі завдання, до яких нале-

жить широке коло проблем пізнання закономірностей та особливостей становлення та еволюції української економічної теорії у світовому загальнонауковому контексті. Мова зокрема йде про актуальність та перспективність дослідження наукової спрямованості економічних поглядів Миколи Бунге, роль і значення яких, на нашу думку, особливо зростають на сучасному етапі.

Метою даної статті є здійснення комплексного історико-економічного осмислення ролі теоретичної спадщини видатного вітчизняного вченого та державного діяча-реформатора М.Х. Бунге у започаткуванні творчого сполучення та розвитку найбільш плідних елементів визначальних наукових традицій в умовах становлення економічної теорії в Україні (друга половина ХІХ ст.). При цьому автором ставляться наступні конкретні дослідницькі завдання:

✓ розкриття засновницько-фундаторської ролі М. Бунге у генезисі вітчизняної економічної теорії, зокрема у такому науковому центрі, як Київський університет св. Володимира;

✓ аналіз творчого сполучення елементів наукових традицій в еволюції власних теоретико-економічних поглядів М. Бунге;

✓ розкриття ролі започаткованого ним дослідницького підходу на основі критичного синтезу у подальшому розвитку української економічної теорії.

Закономірним етапом реального становлення політ-економічної теорії в Східній Україні є середина – друга половина XIX ст. Слід зазначити, що особливо в цей період роль справжніх форпостів привнесення, прищеплення та поширення наукового економічного знання відігравали університети – Харківський, Київський, Одеський (Новоросійський). І це закономірно. Вони стали основними центрами концентрації наукових сил, професіоналізації економічної науки та освіти, створення наукових осередків, які визначали її теоретичний розвиток. Микола Християнович Бунге (1823-1895) – професор, а згодом протягом трьох термінів – і ректор Київського університету св. Володимира відіграв без перебільшення визначальну роль у започаткуванні на вітчизняному ґрунті політичної економії як самостійної наукової галузі.

У 1850 р. з Києва до Москви переїхав І.В. Вернадський – перший завідувач створеної у 1842 р. кафедри політичної економії та статистики історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Ставши з початку 1850-х рр. наступником І.В. Вернадського на чолі молодшої кафедри політичної економії та статистики, Микола Бунге зміг у наступні тридцять років перетворити її на потужний науковий осередок, визнаний не тільки вітчизняним, але й зарубіжним науковим співтовариством. Педагогічна діяльність М. Бунге в Київському університеті тривала з початку 1850-х до початку 1880-х років. Засновник всесвітньо визнаної Київської наукової школи, член Російської академії наук – це далеко не повний перелік лише основних наукових заслуг вченого на економічному науковому терені.

Особлива роль М. Бунге полягає у тому, що він став *фундатором економічної науки* в Київському університеті св. Володимира у відповідальний та визначальний період її становлення – 50-80-ті рр. XIX ст. У 1856 р., ще на самому початку наукової економічної кар'єри, М. Бунге виступив на засіданні Вченої ради Київського університету з проголошенням своєї першої програмної промови "Про місце, що займає політична економія у системі народної освіти, та про відношення її до практичної діяльності". В ній було визначено роль, значення та магістральні напрями розвитку цієї нової наукової галузі у стінах Київського університету (Центральний регіон України) [1]. Це був час історичного передчуття епохи Великих ринкових реформ 60-х рр. XIX ст., ідеологом та провідником яких судилось стати саме київському професору-інтелектуалу М. Бунге.

Діапазон наукових інтересів Бунге-вченого упродовж всього його життя був дуже широким. Без перебільшення можна сказати, що наукові інтереси, суспільні погляди та напрями практичної, передусім державно-реформаторської, діяльності М.Х. Бунге вражають своєю різноманітністю, масштабністю та далекоглядністю. Вченому належать піонерні дослідження в ряді важливих наукових галузей: фінансів та кредиту – "Теорія кредиту" (1852), політичної економії – "Основи політичної економії" (1870), статистики – перший університетський "Курс статистики" (1864-1865) та ін. Разом з тим є підстави вважати, що істинне значення ідейно-теоретичного доробку вченого є набагато вагомішим і різнобічнішим, ніж нині існуючі уявлення про нього.

У галузі економічної теорії М. Бунге поправу вважається сучасниками місіонером європейської науки. Разом з тим він завжди дотримувався переконання, що "знан-

ня набувається не вірою у догмати теорії, яка видається за щось безсумнівне, а ретельним аналізом явищ, вірними висновками з незаперечних основних положень та обережними узагальненнями" [4, с. І]. Він ніколи не йшов шляхом механічного запозичення "модних" закордонних ідей, а піддавав їх передусім "ретельному аналізу". Бунге шукав придатні для використання конструктивні ідеї "панівних політико-економічних учень", а наявні в них раціональні зерна завжди прагнув адаптувати до умов вітчизняної дійсності. З цих позицій він, як вчений-аналітик, вивчав шляхи сполучення "загального ходу економічного процесу" з "багатоманітними формами дійсності" на вітчизняному ґрунті. Це – складна, теоретично і практично значима проблема, до розв'язання якої кожна національна економічна система має шукати свій власний шлях.

М. Бунге як вчений політеконом стояв у витоків вітчизняних теоретичних розробок в цій галузі. Слід зауважити, що українська економічна наука під час її становлення знаходилась під переважаючим впливом англосаксонської класичної політичної економії. Тому на початку свого творчого шляху в 50-60-х рр. XX ст. М. Бунге, тоді ще молодий вчений, також знаходився під переважаючим впливом ліберально-фритредерського вчення класиків, передусім фізіократів та смітіанства. Він достатньо глибоко сприйняв фундаментальні наукові та ідейні принципи класичної теорії, ставши їх послідовним прихильником. Мова йде про пріоритетний розвиток приватної власності як основи економічної свободи, підтримку конкуренції (здорового економічного суперництва), приватного підприємництва, вільної торгівлі, скасування феодальних перепон капіталістичному розвитку та ін.

У 60-70-ті рр., в "київський період", Бунге також активно сприяв розбудові фінансово-кредитної інфраструктури ринкового типу. За його ініціативою та особистим сприянням було засновано Київське міське товариство взаємного кредитування (1868 р.), перший у Росії провінційний акціонерний банк – Київський приватний комерційний банк, Біржове товариство (1969 р.), а також Київський промисловий банк (1871 р.).

На вищих державних постах міністра фінансів (1881-1886), голови Комітету міністрів Російської імперії (1887-1895) М.Х. Бунге як державник-реформатор очолив проведення економічних перетворень, спрямованих на остаточний розрив Росії з феодальним минулим, поступальний розвиток суспільства шляхом створення ринково-підприємницького середовища та глибокого соціального реформування. Саме на цьому шляху він прагнув залучення країни до когорт цивілізованих, економічно розвинутих націй. Це – реформування економічного середовища, створення умов для дії і розвитку конкурентних сил, відносин власності, розвитку підприємництва та ін.

Даний вибір він неухильно підтверджував власною економічною реформаторською діяльністю у складних умовах політичного консерватизму. Загальноцивілізаційний, європейський ринковий вектор історичного розвитку Росії (України) знайшов прояв у наступних напрямках реформаторської спрямованості М. Бунге:

- ✓ розробці основ аграрної реформи 1861 р.;
- ✓ подальшому реформуванню аграрних відносин, поступальній ліквідації залишків феодально-кріпосницької залежності селян у вигляді зниження викупних платежів колишніх кріпосних та переведення їх на обов'язковий викуп (1881 р.);
- ✓ розробці засад державної політики розвитку ринкових відносин та підприємницького середовища;
- ✓ започаткуванні розбудови фінансово-кредитної системи ринкового типу;

- ✓ перебудові податкової системи на ринкових засадах;
- ✓ скасуванні феодальної подушної податі та переході до подорожного оподаткування (1880-1890-ті рр.);
- ✓ реформуванні грошової системи, створенні передумов грошової реформи С. Вітте;
- ✓ організації перших у країні акціонерних товариств і ощадних кас;
- ✓ розробці перших в Російській імперії нормативно-правових актів фабричного законодавства, трудового права (1882-1886 рр.) та ін.

З часом протягом подальшої еволюції власних економічних поглядів М. Бунге відійшов від цілковитого та беззастережного прийняття ідей англійської класики. Але разом з тим залишився відданим ідеї магістрального ринково-підприємницького розвитку економіки, назавжди зберіг визнання фундаментальних ринкових цінностей як визначального вектору економічного розвитку країни. Навіть у своєму політичному заповіті, "Загробних замітках", М. Бунге висловлював глибоке переконання, що саме приватна власність становить передумову "для індивідуального розвитку людини і для зміцнення сімейного духу, що грошові капітали вивели людину із стану рабства і залежності, що суперництво є символом свободи і особистості" [5, с. 228].

Слід зауважити, що ще у 1850-ті рр., на початковому етапі вітчизняних економічних досліджень та власних наукових переконань, вченому був властивий творчо-критичний тип наукового мислення. На відміну від інших співвітчизників, теоретичні погляди яких носили вторинний, запозичений характер, Бунге всі науки підходив піддавав критичному осмисленню. Це означає, що у кожному з них він шукав сильні і слабкі сторони, оскільки за власним визнанням, завжди прагнув розвинути у собі та у своїх учнях "дух дослідження та критики" [4, с. III].

Проте, навіть захоплюючись класичною політекономією, М. Бунге відзначав у ній певну абсолютизацію загального. Він стверджував, що "завдання вченого полягає не у викладі загальних відірваних понять – загального ходу економічного процесу, але у вивченні різноманітних форм дійсності, в розкритті змісту останньої, в пізнанні законів, які панують серед різноманітності і уявної випадковості явищ" [1, с. 19].

У 1860-х рр. Бунге суттєво розширює власні уявлення про спектр існуючих напрямів у світовій економічній теорії, про що свідчить викладання ним історії світової економічної думки студентам університету св. Володимира, а також видання власного навчального курсу – "Історичний нарис економічних учень" (1868). У працях цього періоду Бунге висловлює незадоволення надмірним захопленням А. Сміта абстрактним методом, не заперечуючи в цілому ліберально-ринкові засади смітанства, бачить в ньому певну однобічність. Бунге пише: "Сміт не надає належного значення історичному розвитку господарських відносин, і не зовсім вірно дивиться на закони та заклади, що визначають норми господарського порядку. Хоч історичний елемент займає у Сміта не останнє місце, але всюди історичному розвитку Сміт протиставляє свій ідеальний, природний хід речей" [2, с. 32].

У процесі подальшого розвитку української економічної науки в другій половині XIX ст. все більш відчутного впливу на цей процес почала справляти німецька економічна теорія, представлена історико-соціальним напрямом – ідеями його засновника Ф. Ліста, старої та нової історичних шкіл. Слід зауважити, що в цілому, історико-соціальний, або як його ще прийнято називати – соціально-історичний, історико-соціологічний напрям посідав в останній третині XIX – на початку XX ст. одне з найвпливовіших, а за деякими оцінками, основне міс-

це в еволюції української економічної теорії [9, с. 150]. На думку вітчизняних дослідників, визначальний вплив останнього ставав все більш помітним в останній третині XIX – на початку XX ст. [8, с. 56-58].

Теоретична еволюція економічних поглядів М. Бунге привела вченого до творчого опанування методологією та науковими підходами історико-соціального напрямку, до прийняття наукової традиції альтернативної до класичної економічної ортодоксії. Вплив німецької наукової традиції став фактором перегляду по багатьом проблемам теоретичних поглядів Миколи Бунге. Його зрілі теоретичні погляди набувають ознак ідейної спорідненості з поглядами провідних представників історичного напрямку. Внаслідок чого ринкові переконання вченого зазнали відповідної корекції. Цей аспект знайшов належне відображення у вітчизняних історико-економічних дослідженнях спадщини вченого та загального розвитку вітчизняної економічної теорії наприкінці XIX ст. Але вважаємо за важливе констатувати, що цей процес носив безумовно виразний, активно суб'єктно-особистісний характер з боку М. Бунге як науковця. Слід підкреслити, що він був одним з перших, хто свідомо і ґрунтовно звернувся до німецької наукової традиції у політичній економії. І це є досить цінним, оскільки вчений розпізнав можливість сполучення у власних поглядах раціональних (для того-часних вітчизняних господарських реалій) елементів як класичного лібералізму, так і соціально-історичного спрямування німецької теорії.

І при аналізі економічних проблем, і при дослідженні розвитку світової економічної науки Бунге приділяв значну увагу ролі національно-історичних та суспільних факторів, що визначають умови і правила соціальної та економічної взаємодії людей. Так, в "Основах політичної економії" (1870) він багатократно зауважує, що разом з дією об'єктивних економічних сил і чинників велике значення у господарському житті та реалізації економічних відносин мають "причини суспільні, звичаї, закони, заклади", що встановлюють поведінкові обмеження у господарстві. Також він визнавав їх роль у реалізації сил суперництва, тобто конкуренції [3, с. 83]. "Ще могутніший вплив суспільних причин, законів та закладів, які здійснюють розміщення капіталу в тих чи інших підприємствах ..." – писав Бунге [3, с. 83]. Пізніше, в останній праці "Нариси політико-економічної літератури" Бунге зазначав: "Між іншим насправді господарський устрій людських спільнот не є дещо суцільно-однотипним; він розвивається разом з успіхами освіти, добробуту та моральності, разом з розширенням кола діяльності і суспільної влади, і індивідуальної ініціативи. Суспільство облаштоване не є неминучою формою вільно утворених приватних відносин, як вважали послідовники Сміта, – це результат безперервної сукупної дії уряду і народу" [4, с. 40-41].

У 70-90-ті рр. XIX ст. учений послідовно пройшов наступну теоретичну еволюцію: творче прийняття і опанування методологією та науковим спадком представників історичного напрямку економічної думки Німеччини (Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс, Г. Шмоллер та ін.); а надалі – органічне поєднання ринкового лібералізму класичного типу з ідеями національного державництва та соціального реформування. М. Бунге виступав проти абсолютизації та механічного взаємного протиставлення як абстрактно-аналітичного методу дослідження (класична школа) так і емпіричного методу (історичний напрям). Він передбачав велике наукове майбутнє історичному напрямку, вважаючи що він з кожним роком буде все більше і більше набувати прибічників і займе належне йому по праву місце в економічній науці.

В історико-емпіричному методі він бачив великі додаткові пізнавальні можливості, що дозволяють враховувати національно-історичні особливості економічного розвитку окремих країн. "Норми господарського устрою, подібно до всіх суспільних явищ, мають, поза сумнівів, і загальнолюдський, і національний бік, і в цьому сенсі поєднують у собі обидві стихії", – зазначав М. Бунге [2, с. 41].

Сприйняття наукової традиції німецької економічної теорії надало працям М. Бунге теоретико-методологічних ознак виразної інституційної спрямованості [6]. До них слід віднести, по-перше, широкий системно-міждисциплінарний підхід щодо дослідження економічних проблем; по-друге, залучення до економічного аналізу соціології, права, психології, етики та інших галузей суспільствознавства; по-третє, врахування визначальної ролі комплексу неекономічних факторів суспільного розвитку; по-четверте, означеність економічних досліджень соціологічною, історико-генетичною та морально-етичною інтерпретацією проявів економічної життєдіяльності суспільства та людини та ін.

Економічні праці М. Бунге, відзначені наявністю співзвучних ідей інституційного спрямування, відносяться до 80-90-х рр. XIX ст., тобто до епохи генезису світового інституціоналізму. Беручи до уваги збіг (взаємовідповідність) часу формування інституціоналізму як наукового напрямку (наукової традиції) у європейській, американській та українській економічній теорії в останній чверті XIX ст., є реальні підстави для твердження про існування спільних історичних теоретико-гносеологічних передумов у генезисі світового інституціоналізму та формуванні витоків вітчизняної інституційної наукової традиції [7, с. 12-16].

Творче поєднання визначальних наукових традицій свого часу знайшло практичне відображення в іншому вагомому напрямі творчої активності М. Бунге – розробці теорії та практики ринкових реформ, ідеологом та провідником яких він виступав у 60-90-х рр. XIX ст. Визначені ним напрями ринкового реформування спирались на могутню політекономічну основу, глибоке наукове усвідомлення вченим об'єктивних закономірностей соціально-економічного розвитку суспільства. Теоретичне підґрунтя реформаторських ідей Бунге складала скарбниця світової економічної теорії – ідеї англійського класичного лібералізму; національно орієнтовані ідеї німецького історичного напрямку; потужна соціальна спрямованість перетворень, почерпнута Бунге з провідних течій європейського реформізму.

З одного боку, стратегію своєї реформаторської діяльності М. Бунге пов'язував з європеїзацією національного господарського розвитку, європеїзацією структури політичної влади, правової системи тощо. З іншого боку, Бунге прагнув знайти співзвучність обраного європейського шляху економічного розвитку країни з існуючими та глибоко укоріненими національно-історичними традиціями та звичаями суспільства [5, с. 211].

З цих позицій М. Бунге здійснював теоретичну протидію радикальним формам соціалістичного руху. У його "Загробних замітках" міститься розгорнута ідейна критика соціалізму як "такого зла, від якого гинуть мораль, обов'язок, свобода, особистість". Але заходами дієвої боротьби з ним Бунге вважав здійснення державою широкого реформування соціальної сфери, врахування здобутків у цій галузі розвинутих європейських країн. "Для успішної боротьби з соціалізмом потрібні звичаї, закони і закони, які б зміцнювали моральний і матеріальний добробут всіх і кожного, як класів, що володіють нерухомим майном, так і робітників" [5, с. 231]. Висловлені М. Бунге ідеї щодо механізму реалізації реформаторського конструктивізму на національно-

му ґрунті виходять далеко за межі тієї епохи, якій вони безпосередньо адресувалися. За глибиною змісту та далекоглядністю їх можна сприймати як безпосередній діалог з сучасним поколінням вітчизняних реформаторів. Ідеї М. Бунге і сьогодні зберігають велике науково-практичне значення, оскільки містять безцінний історичний та теоретичний матеріал, врахування і осмислення якого є вагомим для успішності реалізації сучасних системних ринкових та соціальних перетворень.

Важливим аспектом наукової діяльності М. Бунге стало формування навколо нього в Київському університеті св. Володимира наукової спільноти економістів-теоретиків, яка згодом набула ознак наукової школи. Її представниками були його учні – професори і викладачі університетської кафедри політичної економії та статистики Д.І. Піхно, О.Д. Білімович, Я.А. Антонович. Київська школа являла собою професійний, університетський, науковий осередок, який об'єднував вчених за спільним теоретичним спрямуванням.

На наш погляд, слід вести мову про наявність системних ознак приналежності до Київської політекономічної школи, які полягали у *критичному відборі, синтезі та розвитку* у поглядах її представників ідей провідних наукових напрямів європейської економічної науки XIX – початку XX ст. Саме своєю європейськістю Київська школа, а в її особі значною мірою і українська економічна наука, принципово відрізнялась за ідейною та теоретичною спрямованістю від російської. Разом з тим науковою особливістю Київської школи стало творче поєднання в науковому доробку її представників ідей класичного лібералізму з чисельними теоретико-методологічними засадами німецького історичного напрямку. Класична теорія, так би мовити, визначала загальний вектор, стратегію капіталістичного ринково-індустріального розвитку, незаперечно сприйняту київськими вченими (на відміну від їх російських колег). Ліберальна ринкова ідеологія класиків, що була певним чином трансформована з врахуванням вітчизняних реалій, стала потужним об'єднуючим фактором для формування Київської школи. Ідеї ж історичного напрямку орієнтували українських економістів на віднаходження національно-специфічних шляхів реалізації в Росії цієї загальної стратегії за умов наявного соціально-економічного відставання від високорозвинутих країн та існування власних, особливих національно-державних інтересів. Ці теоретичні властивості запобігли розвитку університетської економічної науки в напрямі звуження предмету економічної теорії у вигляді "чистої" (тобто історично та соціально вихолощеної) економічної теорії, як це сталося, приміром, на Заході з неокласичним напрямом.

Теоретичний феномен М. Бунге та очолюваної ним Київської політекономічної школи полягає у здатності до *"критичного синтезу"* (риса методології, яку Йозеф Шумпетер застосував при характеристиці спадщини М. Тугана-Барановського) [10, с. 1481]. Критичний синтез як визначальна креативна риса методології полягає у спроможності вченого творчо-критично сприймати теоретичний конструктив провідних наукових течій і дослідницьких традицій свого часу. З одного боку, – це здатність бачити сильні сторони певного вчення, а з іншого, – уникати його цілковитої абсолютизації, підніматися над неминуче притаманними йому ознаками однобічності. Це давало вченому змогу, піддаючи критичному осмисленню панівні наукові підходи свого часу, сприймати також позитив існуючих теоретичних альтернатив, збагачуючи свій дослідницький апарат. Вміння раціонально і критично виявити, об'єктивно-зважено та методологічно-неупереджено оцінити наукову значимість, дослідницький потенціал, сильні та слабкі сторони як панівних наукових напрямів (традицій), так і їх

теоретико-методологічних альтернатив є потужним методологічним посилом, який сучасна вітчизняна економічна наука має обов'язково отримати і засвоїти через осмислення творчого спадку М. Бунге.

Перед сучасними дослідниками історії вітчизняної економічної думки стоїть завдання не тільки визначення реальної співвимірності цієї наукової постаті на теренах вітчизняної економічної науки, але й відкриття глибинних змістовних пластів його наукових та реформаторських ідей. Разом з тим, віддаючи належну данину науковій значимості інтелектуальної спадщини наших видатних співвітчизників в історичній ретроспективі, ми не можемо сьогодні не замислюватись над тим, в чому полягає її значимість для теперішніх поколінь вітчизняних вчених, для розв'язання ними сучасних нагальних проблем економічного реформування та перехідного розвитку.

Дослідження наукової та ідейної спадщини М.Х. Бунге дозволяє дійти висновку про те, що він був ідеологом та провідником ринкового реформування вітчизняної економіки в останній третині XIX ст. М. Бунге працював над теоретичним і практичним розв'язанням проблеми поєднання загальних економічних закономірностей становлення ринково-підприємницької системи з "історичним та національним розвитком господарських відносин" в Україні та Росії. Даний напрям дослідження не тільки не втратив своєї актуальності, але залишається перспективним і для сучасного етапу економічного розвитку України. Тому глибокі думки і далекоглядні підходи нашого видатного співвітчизника, що спирались на узагальнення вітчизняного історичного досвіду, представляють значний інтерес для сучасних дослідників та реформаторів.

Таким чином, аналіз еволюції теоретико-економічних поглядів М. Бунге дозволяє на їх прикладі виявити важливі особливості генези та подальшого розвитку

вітчизняної економічної теорії другої половини XIX – початку XX ст. Останні формувались під впливом і на тлі загальносвітових, переважно – європейських тенденцій розвитку економічної теорії. Разом з тим з часів заснування української економічної науки в особі її найвидатніших представників даного періоду (І. Вернадський, М. Бунге, Д. Піхно та ін.) можна спостерігати творчо-критичний та креативний характер вітчизняної наукової економічної думки. Це створило умови для того, щоб у стислі історичні строки перейти на вищий рівень наукового розвитку економічної науки на власній теоретичній основі та історико-національному ґрунті. Втіленням цього рівня стала, зокрема, наукова творчість М. Тугана-Барановського, Є. Слуцького, які не тільки здійснили вагомий теоретичний внесок у розвиток економічної науки на теренах України та Росії, але, отримавши широке світове визнання, суттєво збагатили західно-європейську та американську економічну науку.

1. Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования и об отношении ее к практической деятельности. – К., 1856. 2. Бунге Н.Х. Полицейское право: курс лекций, читанный Университете св. Владимира профессором Н.Х. Бунге. – Вып. 1-3. – К., 1869. 3. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. – К., 1870. 4. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. 5. Бунге Н.Х. Загробные заметки / Публикация В.Л. Степанова // Река времен. Кн. 1. – М.: "Река времен" – Эллис Лак, 1995. 6. Гайдай Т.В. Інституційна спрямованість економічних поглядів М.Х. Бунге // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В.Д. Базилевича – Монографія – К., 2005 – С. 82-97. 7. Гайдай Т.В. Інституційні аспекти теоретичної спадщини Київської політекономічної школи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – Вип. 74. – К.: 2005. 8. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К.: Наукова думка, 1994. 9. Історія економічної думки України /Р.Х. Васильєва, Л.П. Горкіна, Н.А. Петровська та ін. – К.: Либідь, 1993. 10. Шумпетер Й.А. История экономического анализа: В 3-х т. – СПб.: Экономическая школа, 2001. – Т. 3.

Надійшла до редколегії 07.03.06

Л.П. Горкіна, д-р екон. наук

УКРАЇНСЬКИЙ ІДЕОЛОГ І ТЕОРЕТИК РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX СТ.

Стаття присвячена теоретичним аспектам внеску М. Бунге у формування економічної ідеології в Україні і Росії та їх сучасному значенню.

The article exposes theoretical aspects of M. Bunge's contributions in the formation of economic ideology in Ukraine and Russia in its modern cense.

Головне завдання економічної теорії, вважають сучасні американські вчені Р. Гейлбронер та Л. Тароу, – спробувати пояснити, яким чином устрій, заснований на ринку, а не на традиціях або командах, живлений всепроникаючою технологією, а не інерцією, згуртовує суспільство та працює. Тільки всебічний історичний аналіз економічних наслідків, що супроводжують революційні зрушення у законах, етапах і соціальних відносинах в період формування капіталістичного ринку, переконливо доводять ці вчені, звертаючись до українського студентства, допоможе подолати інерцію влади традицій і команди в соціально-економічній ідеології та організації економіки, інерції, яка заважає розвитку ринкових відносин, створенню економічного способу життя у дійсному значенні цього поняття [10, с. 23]. Можна без перебільшення стверджувати, що саме такий високий меті і тими засобами, про які пишуть сучасні вчені, слугувала вся теоретична, викладацька й практична діяльність видатного економіста XIX століття, засновника визнаної у світі Київської реально-психологічної школи у політичній економії Миколи Християновича Бунге (1823-1895). І саме тому його наукова спадщина з економічної теорії та історії, економічної політики, фінансів, кредиту, мо-

нетарної теорії і ін. не втратили не тільки свого історичного, але й сучасного науково-практичного значення. Більше того, цілий ряд теоретичних узагальнень і висновків вченого, обґрунтування ним заходів економічної політики та шляхів їх реалізації виразно проектується на нашу сучасність.

Випускник (1845), а з 1850 року професор Київського університету св. Володимира, що в 1871-1880 роках тричі призначався й обирався його ректором, М. Бунге був відомий не тільки як визначний політеконом свого часу, але й видатний державний діяч. На рахунок вченого – праця у комітеті по підготовці розкріпачення селянства, розробка фінансових аспектів реформи 1861 року та видатна роль у фінансово-кредитній реформі 80-90-х років, обґрунтування і проведення ряду соціально орієнтованих податкових реформ, влаштування Селянського (1882) та Дворянського (1885) поземельних банків, участь в укладанні першого фабричного законодавства, створення системи державного сприяння розвитку залізничної мережі і ін. 1887 року він був призначений головою Кабінету міністрів і обіймав цю посаду до кінця свого життя. Навіть фрагментарний огляд напрямів роботи М. Бунге та її масштабність за-

свідчують, що він постійно тримав руку на пульсі країни у надзвичайно складний період кардинальних ринкових зрушень у всьому її соціально-економічному організмі, багато в чому визначивши їх тактику і стратегію.

Діяльність українського вченого припала на добу перетворення примусової, по суті середньовічної суспільної системи Російської імперії та в її складі України на ринкову капіталістичну систему. Доречно зауважити, що вже на початок XIX століття Україна, за висловом академіка Володимира Вернадського, внаслідок російсько-українських відносин, які у XVII-XVIII століттях "зводилися до поступового поглинання й перетравлювання Росією України як інородного політичного тіла", як політичний організм із самостійним внутрішнім життям перестала існувати. Одночасний "розклад соціальних відносин, що супроводжував новий уклад життя, послабив опозицію українців великоросійському централізмові". Всі особливості місцевого укладу, що відповідали народному характеру та складали найкраще надбання національної культури, "поступилися місцем загальноросійському порядку, який тримався на трьох китах: централізм, абсолютизм, бюрократизм" [9, с. 279, 280]. Наведене свідчення В. Вернадського – си-на одного з перших українських економістів XIX століття європейського рівня І. Вернадського, з яким тісними дружніми стосунками був зв'язаний М. Бунге, допомагає краще опанувати різні аспекти діяльності та наукової спадщини останнього. По-перше, зрозуміти ті соціально-політичні умови, в яких працювали М. Бунге та інші нечисленні на той час українські вчені-економісти XIX століття і які врешті-решт визначали переважно загальноімперські характер і спрямування їх науково-практичної діяльності. По-друге, – краще уявити той інституціональний ґрунт пізнього Середньовіччя, на якому доводилося розв'язувати проблему капіталістичного розвитку Російської імперії. І, нарешті, відчуті спорідненість таких здавалося б далеких і відмінних епох. *"Епохи М. Бунге"* (визначення В. Базилевича), коли стало питання створення принципово нової цивілізаційної структури економіки й забезпечення її розвитку на індустріальній основі, і сучасної, трансформаційної для України та інших постсоціалістичних країн епохи, коли економічний розвиток пов'язується передусім з удосконаленням і доведенням існуючої індустріальної структури до її зрілого рівня та забезпеченням можливості переходу до постіндустріального суспільства. Головною умовою розв'язання цих різних за змістом історичних завдань став перехід до ринкової економіки.

Як влучно зауважує ініціатор та редактор видання серії *"Славетні постаті"* В. Базилевич у передмові до книги *"М. Бунге: сучасний дискурс"* (до неї ввійшли праці вченого, а також ряд розвідок сучасних дослідників про нього), – епоха М. Бунге та сучасна епоха як тривалі періоди системних соціально-економічних перетворень є "історично симетричні, подібні за своїм змістом та загальним спрямуванням... Тому зміст економічних праць М. Бунге набуває посиленого сучасного звучання, оскільки містить безцінний історичний матеріал, вкрай важливий для осмислення помилок минулого і надання впевненості та незворотності сучасним демократичним перетворенням" [16, с. 25]. Цей висновок виразно проектується на внесок М. Бунге у розвиток в Україні та Росії політичної економії як теорії функціонування ринкової капіталістичної економіки і, тим самим, поширення в суспільстві співзвучної вимоги часу економічної ідеології, а також на сучасні аспекти цього внеску.

Саму можливість виникнення політичної економії як економічної теорії та перетворення її на дієвий інструмент економічної політики держави вчений напряму по-

в'язував із становленням і розвитком ринкових капіталістичних відносин. Їх сутність і запоруку гармонійного, стрункого розвитку суспільного порядку, за М. Бунге, становить обмін, породжуваний розподілом праці, що виникає на базі зростання різноманітності потреб, а також сил та здібностей, необхідних для задоволення цих потреб. "Відправною точкою" такого обліку є "право власності (ми можемо промінувати від свого імені тільки те, що нам належить)", а необхідною умовою – "суперництво" (конкуренція): "без нього ця угода мала б переважно характер примусу та приватного свавілля. Відсутність суперництва – є відсутність життя суспільного та його необхідних приналежностей – розподілу праці, права власності й особистої господарської самостійності" [5, с. 12]. Тільки суперництво "щедро винагороджує винахідника або нововідника корисних відкриттів, але в той же час не дозволяє йому дрімати..." роблячи врешті решт ці нововведення загальним здобутком суспільного прогресу [5, с. 14]. Краще відчуті сучасне звучання наведених думок М. Бунге дозволяє співвіднесення їх з визначенням ринкової економіки Й. Шумпетером як народного господарства, організованого на ринкових принципах, де панують приватна власність, розподіл праці й вільна конкуренція, створюючи ґрунт для підприємництва та здійснення інновацій [19, с. 59-60].

Виходячи із запропонованого ним розуміння економічних відносин, М. Бунге пояснив і закономірність пізнього порівняно з іншими суспільними науками (друга половина XVIII століття) виникнення політичної економії, завдання якої "полягає у вивченні суспільного боку господарських явищ і законів, яким підпорядковані ці явища" [6, с. 11]. Потрібно взяти до уваги, наголошував вчений, що суспільні відносини можуть зробитися предметом дослідження тільки тоді, коли вони достатньо розвинуті, й коли саме життя вимагає найближчого з ними ознайомлення. Таке вивчення у політичній економії "почалося лише з більш розвинутих і складних форм. Доки суспільний порядок обмежувався простотою і патріархальністю, доки у ньому вбачали витвір лише одного закону і суспільної влади, доки *особиста самостійність, громадянська свобода і приватна власність не доросли до значення природних стихій суспільства*, (виділення нами – Л. Г.) – доти не було місця і для науки, тому що господарські явища носили печатку випадковості і людського свавілля. Ось чому політична економія або не існує зовсім, або виявляється перенесеною на непідготовлений ґрунт у тих народів, які стоять на низькому ступені загальнолюдського розвитку науки" [6, с. 5].

Цей висновок М. Бунге напряму кореспондується з сучасними концепціями, наприклад, з наведеною Т. Лаурі думкою Й. Шумпетера та Е. Фінлея, які вважали, що висновки та концепції давніх греків, зокрема Ксенофонта, які застосовуються в сучасному економічному аналізі, мали відношення до окремих осіб, до державної адміністрації, *але не до ринкових зв'язків* (виділено нами – Л. Г.). Вони слугували обґрунтуванню адміністративних форм управління, що замінюють функції сучасного ринку, сприяли виникненню багаточислової суперструктури, діяльність якої виключало можливість виникнення вільного ринку в Античній Греції [21, с. 18]. Між тим і сьогодні окремі наші історики-економісти відносять термін зародження власне економічної теорії до "політичної економії" Монкретьєна, або ж радять удосконалювати економічні функції держави в сучасних трансформаційних умовах України, звертаючись до законів Хаммурапі, ідей Ксенофонта, Платона і т. п. [13, с. 111-115]. Звичайно подібні підходи відволікають увагу від опанування історії економічного аналізу, за Й. Шумпетером, тобто теоретичних досягнень на шляху

становлення сучасного соціально орієнтованого ринку як одного з найважливіших завоювань людської цивілізації і, тим самим, заважають формуванню у постсоціалістичних суспільствах економічної ідеології. І в цьому аспекті досвід "епохи Бунге" становить неабиякий науково-практичний інтерес.

У попередніх публікаціях автор вже привертая увагу до тієї обставини, що діяльність М. Бунге припала на епоху панування народницької ідеології, квінтесенцією якої було заперечення продуктивності розвитку капіталізму в Російській імперії, ідея самотнього, відмінного від західноєвропейського шляху суспільного прогресу на базі середньовічної за своєю сутністю російської общини [11, с. 23-24]. Від кінця 40-х років XIX ст., засвідчував наприкінці цього століття М. Туган-Барановський, економічна наука намагалася "охопити однією загальною ідеєю наш господарський лад в усій його своєрідності", а "протиставлення народного господарства Росії західноєвропейському стало основним мотивом російської економічної думки" [17, с. 852]. Саме на цю обставину звернув особливу увагу М. Бунге у своїй відомій промові про освітнє й практичне значення політичної економії на урочистих зборах Київського університету 9 червня 1856 року. Вчений констатував, що в Російській імперії "розрив з патріархальним економічним життям тільки розпочався", виявляючись у розширенні ринку та ускладненні ринкових відносин, настійній потребі у приватному кредиті, дешевих шляхах сполучення і ін. Що ж до політичної економії, яка повинна стати дороговказом у цих процесах, "її найдостойніші представники, як поборники миру й цивілізації, знаходилися в явному протиріччі з захопленням натовпу. – Говорячи, що обов'язок держави полягає не в тому, щоб приготувати для злидненного могилу на чужій землі, але в тому, щоб полегшити для нього завдання морального відродження, вони накликали на себе дорікання в недостатній любові до вітчизни, у зраді своєму обов'язку, в обговоренні загальнолюдських питань з точки зору торгашества та грошових розрахунків" [5, с. 2].

Вчений мав на увазі тих нечисленних українських та російських економістів, які протистояли пануючим народницьким соціально-економічним уявленням, зберігали західноєвропейську орієнтацію на розвиток капіталістичного індустріального суспільства та вдосконалення його соціальної сфери. Цей напрям, закладений в Росії та Україні ще на початку XIX століття Г. ф. Шторхом, М. Балудянським, Й. Лангом, Л. ф. Якобом і ін., розвивали Т. Степанов, Д. Журавський, І. Вернадський, І. Бабст, О. Бутовський, Г. Горлов і деякі інші економісти. До них приєднався й М. Бунге. За свідченням сучасників, він став "палким місіонером європейської науки", особливо улюбленою ним політичної економії [20, с. 927]. Був переконаний, що тільки глибоке засвоєння її здобутків може гарантувати науково зважені підходи до практичного розв'язання складних проблем виходу Російської імперії з глибокої соціально-економічної кризи. Дійсно, наголошував вчений у згаданій промові 1856 р., "звертаючи увагу на успіхи, яких досягла Європа протягом останнього століття, ми можемо з повним правом сказати, що політична економія мала на них величезний вплив: вона розсіяла помилкові уявлення відносно значення благородних металів й залежності цінності монети від чеканного штемпеля; вона сприяла знищенню внутрішніх митниць, монополій державних і приватних; вона поширила відомості про кредит; їй зобов'язані своїм влаштуванням численні банки, комерційні підприємства, спілки застрахування, товариства ремісничі й промислові; нарешті вона була головною провиною тих мирних завоювань в царині приватної власності, які

повернули праці її набуток й забезпечили благоденство цілих мільйонів людей" [5, с. 47-48]. Звичайно, до такого благоденства мільйонів у ті часи і в Західній Європі було ще далеко, проте обраний нею шлях до соціально-економічного прогресу й успіхи на цьому шляху були незрівнянно вищими, ніж у кріпосницькій Російській імперії. Тому позиція, зайнята М. Бунге настійно впроваджувана ним у суспільну свідомість, була надзвичайно продуктивною і не втратила такого значення й досі.

Будь-які намагання відкинути загальні закономірності економічного розвитку, відстояти самотній шлях суспільного прогресу на основі відживаючих устоїв та форм російського патріархального побуту, заперечити науково-практичний досвід передових країн Заходу й поширити ці заперечення на галузь політичної економії вчений розцінював як невіглаські [5, с. 16]. На жаль, дещо подібне спостерігається й сьогодні, в процесі поступового відходу від засад командно-адміністративної економіки та її ідеології. Маються на увазі не тільки сучасні ідеї самотності ринкової економіки України, доцільності соціалізації землі та виробничої кооперації у землеробстві, виключної ролі протекціонізму у забезпеченні ефективності вітчизняного виробництва, недооцінка продуктивної ролі приватної власності та конкуренції і т.п., але й прямі звинувачення на адресу західної економічної науки, яка "не доросла" до врахування всіх особливостей нашого трансформаційного періоду, вимагає триматися загальноновизнаних у світі об'єктивних економічних законів та правил поведінки в ринковому середовищі тощо. Головне ж – спроби винайти власну ринкову парадигму в економічній теорії, по можливості обминаючи ті складні для вітчизняних теоретиків досягнення сучасної економічної науки, передусім в галузі мікро-і макроекономіки та їх складного синтезу, від яких наші вчені були фактично ізольовані більш як на півстоліття. До певного нігілізму спонукають і перші невдалі спроби безпосереднього "пересаджування" на власний ґрунт постсоціалістичних українських соціально-економічних реалій тих чи інших західних моделей економічного розвитку. Проти подібного "пересаджування" застерігав ще в середині XIX століття М. Бунге.

Підтверджується і далекоглядний висновок Шарля Жіда та Шарля Ріста, зроблений ними на початку XX століття: "Істина, яку отримуєш готовою як таку, що впала з неба, не знаючи ціною яких зусиль вона завоювана, подібна золотій монеті, що дісталася без праці – від неї немає ніякої користі" [14, с. 14]. Свого часу це добре розумів М. Бунге. Вже у передмові до першої своєї ґрунтовної наукової праці 1852 р. з теорії кредиту він наголошував на недостатності одного знання законів, відкритих наукою, "без зв'язку з фактами, в яких вони виявляються". Якщо пояснення дійсності на основі цих законів "обмежується одним витлумаченням сучасного без відношення до минулого і майбутнього, тоді мимоволі народжується той короткозорий погляд, який не проникає вдалечінь, за тісні межі оточуючого нас середовища. Розкриваючи закони в аспекті сучасному, наука повинна вказати на пройдений шлях, вона повинна кинути світло на майбутнє, визначивши умови можливого, розумного, а іноді й необхідного успіху" [8, б. с. – II]. Слушність цієї тези вчений довів, виклавши власні погляди на теорію кредиту на підставі розгорнутого історико-економічного аналізу походження й розвитку кредиту та еволюції теоретичних уявлень про нього, починаючи від меркантилістів (Дж. Ло і ін.), через погляди А. Сміта та економістів класичної школи в різних її відгалуженнях, а також "школи промислового порядку".

Та особливого значення такому підходу М. Бунге надавав у поширенні надбань політичної економії, в

якій вбачав неодмінну передумову успішного розвитку теорії фінансів, кредиту, грошового обігу, поліційного права, економічної політики держави, піднесення рівня агрономічної, технічної, комерційної, правової, та політичної освіти в країні. Між тим, констатував вчений у 1856 р., "політична економія не встигла ще зробитися суттєвою потребою у розумовому житті суспільства й розхожі поняття про неї досить непевні... література її не може вказати ні на один оригінальний російський твір, який би просунув науку вперед, – *переклади не засвоїли нам чужого*" (виділено нами – Л. Г.) [5, с. 2]. М. Бунге не тільки поставив за мету всіма силами сприяти подоланню цього відставання вітчизняної економічної науки від західноєвропейської, але й дав блискучий приклад реалізації такої мети. Продовжуючи традиції, закладену в Київському університеті І. Вернадським, М. Бунге широко вводить історико-економічний аспект у дослідження та викладання політичної економії й споріднених дисциплін. Це засвідчують його "Курс статистики" (1865 та 1876), "Полицейское право: Курс лекций" (1869), "Основания политической экономии" (1870), окремі праці з історії політичної економії – "Гармония хозяйственных интересов. Первая политико-экономическая система Кэри изложенная М. Бунге" (1860), "Джон Стюарт Милль как экономист" (1869), нарешті остання фундаментальна праця вченого "Очерки политико-экономической литературы" (1895), написана, як відзначає зокрема І.-С. Коропецький, на підставі бібліографії, що включає 6391 оригінальний твір та 126 перекладів, опублікованих в імперії до 1879 р. [15, с. 21].

Найважливішим завданням органічного введення історико-економічного аспекту у політекономічні дослідження М. Бунге вважав допомогти тим, хто вивчає політичну економію, "звільнитися від ілюзії всепримиряючих вчень й від гніту непримиримих доктринерів", виявити й зберегти продуктивні ідеї минулого, розібратися в нагромадженому матеріалі й використати його як з метою правильного розв'язання проблем сьогодення, так і "для побудов у майбутньому, щоб не будувати на піску нову будову уявної нової науки" [7, с. IV, 4, 199]. Вчений дав блискучий приклад реалізації цього завдання. Він не тільки зумів дати співзвучну сучасну узагальнюючу характеристику складного гетерогенного процесу розвитку політичної економії в межах класичного періоду, встановити основні тенденції цього розвитку, але й визначити наукові пріоритети в економічній теорії та власну політекономічну концепцію [12]. Вчений залишив нам прекрасний взірець конструктивного аналізу досвіду, напрацьованого економічною теорією. Наведемо, як приклад, кілька важливих, на наш погляд, фрагментів з його історико-економічного аналізу еволюції теоретико-методологічних засад класичної школи.

У світлі тих наукових та колонаукових баталій, що й досі ведуться українськими економістами навколо трудової теорії цінності у різних її варіантах, не втрачає науково-пізнавального значення запропоноване М. Бунге дослідження еволюції класичної школи від "подвійної" трудової теорії цінності (багатства) А. Сміта у двох напрямках, які можна визначити як дві системи аналізу. Перша – рикардівська, що виходила з однофакторної моделі цінності А. Сміта, запропонованої ним для первісного суспільства й поширена Д. Рікардо на сучасне йому капіталістичне господарство, і друга, запропонована Ж. Б. Сеєм, що розвивала трьохфакторну модель А. Сміта. М. Бунге, подібно до А. Маршалла та сучасних дослідників (М. Блауг, Т. Негіші і ін.), привертає увагу до того, що, за А. Смітом, тільки "до появи капіталів й утворення поземельної власності, цінність виробів визначається кількістю праці". З появою ж цих факторів

виробництва діє вже трифакторна її модель [6, с. 42]. Критично аналізуючи однофакторні моделі цінності Д. Рікардо й Т. Мальтуса і ті макроекономічні висновки, які вони робили з них, зокрема щодо розподілу доходів в суспільстві, М. Бунге цілком обґрунтовано зауважував: "Рікардо й Мальтус випустили з уваги подвійну точку зору Сміта на відношення цінності до праці" [6, с. 39]. Тому важко погодитися з сучасним дослідником історії теорії цінності Ю. Ущаповським, якому "такий висновок вченого видається дещо дивним" [18, с. 84], як, втім, і з його переконанням, що М. Бунге "не помітив недосконалості теорії цінності Адама Сміта, яка стає очевидною при спробі створити різні її концепції для різних історичних епох, а також поділ цінності на споживну і мінову" [16, с. 123].

Наведену думку спростовує, зокрема і той факт, що саме з трудової теорії цінності А. Сміта М. Бунге пов'язав виникнення "вчення соціалістів про відповідність між працею і засобами, що слугують для задоволення потреб. Інакше кажучи, якщо цінність пропорційна праці, то сума корисності, яку має ця цінність, повинна бути також пропорційна праці". При цьому, зауважує вчений "соціалісти говорять про корисність, мали на увазі не придатність засобу, але його корисність, що розглядається з точки зору фізіології моральності" [6, с. 58]. Далі М. Бунге детально проаналізував вади вчення Прудона, побудованого на такій концепції. Промине 20 років, і М. Туган-Барановський який, на відміну від М. Бунге, був вже знайомий з теорією граничної корисності Австрійської школи, у 1890 р. зробить спробу реалізувати ідею першого неокласичного синтезу (поєднанні трудової теорії цінності з теорією граничної корисності) саме на основі підходу, описаного М. Бунге. Це врешті-решт призведе М. Тугана-Барановського до створення своєрідної розподільчої моделі централізованого соціалістичного планування [11, с. 182-211]. Реалізація подібної моделі у колишньому СРСР на практиці довела як справедливність критичного аналізу трудової теорії цінності, даного М. Бунге, так і попередження Ф. Бастіа, яке принагідно наводив А. Антонович, про те, що "будь-яка помилка у вченні про цінність має значення суспільної помилки" [1, с. 1].

На пильну увагу заслуговує і вміння М. Бунге виділяти найбільш продуктивні ідеї, якими економісти класичної школи збагачували класичну теорію в процесі її еволюції та, одночасно, підготовляли кризу її витратної концепції, закладеної А. Смітом. Це стосується, зокрема, спроби "підправити" теорію Д. Рікардо, здійсненої Дж. С. Міллем, та подібної спроби Г. Маклеода щодо теорії Т. Мальтуса. М. Бунге детально зупиняється на тих аспектах теорії Дж. С. Мілля, які засвідчують його прагнення поєднати теорію витрат з теорією попиту-пропозиції у власній теорії цінності. Як відомо, при всіх непевностях у ряді теоретичних побудов цього видатного вченого, він зробив відчутний крок у бік неокласичної ситуації. У світовій історико-економічній літературі вважається, що він дав у зародку формальний аналіз ціноутворення на основі попиту-пропозиції. Показово, що не меншу увагу М. Бунге приділяє поглядам Г. Маклеода, який вважав "єдиним регулятором цінності попит і пропозицію, визнаючи з одного боку, залежність цінності від праці, а з іншого – заперечуючи, що праця, яка використовується як у виробництво, так і в купівлю, слугує мірилом цінності" [6, с. 39-40]. Увага М. Бунге до цієї концепції засвідчує високий рівень наукової інтуїції вченого, якщо зважити, що Г. Маклеод фігурує, наприклад, у М. Блауга поряд з економістами, у працях яких прослідковуються витоки маргіналізму, – А. Курно, Й. Тюненом, Г. Госсеном, У. Джевансом, Н. Сеніором і ін. [4,

с. 280-285]. Таку ж далекоглядність засвідчує і наголос, який робив М. Бунге на запропонованому Ж. Б. Сеєм розумінні виробництва як продукування корисностей, а не виключно матеріальних благ, введеному ним понятті послуг та визначенні їх цінності попитом-пропозицією і інших ідей, розвинутих і уточнених Ф. Бастіа, Г. Кері, Н. Сеніором і ін. в напрямі удосконалення положень про безпосередню продуктивність капіталу й землі, трактування витрат виробництва як суб'єктивних жертв його учасників, теорії "здержливості", введення у пояснення цінності понять рідкості або рідкісної корисності тощо.

Аналіз та узагальнення, зроблені вченим, дозволили йому визначитися з власною концепцією цінності на якій він зводив свою струнку будову пояснення механізму ринкової економіки. Власне розуміння цієї категорії М. Бунге формулює вже в дусі визріваючої в науці неокласичної методології, засади якої склали об'єктивізація суб'єктивної мотивації людської діяльності та співвіднесення витрат з корисністю як рівноправних у поясненні цінності (ціни). "Походження цінності, – писав вчений 1870 р. в "Основаниях политической экономии, – пояснюється потребою й сумою жертв (праці або витрат) (виділено нами – Л. Г.), які необхідні й можуть бути зроблені для задоволення потреб". І в іншому контексті: "...цінність (value, valeur, Werth) виробів або послуг залежить від потреби, що відчувається в них, від перепон, які зустрічаються при задоволенні останньої, й від тих жертв, на які зважається споживач" [6, с. 37, 7]. У напрямі поєднання теорії витрат з законом попиту-пропозиції, який вчений розглядав "як одне з загальних положень політичної економії" [6, с. 14], – рухався науковий пошук як самого М. Бунге, так і економістів його школи або близьких до неї за світоглядом вчених – Г. Цехановецького, А. Антоновича, Д. Піхна і ін. Однак ні один з цих економістів не зміг дати задовільного розв'язання проблеми, оскільки не піднявся ні до засвоєння засад маргінального аналізу, введеного в науковий обіг у 70-і роки XIX століття першою хвилею неокласиків (Австрійська школа і ін.), ні, пізніше, до опанування методології першого неокласичного синтезу (А. Маршалл і ін.).

Щодо М. Бунге, йому ще в середині XIX ст. були відомі праці А. Курно, Г. Госсена і інших піонерів математичної школи й маргіналізму. Проте вчений поставився з великою недовірою до подальшого розвитку ними абстрактно-дедуктивного методу, зокрема "робінзонад", до намірів "відкрити закони господарські шляхом математичних обчислень – для цього можливо не доросли – і політична економія і математика". Він був переконаний у неможливості виразити у математичній формі рух цін або доходів у тому, що "теорія цінності не могла бути побудована дедуктивним шляхом", і що для її подальшого розвитку потрібні емпіричні та статистичні методи, запропоновані Німецькою історичною школою [5, с. 19, 20]. Більше того, вже наприкінці життя, коли маргіналізм отримав майже загальне визнання, вчений висловив негативне ставлення до маргінальної школи як непродуктивної у науковому відношенні, підтримавши її критику Г. Шмоллером у знаменитій "Methodenstreit" [7, с. 465]. Можна погодитися з І.-С. Коропецьким, що таке ставлення до цієї школи М. Бунге залишив у 1895 р. без змін, оскільки "посадові обов'язки не дозволяли йому в кінці життя пильніше стежити за економічною літературою" [15, с. 48]. Та швидше за все до таких висновків вченого призвів його критичний аналіз невдалих спроб класиків – від А. Сміта й Рікардо до Ф. Бастіа й Г. Кері – безпосередньо поширити висновки щодо закономірностей дії ринкового механізму ціноутворення, отримані шляхом дедукції, на реалії й перспективи суспільно-економічного розвитку.

Так чи інакше, але маргіналізм на ваги здобутків М. Бунге та економістів його школи, звичайно, класти ніяк не можна. Неправомірність такого підходу відзначив ще на початку 1980-х років І.-С. Коропецький у праці "Academic Economics in the Nineteen-Centure Ukraine" (Cambridge, Mass., 1884), включений у його працю "Українські економісти XIX століття та західна наука", видану 1993 р. в Україні: "Неможливо вважати історичного економіста Миколу Бунге, симпатика маргіналістичної школи Дмитра Піхна та маргіналіста Олександра Білімовича членами однієї "київської" школи економістів, як це робить Спекторський (1935)" [15, с. 68, пр. 6]. Однак ця "традиція", продовжена в Україні відомим істориком-економістом С. Злупком у його численних працях, присутня в цілому ряді сучасних посібників та досліджень з історії економічної думки. Наприклад, О. Батура та І. Головата відносять до "так званих маргіналістів" М. Бунге, Д. Піхна, Р. Орженцького, О. Білімовича, а також, опосередковано, А. Антоновича разом з М. Туганом-Барановським (забувши при цьому Є. Слуцького!). До того ж, запропонований авторами поділ теорій цінності українських економістів, "так само як теорій росіян чи західних колег", на злами XIX і XX століть "на ті, що відштовхуються від соціальних явищ (класовий устрій, історичний розвиток засобів праці і ін.), й ті, основою яких є вивчення особливостей економічної поведінки" [2, с. 58], – ніяк не відповідають ні змісту, ні дійсній складній еволюції теорії цінності як в межах класичної ситуації у політичній економії (і тут можна порадижити звернутися до М. Бунге), так і з переходом її до ситуації неокласичної. Сумно виглядає і спроба реабілітувати Марксову теорію цінності та, особливо, додаткової цінності як "етичну" за допомогою уривків з праць перекланого маргіналіста Р. Орженцького.

Наведений приклад, який на жаль у сучасників історико-економічної літератури є далеко не поодиноким, ще раз засвідчує сучасне значення того зваженого й досконалого для свого часу дослідження еволюції економічної теорії, які запропонували М. Бунге та економісти його школи. Ще на початку своєї наукової кар'єри М. Бунге, набагато випереджаючи "примирювальні" результати згаданої вище "Methodenstreit" між прихильниками Австрійської та Німецької шкіл, сформулював з цього приводу власне наукове "credo": в основі пояснення явищ економічної дійсності слід виходити з економічних законів, які "складають не більше як окреме виявлення одних і тих же основних, загальних законів, можливо тільки одного, якому підвладне все існуюче. З цієї точки зору закони економічні уявляються нам не більше як формули, за якими можна розв'язати завдання, що пропонується людині мислячи сучасними економічними фактами й визначити, в чому повинен полягати розвиток останніх... З цих двох посилянь: законів та поясненої ними дійсності, наука має право зробити висновок про розумний розвиток теперішнього й тим швидше, чим краще доведені її основні положення, й чим вірніше схоплена сутність тих фактів, з яких повинні бути видобуті її засади" [5, с. IV-V]. Цього принципу вчений послідовно дотримувався як в економічних дослідженнях, так і в розробці наукових засад економічної політики та у практичній, у т. ч. державницькій роботі, що забезпечило йому успіх і визнання у всіх цих сферах діяльності по розбудові ринкової економіки Російської імперії.

Наскільки суспільно важливою була діяльність М. Бунге та економістів його школи засвідчує і той факт, що в останній третині XIX століття поряд із пануванням народницької ідеології (яка не жила себе і на початку XX століття) значно посилюється вплив на розвиток політекономічної думки марксизму. "Ні в одній літерату-

рі Маркс не користувався таким авторитетом, як в російській, – засвідчував М. Туган-Барановський. – Наша економічна література 70-х та 80-х років являє собою спробу зв'язати ідеї Чернишевського (про общину й артіль як міцний базис для російського прогресу – Л. Г.) з ідеями автора "Капіталу"... Трудова теорія цінності Маркса покладена в основу більшої частини наших курсів політичної економії..." [17, с. 853]. Якщо ж взяти до уваги, що ця теорія безнадійно зжила себе вже на час виходу "Капіталу" у світ, оскільки містила науково безперспективну модифікацію трудової теорії цінності Д. Рікардо, яка зійшла зі сцени політичної економії у 30-40-і роки, стає зрозумілим, що наприкінці XIX – початку XX століття в Російській імперії почався відкат економічної теорії від перспективних шляхів її розвитку. Фактично цій хвилі протистояли тільки економісти Київської реально-психологічної школи. Головним достоїнством цієї школи учень Д. Піхна О. Білімович вважав те, що "в багатьох найбільш основних питаннях як в економічній теорії, так і в економічній політиці, вона різко розходила з іншою школою російських економістів, марксистською в теорії і народницькою в політиці школою московською, що зв'язана з іменем покійного московського професора О. І. Чупрова" [3, с. 14].

При певній відмінності рівня теоретичних уявлень вчених "школи М. Бунге", їх наукову позицію відзначали єдність вихідного методологічного принципу (психологізму) у дослідженнях економічних явищ, послідовний еволюціонізм у поглядах на поступальний розвиток суспільства та певний прагматизм у розумінні ролі економічної теорії в цьому процесі, що пояснювало і їх критичне ставлення до марксизму. Саме ці властивості теоретико-методологічної позиції та економічної ідеології зумовили те, що М. Бунге та його учні й послідовники

сформували чітку ринкову концепцію економічного розвитку країни та її наукового забезпечення, яка не втратила не тільки історичного, але й науково-практичного значення й дотепер.

1. Антонович А. Я. Теория ценности. Критико-экономическое исследование. – Варшава, 1877. – 198 с. 2. Батура О., Головата І. Теорія цінності в оцінках українських економістів на зламі XIX – XX ст. // Економіка України. – № 7. – 2002. – С. 57-61. 3. Білімович А. Д. Памяти Д. И. Пихно // Памяти Д. И. Пихно. Сообщение проф. А. Д. Билюмовича и проф. Н. М. Цытовича. – СПб., 1913. – 34 с. 4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 688 с. 5. Бунге Н. Х. О месте, занимаемом политической экономии в системе народного образования и об отношении её к практической деятельности. – Киев, 1856. – 65 с. 6. Бунге Н. Х. Основания политической экономии. – К., 1870. – 136 с. 7. Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. – 12/1, IV, 465 с. 8. Бунге Н. Х. Теория кредита: Сочинение. – Киев, 1852. – 312 с. 9. Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. – 1990. – № 3. – С. 247-254. 10. Гейлбронер Р., Тароу Л. Економіка для всіх: Пер. з англ. – Львів: Просвіта, 1995. – 272 с. 11. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії – К.: ІЕ НАН України, 2001. – 268 с. 12. Горкіна Л. П. Уроки минулого: Погляди М. Бунге на генезис і завдання економічної теорії та економічної політики держави // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – № 4. – 2002. – С. 179-189. 13. Дмитриченко Л. И. История экономических учений: Учебное пособие. – Донецк: КИТИС, 1999. – 452 с. 14. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений: Пер. с англ. – М.: Экономика, 1995. – 544 с. 15. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX ст. та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – 192 с. 16. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – 697 с. 17. Туган-Барановський М. И. Экономическая наука // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1899. – Т. 28. – С. 851-854. 18. Ушаповський Ю. В. Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку XX століття): Наук. видання. – Житомир: ЖІТІ, 2002. – 268 с. 19. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с. 20. Энциклопедический словарь, ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – Т. XXIV. – СПб., 1898. 21. Lawry S. T. The Greek Heritage in Economic Thought // Pre-classical Economic Thought. From the Greek to the Scottish. – Boston, 1987. – P. 7-20.

Надійшла до редколегії 07.03.06

Н.І. Гражевська, канд. екон. наук, докторант

М.Х. БУНГЕ ПРО РОЛЬ ТА ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Статтю присвячено дослідженню поглядів відомого вітчизняного вченого-економіста та державного діяча XIX ст. М. Х. Бунге на роль держави у розбудові інституційних засад ринкового господарювання та виявленню можливостей їх застосування для вирішення нагальних проблем сучасної трансформації вітчизняної економіки.

The article reviews the viewpoints of a celebrated Ukrainian scholar of economics and a government authority of the XIX century M. Bunge on a role of the state in development of the institutional principles of a market economy and outlining possible ways of their application for dealing with crucial issues of the current transformation of the national economy.

Довгострокова стратегія інноваційної перебудови вітчизняної економіки, нерозривно пов'язана з соціально-ринковим вибором суспільства, потребує глибокого теоретичного аналізу місця та ролі держави в умовах глобальних трансформаційних перетворень.

Згідно з сучасним парадигмальним підходом системні трансформації, пов'язані з руйнуванням традиційного інституційного середовища, радикальною зміною політичних та соціально-економічних структур, функцій та взаємозв'язків, призводять до зростання ентропії (міри неупорядкованості) національних економік, породжуючи загрозу їх незворотної деградації. Розвиток нової якості таких систем завдяки "включенню" механізму самоорганізації відбувається повільно і може відставати від процесів занепаду. За цих обставин виняткового значення набуває негентропійна складова біфуркаційного процесу, що виникає за рахунок створення (привнесення ззовні) нових якісних елементів і зв'язків. Відтак формування і здійснення цілеспрямованої державної політики, спрямованої на реалізацію національної безпеки та стратегічних пріоритетів розвитку суспільства, набувають виняткового значення у якості чинників, здатних компенсувати недостатній темп процесів

самоорганізації та прискорити досягнення нової якості емерджентності у системах, що трансформуються.

Проблеми місця та ролі держави в умовах глобальних та локальних перетворень соціально-економічних систем привертають все більшу увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Формуванню сучасних теоретико-методологічних підходів до аналізу державного регулювання трансформаційних економік присвячені праці В. Базилевича, Є. Балацького, О. Беляєва, В. Бодрова, В. Гейця, П. Єщенко, Я. Жаліла, Б. Кваснюка, С. Кіреєва, В. Мау, Н. Меннінга, Дж. Стігліца, А. Пороховського, С. Панчишина, А. Чухна та ін. Водночас аналіз історико-економічної літератури засвідчує зростання інтересу науковців до творчого осмислення наукового спадку та державницької діяльності вітчизняних вчених-економістів другої половини ХІХст., пов'язаної з прискоренням формуванням ринкової економіки в Росії та в Україні.

Серед яскравих особистостей, які відіграли важливу роль у концептуалізації ролі держави як важливої інституції, покликаної стимулювати трансформацію та розвиток суспільства, особливу увагу привертає постать Миколи Християновича Бунге (1823-1895) – вченого – економіста зі світовим ім'ям, вдумливого та серйозного аналітика, автора глибоких та змістовних наукових

праць, проблематика яких співзвучна реаліям сучасного розвитку вітчизняної економіки. Зазначений аспект наукової спадщини нашого видатного співвітчизника є особливо актуальним для усвідомлення сучасних пост-соціалістичних перетворень, за яких ринок "не спирається на стихійну емерджентну еволюцію, що в основному була панівним зразком у історії західних капіталів-першопрохідців", а створюється "у відповідності з проектом, який розробляється політичними елітами" і "залежить у щонайменших деталях від рішень, які вимагають обґрунтування" [11, с. 39].

Метою статті є дослідження поглядів М. Х. Бунге на роль та функції держави у трансформаційній економіці та виявлення можливостей їх творчого застосування для вирішення нагальних проблем розвитку сучасної вітчизняної економіки.

Загальновізано, що теоретичні погляди та практичні настанови М.Х. Бунге не були сліпим копіюванням західних ідей і носили оригінальний та самобутній характер. Відстоюючи оптимальне поєднання приватного підприємництва та державного регулювання економіки, вільної торгівлі та протекціонізму, він враховував специфіку господарського розвитку країни: економічну відсталість, слабкість вітчизняної буржуазії, гостру нестачу капіталів, вузькість внутрішнього ринку та гіпертрофований вплив держави на всі сфери суспільного життя.

Аналізуючи ідеї попередників вчений звертав увагу на те, що "з ХУП ст. у Європі панувала думка, що держава є продуктом договору, добровільної угоди між її членами. Однак якщо держава є продуктом договору, то зміна умов цього договору... стає наслідком людського свавілля. У новітні часи це учення про походження держави поступилося місцем іншому, такому ж помилковому – відокремленню держави від суспільства... Однак з часом знайомство з внутрішнім життям привело до переконання, що ... відокремлення держави від суспільства є наукова вигадка ... На державу почали дивитися як на живу ціле, а на відносини, які в ній існують, – як на відносини, що складаються під впливом ... сукупності історичних умов" [5, с. 18]. Не абсолютизуючи жодного з існуючих у тогочасній економічній науці підходів український дослідник стверджував, що "форми державного устрою, подібно до всіх суспільних явищ, мають, без сумніву, і загальнолюдську, і національну сторону, і в цьому розумінні поєднують у собі обидві стихії" [7, с. 41].

Відстоюючи ідеологію економічного лібералізму та трактуючи господарське життя суспільства як природний гармонійний устрій, підпорядкований дії об'єктивних економічних законів, М.Х. Бунге заперечував деспотизм, бюрократичне свавілля, корупцію, придушення особистих та громадських ініціатив. Він стверджував, що приватна власність складає передумову "для індивідуального розвитку людини і для зміцнення сімейного духу, що грошові капітали вивели людину із стану рабства і залежності, що суперництво є символом свободи і особистості, ... що з втратою свободи втрачається людиною особиста відповідальність – той сильний моральний двигун, без якого правильне суспільне життя немислиме" [1, с.228]. Відтак вчений був переконаний у тому, що держава не в змозі "у всьому і завжди успішно замінити приватну підприємливість", більше того, "уряд встав би на небезпечний шлях, якби він зайнявся тими галузями, які з успіхом велись приватними підприємцями", оскільки "вторгнення держави у фабричну і заводську підприємливість поклало б початок необмеженій владі адміністрації", ослабило б "пружини людської діяльності", призвівши до "занепаду духу винахідництва і прагнення до покращення та нововведень". "Завдання Верховної влади і її закла-

дів" вчений вбачав у "полегшенні для кожного умов придбання власності та капіталу для збереження свободи в суперництві, відновлення втраченої гармонії та зміцнення суспільної моралі" [1, с. 229-230].

Однак трактуючи свободу господарської діяльності як необхідну умову розвитку підприємницької активності та "лікування економічних хвороб", вчений звертав увагу на те, що "найширша свобода не виключає юридичних норм, які встановлюються не з метою притиснення приватних осіб, а з метою надання кожному можливості користуватись наданими правами", що потребує узгодження законів з рівнем економічної свідомості, добросовісних намірів і застосування засобів, які не шкодять приватним чи суспільним законним інтересам. "Всього цього однак замало, – писав дослідник, – потрібні ще звичаї, дух сімейний, ... певна міра задоволення теперішнім" [1, с.231]. Відтак важливого значення М.Х. Бунге надавав "влаштуванню народного господарства за участю держави" [7, с.34], в тому числі вдосконаленню правових засад розвитку ринкових відносин, стабілізації фінансів, подоланню бюджетного дефіциту на основі скорочення державних витрат на утримання армії та чиновництва, чіткому визначенню посадових обов'язків державних службовців, регламентації їх окладів та пенсій, рішучій боротьбі з казнокрадством, зведенню до мінімуму надкошторисних асигнувань, виплаті позик та субсидій, посиленню гласності та прозорості у діяльності органів державної влади, в тому числі за рахунок щорічної публікації звітів міністерств про свою діяльність.

Аналіз ідейно-теоретичних настанов та практичної діяльності М.Х. Бунге засвідчує, що він був прибічником ринкової модернізації економічного устрою, здатної вивести країну на шлях прогресивного розвитку без економічних та соціальних потрясінь. Визнаючи пріоритетність та самоцінність приватної ініціативи та свободи особистості, вчений відстоював антирадикальні погляди та визнавав важливу роль держави в розбудові нового господарського порядку. "Держава не є лише поліцейсько-охоронний заклад – це союз, призначений для досягнення як суспільних, так і приватних цілей. – писав дослідник [7, с.162].

Знайомство з програмою ринкових перетворень, запропонованою вченим, підтверджує, що в її основу були покладені науковий підхід, критичне сприйняття та творчий розвиток основних ідей найважливіших представників економічної думки того часу; реалістичність, урахування практичного досвіду та провідних тенденцій господарського розвитку передових країн Заходу і специфічних обставин еволюції вітчизняної економіки; системний, комплексний підхід, розуміння того, що "в суспільному житті всі сторони так тісно пов'язані, що ліквідація недоліків у одній сфері передбачає енергійне пробудження діяльності в усіх інших" [7, с.134]; органічне поєднання ринкових механізмів підприємницької активності та конкуренції з ініціативною діяльністю держави по розбудові інституційних засад господарського життя суспільства; соціальна спрямованість економічних перетворень, їх підпорядкування завданням підвищення життєвого рівня широких верств населення.

Обґрунтовуючи роль та функції держави в умовах трансформації економічної системи суспільства, М.Х. Бунге підкреслював необхідність "великої обережності", виваженого та конструктивного підходу до здійснення інституційних перетворень. На думку вченого, зарубіжний досвід інституційної організації економічного життя не можна запозичувати механічно, цей процес "потребує ретельного і добросовісного вивчення", оскільки дуже часто "те, що придатне для одного ґрунту, є непридатним для іншого" [1, с.211]. "Головне завдання за-

конодавства, – наголошував дослідник, – полягає не в тому, щоб вигадувати обмеження, неминучі по ходу речей, а в тому, щоб зробити їх непотрібними, розвиваючи дух суперництва і дух приватної підприємливості. Це завдання далеко не таке просте та легке, як уявляють собі противники свободи промисловості, яким здається, що формула фізіократів *laissez faire* зобов'язує управління залишатися бездіяльним глядачем" [4, с.42].

Наголошуючи на тому, що "суспільство впорядковане не є неминучою формою приватних відносин, що вільно склалися" [6, с.40-41], вчений обґрунтовував необхідність удосконалення суспільних відносин на основі розвитку соціального партнерства, кооперативного та профспілкового рухів, залучення робітників до участі в управлінні та прибутках підприємств шляхом поширення робітничих асоціацій та "товариств нового часу", які надають робітникам "права капіталіста та власника, право голосу у спільній справі, можливість управляти підприємством за умов необхідних знань та таланту" [2, с.4]. Обґрунтовуючи ідеї соціального партнерства М.Х. Бунге писав: "Треба, щоб підприємці переконалися, що міцне майбутнє для своїх спадкоємців вони не створять шляхом особистої наживи..., що сила і вплив панівних класів можуть бути міцно засновані на добробуті робітничого класу, пов'язаного з ними спільними інтересами. Треба, щоб робітники прониклись усвідомленням того, що лише спираючись на капітал, а не ворогуючи з ним, вони можуть покращити матеріальний та моральний побут, що вони повинні насамперед чекати цього покращення не від держави, а від своєї праці та дружніх стосунків з підприємцями, які подають їм руку для спільної діяльності" [1, с.238].

Важливою функцією держави в трансформаційний період вчений вважав реформування зовнішньоекономічних відносин на засадах селективного протекціонізму, спрямованого на розбудову національної промисловості та розвиненого внутрішнього ринку, виходячи з того, що "можна бути прихильником свободи промисловості і свободи торгівлі не за всяку ціну, а настільки, наскільки допускають їх розвиток суспільства і стан промисловості" [3, с.173]. Відтак вказуючи на небезпеку жорстких протекціоністських обмежень, які "повторюють відому байку про зарізану курку, яка несла золоті яйця", вчений одночасно звертав увагу на недопустимість "таких митних зборів, як б зробили деякі з існуючих галузей промисловості неможливими" [3, с.45].

Такий підхід набуває виняткової актуальності за умов глобалізації економіки, виходячи з того, що сучасний світогосподарський розвиток є суперечливим поєднанням двох тенденцій:

- ✓ формування єдиного світового економічного простору, поглиблення інтернаціоналізації на основі лібералізації міжнародних економічних відносин;

- ✓ існування національно-державної форми господарювання, посилення суверенізації та регіоналізації, заснованих на протекціонізмі.

Яскравим виявом цих суперечностей є діяльність різноманітних інтеграційних союзів (торговельних, економічних, політичних), які, з одного боку, сприяють лібералізації зовнішньоекономічних відносин, формуючи зони вільної торгівлі та митні союзи, а з іншого – створюють бар'єри на цьому шляху, проводячи політику так званого "колективного протекціонізму".

За умов глобальних трансформацій, що охоплюють усі сфери людської активності, загострюється проблема збереження національними державами економічного суверенітету. Тривалий час держава була ефективною формою організації суспільства, здатною забезпечити національну безпеку та утримати баланс між економіч-

но ефективним і соціально справедливим розвитком суспільства. Однак глобалізація економіки внесла суттєві зміни в процес державного регулювання відтворювальних процесів, обмеживши можливості національних урядів щодо здійснення незалежної внутрішньої та зовнішньої політики.

Загальновизнаною є втрата національними урядами можливостей ефективного використання таких традиційних важелів макроекономічного регулювання як імпортні бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти, ставка рефінансування Центрального банку, оскільки глобальні суб'єкти господарювання (транснаціональні корпорації та банки, міжнародні валютно-фінансові організації та інвестиційні фонди) своєю діяльністю можуть звести нанівець очікуваний від таких заходів ефект. На думку західних дослідників, "у світі, де капітал не прив'язаний до певного місця і фінансові потоки значною мірою знаходяться поза контролем національних урядів, більшість важелів економічної політики втрачають своє значення" [10, с. 20]. За умов зростання швидкодії глобальних фінансів та формування потужних глобальних ринків, національні держави не в змозі підтримувати внутрішню динамічну рівновагу між попитом та пропозицією, регулювати циклічні процеси з допомогою податково-бюджетних чи експортно-імпорتنих інструментів. До цього слід додати зростаючу мобільність та позатериторіальну природу інтелектуального капіталу, а також загострення глобальних проблем, що не можуть бути вирішені зусиллями окремих урядів та національних держав.

Характеризуючи сучасну неоліберальну модель глобалізації науковці звертають увагу на те, що впливові міжнародні організації, створені за взаємною згодою держав та глобального капіталу, здійснюють скоординований тиск на уряди та незалежні держави з метою знищення або обмеження всього того, що може уповільнювати вільний рух капіталів чи перешкоджати свободі ринкової економіки. "Таким чином виявляється, що слабка держава – це як раз та держава, яку потребує новий світопорядок для свого зміцнення та відтворення" [9, с.45], – роблять висновок дослідники.

Аналіз літератури засвідчує існування двох крайніх точок зору на трактування майбутнього націй-держав в умовах глобалізації економіки:

- ✓ прихильники першої пишуть про "кінець ери держави" та повне її відмирання. Звертаючи увагу на те, що глобалізація підриває національну державу за трьома основними напрямками (руйнування валютних та митних кордонів, створення гнучких глобальних ринків та масова міграція робочої сили), вони наголошують на розмиванні та послабленні регулюючих та контролюючих функцій урядів, які не в змозі захистити національну економіку від зовнішніх впливів. На думку цих дослідників "національні держави руйнуються або зникають" під впливом сил, що "мають транснаціональну природу", а державне регулювання перетворюється на "віртуальну реальність" [12, с.49];

- ✓ прихильники іншої точки зору вважають державу "провідним глобалізатором", акцентуючи увагу на тому, що постіндустріальний прорив та досягнення успіхів у глобальній конкуренції неможливі без активної ролі національних урядів. На думку відомого західного дослідника М. Кастельса, "ніякі технології чи бізнес самі по собі не могли розвинути глобальну економіку. Головніми агентами в її становленні були уряди, особливо уряди країн Великої сімки та їх міжнародні інститути... Адміністрація Клінтона фактично була істинним політичним глобалізатором" [8, с.75].

Більш виваженою є точка зору, згідно з якою процес глобалізації не "відміняє" державу, а ускладнює, диференціює, наповнює новим змістом її функції. Пріоритетними стають дії уряду по визначенню та реалізації стратегічних національних інтересів, формуванню національної моделі соціально-економічного розвитку, здатної забезпечити органічне включення економіки країни в транснаціональні відтворювальні цикли глобальної еволюції, зміцненню національної конкурентоспроможності, стимулюванню інноваційного розвитку, відстоюванню національних інтересів та протидії негативним проявам глобалізації.

Таким чином наукові ідеї та практичні настанови М.Х. Бунге щодо ролі та функцій держави в трансформаційній економіці по праву займають вагомe місце в скарбниці вітчизняної економічної думки, є актуальними та затребуваними в умовах формування сучасної ідеології національного розвитку, здатного забезпечити життєздатність українського суспільства в епоху глобалізації. "Історія настійно повторює, що хороший уряд – це не розкіш, а життєва необхідність, – зазначається у

доповіді Світового банку "Держава у світі, що змінюється" (1997). – Без ефективної держави стійкий розвиток, і економічний, і соціальний, неможливий" [13, с.7].

1. Бунге Н.Х. Загробные заметки. Публикация В.Л. Степанова // Река времен. Кн.1. – М., 1995. 2. Бунге Н.Х. Значение промышленных товариществ и условия их распространения. – СПб., 1857. 3. Бунге Н.Х. Общий оборот внешней торговли, торговый баланс и таможенные пошлины первостепенных держав в XIX ст. // Русский вестник. – 1867. – №10. 4. Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности. – К.: Университетская типография, 1856. 5. Бунге Н. Основания политической экономии. – Киев: Университетская типография, 1870. 6. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – С-Петербург, 1895. 7. Бунге Н.Х. Полицейское право: Курс, читанный в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге. – Вып.1-3. – К., 1869. 8. Постиндустриальный мир и Россия. – М., 2000. 9. Сильвестров С. О глобальной модернизации миропорядка // Общество и экономика. – 2004. – №5-6. 10. Cable V. The World is New Futures: Identities in Crises. L, Demos, 1996. 11. Offe C. Varieties of Transition: The East European and East German Perspective. – Cambridge: MIT Press, 1997. 12. The Crisis of social science and the withering away of the national state. – Associations, 1, 1997. 13. The State in a Changing World. – Washington, 1977.

Надійшла до редколегії 07.03.06

О.І. Жилінська, канд. екон. наук, доц.

ЗАПОЧАТКУВАННЯ М.Х. БУНГЕ ТРАДИЦІЙ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА У ПІДГОТОВЦІ НАУКОВИХ КАДРІВ

Визначено особливості підготовки наукових кадрів в Університеті Св. Володимира за часів навчання та науково-педагогічної діяльності М.Х. Бунге. Розкрито вплив М.Х. Бунге на формування традицій університету у підготовці наукових кадрів, зокрема українських вчених-економістів.

Is determined the special feature of training scientific frames in the university of St. Vladimir during instruction and the scientific-pedagogical activity M. Bunge. Is opened influence M. Bunge on the formation of the traditions of university during training of scientific frames, in particular the Ukrainian scientific economists

Формування нової моделі вищої освіти та підготовки наукових кадрів в умовах становлення постіндустріального суспільства у розвинених країнах та намагання України реформувати власну систему вищої освіти, приєднуючись до Болонського процесу, потребують нового осмислення тієї спадщини, неоціненного сучасниками скарбу під назвою "Київський національний університет імені Тараса Шевченка", спадщини, яку створили його славетні постаті – професори та студенти, що вже до к. XIX ст. здобули визнання світової наукової спільноти та сформували феномен Української Сорбонни. Серед плеяди перших, хто здобули вищу освіту у новоствореному Університеті Св. Володимира та з молодечим запалом приєдналися до розбудови храму науки, освіти і культури у рідній *alma mater*, особливою є постать М.Х. Бунге – її студента, що став професором, ректором, державним діячем загальноімперського масштабу, людини, що за свідченнями його сучасників, ніколи не зраджувала високим ідеалам. Попри підвищення сьогодні уваги вчених-економістів до наукової спадщини М.Х. Бунге [1; 2; 3], не всі аспекти його багатогранної наукової, педагогічної, державницької діяльності знайшли глибоке творче осмислення нашими сучасниками. На наш погляд, розкриття потребує вплив М.Х. Бунге на започаткування традицій університету Св. Володимира у підготовці наукових кадрів, зокрема українських вчених-економістів.

Університет Св. Володимира розпочав свій розвиток за інших часів, аніж більшість давніх європейських класичних університетів, перші з яких були засновані в добу Передвідродження (Болонський (Італія) – у 1119 р., Оксфордський (Британія) – у XII ст., Сорбонна (Франція) – у 1259 р.). Історики вважають, що Київський університет внаслідок багатьох причин не пройшов етапів, необхідних для становлення повноцінного європейсько-

го університету з відповідними завданнями й атрибутами. І з початку свого існування вбирав у себе далеко не всі кращі здобутки класичної системи освіти [4, 15]. Серед найкращих здобутків класичної системи освіти значимо автономію університетів (кожен з них функціонував за власним статутом, хоча основою їх вважались статут Болонського університету), а також інтернаціональний склад як професорів, так і студентів.

Університет Св. Володимира не здобув необхідної автономії. За словами українського вченого, професора М.В. Владимирського-Буданова, "...Київський університет нарівні з Дерптським вважається на особливому становищі. ... Допускаючи свободу, засвоєну в німецьких університетах в навчальній частині, статут у всьому, що стосується управління, не дає і тієї частини прав Університету Св. Володимира, яка була надана іншим російським університетам за Статутом 1835 р. Цей подвійний підхід пронизав потім всі подальші 20 років життя Університету до 1863 р." [5, с. 308]. З моменту свого заснування Університет Св. Володимира мав істотні відмінності, передусім за законодавчою основою і, відповідно, структурою. У Статуті 1804 р., за яким створювалися університети в імперії Романових, зазначалося, що "университет есть высшее ученое сословие, для преподавания наук учрежденное" [6, с. 121]. За цим Статутом, введеним Олександром I, в університеті було 4 відділи, кожен з яких мав свій склад кафедр, це відділи "моральних" і політичних наук, фізичних і математичних наук, медичних наук, словесних наук.

Для Університету Св. Володимира був розроблений окремий тимчасовий статут, затверджений у 1833 р. і який діяв до 1842 р., що суттєво вирізнявся реакційністю у сфері самоврядування. За Статутом 1833 р. [4, с. 68] концепція наук була іншою, зокрема створювалися лише 2 факультети – філософський і юридичний, а по-

літична економія була вилучена з юридичного факультету, їй не було знайдено відображення на інших факультетах. Таке прикре становище тривало аж до 1842 р., коли починає діяти новий Статут та штатний розпис [7].

Щодо національного складу студентів, то у 20-х рр. ХХ ст. дослідниками було зроблено висновок про те, що до 1860-х рр. Київський університет слугував потребам переважно місцевого краю, національний склад студентства представляли українці, росіяни та поляки [4, с. 49]. Отже, це були піддані Російської імперії, представників західноєвропейських країн серед студентства не було.

Іншою була ситуація у сфері наукових кадрів. Під час заснування перших університетів на українських землях під імперією Романових у ХІХ ст. постає гостра потреба у наукових кадрах. Це стосувалося як Харківського університету, заснованого у 1805 р., так і Університету Св. Володимира. Фон Брадке таким чином описує шляхи вирішення кадрової проблеми під час відкриття Університету: "Многих профессоров получил я из Кременца (йдеться про Волинський ліцей), преимущественно для физико-математического факультета; юридический факультет образовался из тех юристов, которые были мне уступлены Сперанским ... они были подготовлены ... для законодательной комиссии, затем в продолжении трех лет учились в Берлине и в других университетах Германии ... Недостающее число профессоров было пополнено лучшими доцентами других университетов" [4, с. 53-54]. Серед Університетів імперії Романових, а Київський університет був шостим на її території, найбільшу допомогу надав Дерптський.

Значну роль Німеччини у становленні імперських університетів відзначив також у своїй роботі "Об основаниях университетской реформы" (1905 р.) академік В.І. Вернадський: "Внутри русского государства молодые русские университеты развивались и создавали традиции в тесной и близкой связи с жизнью своих заморских братьев ... В тесной связи с передовыми течениями академической жизни в Германии шло насаждение университетского образования в России. Русские университеты создавались не только по образцу существующих немецких, но и по тому идеалу, к которому стремились передовые академические деятели Германии" [6, с. 123].

Але найвідчутнішою кадровою проблемою була у сфері викладання політичної економії, для цього були об'єктивні причини: І.С. Коропецький, президент Міжнародної Української Асоціації, професор Темплського університету (США) зазначав, що як окрема дисципліна економіка була впроваджена в Колумбійському університеті – у 1818 р., в Оксфордському – у 1825 р., у Паризькому – у 1830 р., а в Неаполітанському – ще з 1754 р., і Харківський університет став на рівні з передовими навчальними закладами світу, де викладалася політична економія [8].

Проте йшлося лише про викладання політичної економії та статистики як дисципліни на факультетах, що здійснювали підготовку юристів та філософів. Підготовки ж фахівців з цієї галузі наук не забезпечував на початку ХІХ ст. жоден університет світу. Саме тому кафедри імперських університетів тривалий час залишалися не заміщеними, про це яскраво ілюструє історія як Харківського університету, так і Університету Св. Володимира. Крім того, для сфери викладання економічної науки притаманним було те, що в губернських, земських, приходських школах під "економією" розуміли лише окреме приватне господарство, а не всю їх сукупність. Головні завдання цієї сфери знань зводилися до практичних рекомендацій проведення торговельних операцій та ведення землеробської справи, що не можна порівняти з тими науковими завданнями, що вирішувалися

представниками класичної школи у Великій Британії чи фізіократами у Франції.

І лише за розкладом кафедр, що був затверджений Міністерством народної освіти у жовтні 1842 р., у складі першого відділення філософського факультету засновується кафедра політичної економії та статистики. Вона тривалий час залишалася вакантною. Це пояснювалося відсутністю викладачів, що були би гідні університетської кафедри та мали би на те формальне право. Після безплідних зусиль оголошення конкурсу на заміщення багатьох вакантних кафедр Університет застосує ще одне нововведення у кадровій сфері – звертається із закликом до інших імперських університетів (Московського, Санкт-Петербурзького, Дерптського, Казанського, Віленського, Харківського) з проханням допомогти кадрами або хоча б рекомендацій гідних кандидатів у професори за вакантними кафедрами. Проте у цих університетах були подібні кадрові проблеми.

Вихід було знайдено через клопотання перед Міністром народної освіти щодо підготовки професури за відповідними кафедрами за відрядженням їх до європейських університетів. Для заміщення кафедри політичної економії та статистики перше відділення філософського факультету обрало найбільш вдалу кандидатуру – вчителя ІІ Київської гімназії Івана Вернадського, випускника І відділення філософського факультету, батька всесвітньовідомого вченого В.І. Вернадського. У такий спосіб Університет отримав через 3 роки у 1846 р. п'ятьох молодих талановитих науковців і викладачів, які все своє життя присвятили університету й науці (Рогович, Пілянкевич, Тутковський, Вігура і Вернадський). Навчалися вони за кошт університету [2, с. 45].

До європейських університетів на наукове стажування відряджались найкращі з власних випускників, ті, хто здобував золоті та срібні медалі. Такими медалями заохочувалися студенти до наукових досліджень, що було практикою російських університетів згідно з п.52 Статуту 1833 р. Щороку задавалися завдання на здобуття золотих і срібних медалей, на філософському факультеті – по дві медалі, на юридичному – по одній. Так, І.В. Вернадський, що стажувався за кордоном з проблем політичної економії, був відзначений золотою медаллю за студентські наукові здобутки.

Отже, закордонне наукове стажування своїх випускників, що відзначилися певними науковими здобутками, можна вважати однією з перших традицій Університету Св. Володимира у сфері підготовки наукових кадрів. Найважливішим нововведенням у сфері підготовки наукових кадрів у цей період відзначимо введення інституту, підготовчого до професорства, – інституту доцентури, що у загальноімперському статуті російських університетів було відсутнім.

Хто ж викладав політичну економію та статистику в університеті з часу заснування кафедри? Професори Ставровський та Домбровський, що мали ці дисципліни у своєму педагогічному навантаженні, на жаль, не були фахівцями. Як наслідок, читання цього предмету у 1845 р. було припинено, хоча за "Правилами про порядок слухання лекцій в Університеті Св. Володимира" студенти першого відділення філософського факультету повинні були складати навіть іспит з політичної економії та статистики.

Необхідно зазначити, що заміщення кафедри політичної економії та статистики завжди було конкурсним. Так, на вакантну кафедру у 1844 р. балотувався професор кафедри політичної економії Віленського університету. Але йому було відмовлено, оскільки за Статутом Університету 1842 р. кафедру екстраординарного та ординарного професора може займати лише доктор

того факультету, до якого належить кафедра [9, с. 280].

І.В. Вернадський був призначений на посаду ад'юнкта у 1846 р. Захистив магістерську дисертацію у 1847 р. у Санкт-Петербурзі, оскільки у Києві фахівців не було. З 1848 р. він викладав обидва предмети – і політекономію, і статистику, у 1849 р. успішно склав іспит на звання доктора і захистив докторську дисертацію на тему: "Історико-критичне дослідження про італійську політико-економічну літературу до поч. XIX ст.", а роком пізніше він перейшов до Московського університету.

Поява Університету Св. Володимира та викладання в ньому політичної економії зумовили підвищення інтересу до політекономії в університетському середовищі настільки, що вчені, для яких вона не була фахом, займалися нею так серйозно, що вона у подальшому ставала предметом їх досліджень. Це має безпосереднє відношення до М.Х. Бунге, дружба якого з І.В. Вернадським укріпила його іще студентський інтерес до політичної економії. І хоча М.Х. Бунге закінчив університет у 1845 р. у званні кандидата правознавства та розпочав свою педагогічну діяльність в юридичному Ліцеї князя Безбородка (м. Ніжин) на кафедрі законів казенного управління, він додатково, поза межами встановленої програми читав лекції з політичної економії та статистики.

У 1847 р. після захисту магістерської дисертації він розпочинає дослідження з теорії кредиту. Після від'їзду І.В. Вернадського до Московського університету у 1850 р. Микола Християнович стає ад'юнктом кафедри політичної економії та статистики, а в 1852 р. після захисту докторської дисертації – ординарним професором, і як лектор він здобуває визнання студентів [1, с. 247-249]. На підтвердження чого зазначимо, що за улюбленим професором ліцею до Університету переходять найталановитіші ліцеїсти, що їх об'єднав у науковий гурток М.Х. Бунге.

Якщо постать ученого яскраво віддзеркалюють його наукові праці, то постать педагога можуть змалювати лише спогади тих, хто мав високу честь бути студентом Університету Св. Володимира. І такі характеристики ми знаходимо у спогадах Ромера Ф., студента к. 50-х рр. XIX ст., "... все то скромное количество добра, которого суровая жизнь не вытравила еще из моей души и совести, даровано мне университетом Св. Владимира, почерпнуто из лекций таких профессоров, как П. Павлов, В. Шульгин, Н. Бунге..." [10, с. 23].

У спогадах Авсеєнка В., студента Університету п. 60-х рр. XIX ст., постать М.Х. Бунге охарактеризовано таким чином: "Историко-филологический факультет был значительно лучше юридического и математического, но, я думаю, что и на этом факультете только двое могли назваться действительно талантливыми тружениками науки – В.Я. Шульгин и Н.Х. Бунге" [11, с. 254]. І далі – "...медлительный, серьезный, несколько отзывавшийся немцем, он никогда не пользовался слишком горячими симпатиями студентов, но, конечно, между нами не было ни одного, который отказал бы ему в безусловном уважении. И как профессор, и как ректор Н.Х. был неизменным представителем законности, справедливости, долга, серьезного отношения ко всякому серьезному делу... натура Н.Х. стояла как бы посередине между русскою и немецкою, заимствуя лучшее у той и другой... Как профессор Н.Х. очень заботился о том, чтобы заставить студентов заниматься как следует... Не довольствуясь чтением лекций, отличавшихся всегда содержательностью и мастерским изложением, Н.Х. Бунге заставлял студентов делать извлечения из рекомендованных им авторов, и сам экзамен его заключался не столько в ответе на вопрос по про-

грамме, сколько в отчете о собственной работе над литературой предмета" [11, с. 262].

Як ми бачимо, формування традицій підготовки наукових кадрів розпочиналося в студентській аудиторії, де професор М.Х. Бунге спонукав студентів до здобуття навичок самостійної роботи, зокрема у роботі над першоджерелами, та систематизації отриманих знань. Робота над першоджерелами дозволяє студентів разом із автором пройти увесь шлях дослідження і долучитися до його "мислительної лабораторії". Такий досвід дозволить майбутньому досліднику сформувати власну "лабораторію досліджень". Отримані під час самостійної роботи студентів знання професор Бунге закріплює на практичних заняттях, проведення яких він започатковує в Університеті Св. Володимира.

Дослідники педагогічної діяльності М.Х. Бунге відзначають, що М.Х. Бунге користувався повагою колег за його професійні якості, а студенти його цінували його за доступність викладення матеріалу з політичної економії [1, с. 221]. Але зацікавленість студентів заняттями, що проводив Микола Християнович, на наш погляд, ґрунтувалася не тільки на його енциклопедичних знаннях, але й на тому, що наукову діяльність професор поєднував із практичною діяльністю, будучи управляючим Київською конторою Державного банку, фундатором Київського міського товариства взаємного кредитування, Київського приватного комерційного банку, Біржового товариства у м. Києві і Київського промислового банку, та суспільного діяча, який брав активну участь у розробці економічних реформ того часу та відгукувався на найскладніші соціально-економічні проблеми його сучасності у численних публікаціях [1, с. 249-259].

Отже, ми можемо зробити висновок, що М.Х. Бунге є фундатором професіоналізації в економічній сфері як з точки зору підготовки фахівців окремого виду діяльності, так і об'єкту наукових досліджень. Так, першою науковою роботою з проблем політичної економії, що була захищена в Київському університеті, була магістерська дисертація О. Гейсмана.

І це відповідає тим тенденціям, що формувалися у провідних університетах Західної Європи. Наукові дослідження як професійна діяльність уособлюються у к. XIX ст. унаслідок реформ Берлінського університету, що відбулися під проводом видатного вченого В. Гумбольдта. З'явилася нова модель університетської освіти, де навчання поєднано із дослідницькою діяльністю [12, 10] на принципах свободи навчання і свободи викладання.

Початок індустріалізації в Російській імперії, розширення товарного господарства вшир та углиб потребували якісно нових фахівців як в економічній сфері, що розпочала формуватися іще у надрах поміщицького ладу, так і в сфері державного управління. У царській Росії наукові звання мали статус для надання чину – при вступі на державну службу магістр отримував чин титулярного радника, а доктор – колежського асесора [13, с. 125]. Крім того, розвиток Університету зумовлював постійну потребу у наукових кадрах.

І в Університеті Св. Володимира застосовують нові форми їх підготовки – з 1863 р. вперше запроваджено структуру, що здійснювала підготовку стипендіатів для професорського звання. З 1864 по 1884 рр. на юридичному факультеті, до складу якого в той час входила кафедра політичної економії та статистики, з поліційного та фінансового права, а також політичної економії висунуто 6 стипендіатів для підготування звання професора, серед них ті, хто у подальшому стали відомі економістами: М. Зібер – стипендіат з політичної економії (1868-1871 рр.); М. Яснопольський – стипендіат з фінансового права (1872 р.); М. Цитович – з 1884 р. [2, с. 143].

Загалом упродовж періоду від Статуту 1863 р. до Статуту 1884 р. в Університеті вже 12 % професорсько-викладацького складу були його вихованцями. І найголовніше, у цей же період очолював Університет його вихованець, професор М.Х. Бунге. Отже, саме за часів організаційно-педагогічної та наукової діяльності М.Х. Бунге в Університеті Св. Володимира були започатковані традиції підготовки наукових кадрів із кола власних вихованців. І результати не забарилися – М.Х. Бунге заснував Київську наукову політехнічну школу, виховавши плеяду видатних вчених, професорів, серед них Г.М. Цехановецький, Г.Д. Сидоренко, І.І. Патлаєвський, Д.І. Піхно, А.Я. Антонович, І.Д. Тарасов [1, с. 21, 251].

Таким чином, з моменту заснування і до сьогодні одним з головних завдань Університету Св. Володимира є підготовка наукових кадрів. За 170 років свого славетного функціонування Університет започаткував та дотримується багатьох традицій у сфері підготовки наукових кадрів, зазначимо ті з них, що сформувалися у роки наукової, педагогічної та організаційної діяльності М.Х. Бунге та за його участі:

- ✓ формування інтересу до наукових досліджень та навичок їх проведення під час студентського навчання, заохочення студентів до наукових досліджень через запровадження моральних стимулів – відзнак золотої та срібної медалі;

- ✓ перетворення етапів навчання та наукових досліджень в єдиний, послідовний та неперервний, взаємообумовлений процес: кращі випускники Університету, як правило, відзначені золотими та срібними медалями за наукові здобутки, залишалися в Університеті для наукових досліджень та в подальшому ставали його професорами, а також організаторами науки й освіти – його ректорами; започатковує таку прекрасну традицію М.Х. Бунге, вона розвивається і в ХХІ столітті;

- ✓ встановлення коопераційних зв'язків з європейськими університетами (передусім, німецькими) для підготовки наукових кадрів у формі наукових стажувань кращих випускників Університету, відзначимо, що у підготовці нового покоління вчених-економістів пострадянської доби велике значення мають коопераційні зв'язки із Мюнхенським університетом імені Людвіга Максиміліана;

- ✓ поєднання наукової та науково-педагогічної діяльності вченого, його особистий приклад для молодих науковців, що найбільш ефективно реалізує виховну функцію і дозволяє створити власну наукову школу.

Висновки, до яких ми прийшли під час дослідження впливу М.Х. Бунге на започаткування традицій університету Св. Володимира у підготовці наукових кадрів, зокрема українських вчених-економістів, дозволили сформулювати такі пропозиції для сьогодення:

1. Вважаємо за доцільне поновити у практиці підготовки магістрів у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка медаль "За особливо видатні успіхи в опануванні наук", що зможе підняти не лише престиж вступу до університету, але й виступатиме потужним стимулом до поглибленого навчання та проведення наукових досліджень.

2. Поглиблення і розвитку потребують коопераційні зв'язки з кращими університетами світу для підготовки наукових кадрів не лише у формі наукових стажувань, але й виконання спільних наукових досліджень.

3. Особливо важливим є створення наукового гуртка з проблем становлення і розвитку економічної думки в Університеті Св. Володимира, зокрема наукової спадщини професора М.Х. Бунге, де студенти, аспіранти та викладачі змогли б брати участь у методологічних семінарах, присвячених дослідженню наукової спадщини славетних вчених-економістів дорадянської, радянської та пострадянської доби, обговорювати кваліфікаційні роботи магістрів та дисертації за даним напрямом, а також слідувати тим традиціям, що були сформовані найкращими вихованцями університету.

4. Необхідним є запровадження публічних лекцій з актуальних економічних проблем сьогодення (для здобувачів багатьох почесних звань та відзнак, зокрема відзнаки "Кращий викладач року") задля більш широкої популяризації наукового доробку сучасних вчених-економістів університету, це дозволить також забезпечити неперервність процесу виховання нових генерацій науковців на традиціях класичного університету.

1. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – 697 с. 2. Вернигора Л.В. Розвиток економічної науки в Київському університеті (XIX – поч. XX ст.) / Дис-я на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук (08.01.04) – К., 2002. – 222 с. 3. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с. 4. 3 іменем Святого Володимира У 2 кн. Кн. 1. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., Заповіт, 1994, 398 с. 5. Владимир-Буданов М.В. 50-летие Императорского университета Св. Владимира. – К., 1884. – 516 с. 6. Вернадский В.И. Об основаниях университетской реформы / В.И. Вернадский. О науке. Т. II. Научная деятельность. Научное образование. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2002. – 600 с. 7. Історія Київського університету (1834-1959) / За ред. О.З. Жлудського. – К., 1959. 8. Коропецький І.-С. Вибрані внески українських вчених в економічну теорію. – Кембридж, 1984. 9. Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834-1884) / Под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. 10. Ромер Ф. Київський університет в 1855-1860-ті роки / 3 іменем Святого Володимира У 2 кн. Кн. 2 / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., Заповіт, 1994. – С. 23-35. 11. Авсеєнко В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. / 3 іменем Святого Володимира У 2 кн. Кн. 1. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., Заповіт, 1994. – С. 254 – 269. 12. Лептев В.В. Интеграция науки и образования как фактор развития общества // Инновации. – 2004. – №6 (73). – С.8-12. 13. Иванов А.Е. Ученые степени в Российской империи. XVIII в.–1917 г. – М.: ИРИ РАН, 1994.

Надійшла до редколегії 07.03.06

Ю.В. Ушаповський, канд. екон. наук, доц.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ У ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ МИКОЛИ БУНГЕ

Проаналізовано еволюцію поглядів українського вченого Миколи Бунге щодо місця держави у проведенні економічної політики, а також практична її реалізація протягом його праці на посаді міністра фінансів у 1881 – 1887 рр.

The evolution of the views of the Ukrainian scientist Mykola Bunge on the place of the state in economic policy as well as its practical realization while holding the position of Minister of Finance in 1881 – 1887, have been analyzed.

Незважаючи на значні здобутки у дослідженні теоретико-економічної спадщини Миколи Бунге, творчість видатного вченого ще довго буде джерелом для наукового аналізу [1]. Зокрема, вимагають поглибленого дослідження особливості та характер еволюції поглядів вченого щодо взаємозв'язку між економічною теорією і економічною практикою.

На долю Миколи Християновича Бунге випала уні-

кальна можливість втілити на державному рівні свої теоретичні переконання в економічну практику. Слід зауважити, що процес реалізації власних переконань в економічній політиці держави суттєво вплинув на економічний світогляд вченого. На це звертали увагу дослідники його наукового та життєвого шляху: В. Базилевич, Л. Вернигора, Т. Гайдай, Л. Горкіна, Н. Гражевська, С. Злупко, Л. Корнійчук, І.-С. Коропецький,

П. Леоненко, А. Маслов, О. Нестеренко, В. Феценко та інші [2–11]. Дослідження окремих метаморфоз в системі економічних поглядів М. Бунге щодо економічної політики держави буде предметом нашого аналізу.

У ранніх працях Микола Бунге сповідував ліберальні погляди, що втілювалися у його прихильності до концепції "laissez faire". Показовою у цьому плані є стаття-рецензія вченого: "Промисловість та її обмеження у зовнішній торгівлі", яку друкували протягом 1857 р. у журналі "Отечественные записки". Підтримуючи низькі тарифи у суперечці між прихильниками і противниками свободи торгівлі, М. Бунге не очікує від таких тарифів зримого ефекту, без впровадження додаткових заходів. Системність мислення вченого простежується у висловленому прогнозі: "Зниження мита може бути корисним тільки тоді, коли воно супроводжується заходами щодо загального звільнення промисловості і реформування застарілої системи" [12, с. 710].

Автор ґрунтовно аналізує теоретичні підходи попередників: починаючи з меркантилістів і закінчуючи прихильниками протекціонізму XIX ст. М. Бунге зауважує, що незважаючи на різноманітні назви, які мала система організації промисловості за часів меркантилізму, мінливість мети та засобів для її досягнення, незмінним залишалося прагнення підпорядкувати інтереси приватних осіб інтересу держави. Таке прагнення пояснюється бажанням перешкодити зіткненню протилежних приватних інтересів. Прихильники системи промислової організації, перебуваючи у постійному пошуку нових форм для "застарілого змісту", поступово настановилися на необхідність промислової свободи. Вперше ідею "laissez faire, laissez passer" висловили фізіократи, які розглядали її як "засіб для збільшення кількості продуктів землеробства і для зниження цін продуктів переробки". М. Бунге наголошує: "Незалежно від цього, фізіократи, особливо Тюрго, висловили думку, що має незрівнянно більше значення: свобода промисловості є у них визнанням права приватної власності" [12, с. 712]. А. Сміт та його послідовники поширили принцип свободи промисловості на процес розподілу доходів та на встановлення розумної впорядкованості господарства.

Зацікавлення викликають певні оцінки Миколаю Бунге школи А. Сміта, які дозволяють простежити і зрозуміти подальшу еволюцію власних поглядів вченого щодо ролі і місця держави в економічній системі. Наприклад, український економіст вразливим місцем у системі А. Сміта вважав відсутність розуміння важливості взаємозв'язку між узгодженістю приватних цілей та знищенням господарських обмежень. Послідовники "великого шотландця", натомість, надавали особливого ваги теорії розподілу доходів. Зроблені з цієї теорії хибні і суперечливі висновки стали об'єктом для нападок супротивників, які звинувачували вільне підприємництво у всіх негараздах, що їх мала в господарському житті Європа першої половини XIX ст. На думку М. Бунге, врятували становище Генрі Чарльз Кері та Фредерік Бастіа, які розробили теорію узгодженості інтересів. Видно, що вчений мав велике захоплення щодо їхнього підходу: "Ці обидва геніальні письменники з тією силою переконання, яку надають слову людини істина та знання життя, довели, що свобода промисловості супроводжується постійним нагромадженням капіталів та зростанням впливу природних сил. При цьому одна й та ж сама кількість праці виготовляє поступово більшу масу засобів для задоволення потреб; частка, що отримує капіталіст і землевласник із загальної маси виробів, зменшується – частка праці збільшується" [12, с. 713].

Усвідомлюючи необхідність впровадження системи "laissez faire", вчений розуміє складність такого завдання

та застерігає від помилкового її розуміння, як ідеї "нічого не робити". На противагу організаторам-протекціоністам М. Бунге вважає, що метою уряду є реалізація промислової свободи, як засобу активізації творчих сил суспільства, а не роль "досвідченого механіка" у керуванні народним господарством для спільного блага. На його думку, підвищення добробуту – це добра мета, але відсутність свободи в економічному середовищі може звести нанівець усі добрі наміри.

Меркантилізм вперше висловив думку, що право і блага держави є вищими від права і блага окремих осіб, що надає йому, з точки зору Миколи Бунге, певної гуманної спрямованості. Проте ця думка одночасно є і основним джерелом помилок меркантилістів. М. Бунге ґрунтовно аналізує еволюцію меркантилізму під кутом зору необхідності економічної свободи, зупиняючись на її основних досягненнях: захисті свободи торгівлі металами, системі торговельного балансу тощо. У цьому контексті цікавим є спостереження вченого, що постійне вивезення металів у держави багаті і промислові мало-ймовірно, навідміну від їхнього надходження до слабо-розвинених країн. Він пояснює це тим, що капіталізація у грошовій формі бажана для збереження власності у тих державах, де відсутня промислова активність; натомість, у країнах з економічно активним населенням власність у вигляді золота і срібла розглядається як непродуктивний, мертвий капітал. "В той час, коли міжнародні торговельні стосунки, згідно вчення меркантилістів, виявляють найкращі признаки здорового становища народного господарства, останнє, – зауважує М. Бунге, – перебуває у найжахливішому, найкритичнішому становищі" [12, с. 724].

Микола Бунге виявляє обізнаність з працями новітніх прихильників обмежувальних заходів у торгівлі, зокрема із митною системою – "Schutzsystem" німецького економіста Фрідріха Ліста. Вона, на думку М. Бунге, має такі цілі: 1) стимулювання виробництва мануфактурних продуктів за допомогою високих митних перешкод; 2) надання пріоритету національному товаровиробнику на внутрішньому ринку. Такі заходи не створюють ні народного капіталу, ні технічних вдосконалень, що засвідчує столітня економічна практика, зауважує український вчений. Незручності обмежувальних заходів сягають далі: вони послаблюють зовнішньоекономічні зв'язки і зменшують фінансову потугу держави. Виготовляючи за більш дорогою ціною те, що раніше імпортувалося, у національній економіці під удар попадають галузі, що орієнтовані на зовнішню реалізацію продукції, оскільки обмеження у купівлі впливають на обмеження у збуті. "Протекціонізм збільшує тимчасово попит на працю, але вона при цьому стає менш продуктивною (отже, зменшує засоби, що призначені для споживання); він побуджує до нової діяльності, але послаблює стару... До цих економічних негараздів долучаються ускладнення у фінансовому відношенні; народ, який мало виробляє і до того ж сплачує премію виробникам, може зустріти ускладнення у справній сплаті податків", – зауважує М. Бунге [12, с. 726]. У зроблений вченим характеристиці протекціонізму простежується розуміння того, що обмежувальні заходи щодо іноземного виробника: по-перше, не тільки мають позитивний вплив (на внутрішнього виробника), але також завдають шкоди внутрішньому споживачу; по-друге, не завжди супроводжуються зростанням продуктивності праці на внутрішньому ринку.

Для зрівноваження критичних випадів проти протекціонізму, М. Бунге залучає до аналізу дев'ять аргументованих відповідей Марло прихильникам вільної торгівлі. Такий поміркований і зрівноважений підхід засвідчує не лише наукову добросовісність автора при аналізі

проблеми, але й прагнення дослідити найефективніші інструменти в економічній політиці. Зокрема привертає увагу заперечення Марлом висновку, що протекціонізм зменшує національний дохід. Він вважає, що такий висновок не має жодного практичного підтвердження: "Уявимо, що, до запровадження тарифу, якась держава, вивозячи три мільйони фунтів хлібу, отримувала на взаємін три мільйони локтів бавовняної тканини. Уявимо, що, після впровадження охоронної системи, землероби будуть обмінювати ці три мільйони фунтів хліба на один мільйон домашньої матерії. Коли виробництво буде більшим: в першому випадку, коли споживачі мали три мільйони локтів тканини, чи у другому, коли вони мають три мільйони фунтів хліба і один мільйон локтів матерії?" На що М. Бунге зауважує: "Дивний розрахунок, який побудований на тому, що невивезений хліб повинен бути спожитий дома! Чому не вдатись до більш ймовірного припущення, що із зупинкою вивезення, землеробство стане занепадати, замість трьох мільйонів хліба буде вирощуватися півтора мільйони, що в сумі з бавовняною фабрикацією буде не чотири мільйони, а два з половиною? Ми думаємо, що це значно ймовірніше: при застосі у продажу хліба, при зниженні цін, неможливо очікувати зростання населення і збільшення числа споживачів." [12, с. 732].

М. Бунге вважав, що держави, які випередять інших на шляху впровадження правил вільної торгівлі отримують значні переваги у залученні капіталів та майстерності з інших країн. Проте він відразу зауважує: "Да не впаде на нас підозра, що ми хочемо зробити приманку для іноземців привілеями: ми вважаємо свободу промисловості благодійною тільки тоді, коли вона складає спільне надбання, коли вона здійснюється не як виключення з діючого законодавства, а як загальне право" [12, с. 734].

Миколу Бунге поставили на чолі фінансового управління у травні 1881 року під час сильного впливу в Росії ідей "ізоляціонізму" на економічне життя, – уряд прагнув протидіяти вторгненню іноземного капіталу та робочої сили у фабричну промисловість. Державне господарство ще не зовсім одужало від наслідків турецької війни, фінанси перебували у край розбалансованому і занедбаному стані, майже зовсім непридатною була система оподаткування. Життя вимагало систематичної і послідовної фінансової політики.

М. Бунге прагнув покращити економічний добробут населення, в першу чергу селянського. Щоб розчистити шлях для економічного прогресу і створити для нього сприятливі умови було проведено низку заходів, які сприяли кінцевому викупу державними селянами їхніх земель: відмінено подушний податок, здійснено реформу земельного оподаткування, заснувано селянський земельний і дворянський банки.

Зусилля М. Бунге на шляху збалансування державного бюджету мали менші успіхи, – він навіть не наблизився до поставленої мети, яку окреслив собі на початку міністерської кар'єри. Можливо для деяких його проєктів ще не визрів час. Він змушений був долати значні перешкоди, від подолання яких він звільнив своїх наступників. Спираючись на фундамент для перетворень у фінансовій сфері, який заклав за короткий термін своєї міністерської діяльності М. Бунге, вони досягли певних позитивних результатів. "Доктринер" Бунге, можливо, і за своїм характером був мало придатним для боротьби за зміцнення фінансового порядку з тією фрондою, традиційні способи і господарювання якої цей порядок руйнував. У нестачі доброї волі і чесного прагнення навести порядок Бунге у всякому випадку звинувачувати не можна," – зауважував дослідник економічної політики Росії В. Вітчевський [14, с. 125]. Усі еконо-

мічні ускладнення і фінансові негаразди, неврожаї і промислову кризу, поганий вексельний курс і невигідні державні позики, дефіцити і розбалансованість валюти були поставлені в провину академічній вченості міністра фінансів. Під кінець 1886 р. Бунге змушений був залишити свою міністерську посаду.

Новому міністру фінансів Вишнеградському, який заступив на посаду 1 січня 1887 р., поталанило більше, оскільки він отримав сприятливіші умови для своєї діяльності, ніж їх у 1881 р. мав М. Бунге. Через шість років економічна атмосфера значно покращилася, з'явилися ознаки процесу оздоровлення народного господарства, який започаткував М. Бунге з такими неймовірними зусиллями. Зокрема, в умовах щорічних величезних дефіцитів він зумів "набирати" вільної готівки понад 260 млн. руб., наблизитися до поновлення бюджетної рівноваги. Великі врожаї 1887–1889 р., в умовах неврожаю у західно-європейських державах, посилили експорт хліба, що стало поштовхом для розвитку торгівлі і обігу, збільшення податкових надходжень. Значне зростання вільних капіталів у Західній Європі і велика пропозиція дешевого кредиту на міжнародному ринку також сприяли кредитним операціям нового міністра фінансів.

М. Бунге вступив на посаду міністра фінансів, коли в державі панував протекціонізм (з 1877 р. митні платежі вилучалися золотом) і митно-політична система, яка встановилася за нового імператора Олександра III, переконаного захисника національної промисловості. За весь період свого правління Олександр III з рішучістю, що не викликає сумнівів, впроваджував систему митного захисту.

М. Бунге проводив достатньо обачливу і обережну фінансову політику: державна скарбниця повинна була поповнюватися, на його думку, також частково за рахунок провідних верств населення. Саме тому він пропонував збільшити митне оподаткування, оскільки подорожчання предметів імпорту впливає переважно на заможних споживачів. Зростання цін на продукцію внутрішнього виробництва, він залишив при цьому поза увагою.

Протекціоністські заходи, які від нього вимагали, вступали в суперечність з власними переконаннями М. Бунге. Очевидно саме тому він спочатку відхилив проєкти перегляду усього митного тарифу в бік протекціонізму на тій підставі, що такі докорінні перетворення нерідко мають несприятливі наслідки. Проте вже у 1882 р. М. Бунге пропонує збільшити оподаткування цілої низки предметів імпорту, зокрема на хімічні продукти і барвники. У 1885 р. більшу частину ввізного мита підвищили на 20 %, мотивуючи це тим, що російська митна політика повинна дотримуватися основного принципу, що імпорт повинен оплачуватися експортом. Саме в цей період відбулося зниження цін на хліб на світових ринках та зросло імпорتنе мито на хліб у Франції і у Німеччині; – тобто склалися несприятливі для російського експорту умови. Отже, пропонувалося негайно впровадити заходи щодо обмеження імпорту.

Таким чином, може скластися враження, що Микола Бунге далеко відійшов від своїх переконань щодо принципів економічної політики держави, які він проголошував під час викладання в Київському університеті. Проте, коли уважно проаналізувати ранні праці М. Бунге, то ми можемо помітити, що вчений чудово розумів особливості економічного розвитку царської Росії. З огляду на це, він критично підходив до використання інструментів вільноринкової економіки для господарської політики. Дозволимо собі на підтвердження цього процитувати М. Бунге: "Дотримуючись наукових підходів, ми перебуваємо на боці послідовників зовнішньої торгівлі; але визнаємо, що наявні фабричні інтереси, створені попередньою системою протекціонізму, не можуть бути

швидко принесені в жертву суспільному благу, можливо, значна кількість спроб покращити становище споживачів буде безуспішною до тієї пори, поки у нас не будуть створені нові умови, сприятливіші для внутрішнього промислового розвитку. До останніх ми зараховуємо: мобільність праці, реформування прямих податків, поширення свободи промисловості у приватному кредитуванні, у внутрішніх торгівельних угодах... Тим більше ми далекі від думки, що свобода торгівлі передбачає абсолютну відсутність мита та податку на споживання імпортованих товарів: про такий стан речей у Європі не може бути й мови; і коли таку думку приписують противникам протекціонізму, то вони, звісно, у цьому не винуваті; головна мета науки і людей практичних є в тому, щоб зробити мито зручним фінансовим джерелом, бажано таким, що не обтяжує ні промисловості, ні внутрішнього споживання" [13, с. 473-474].

Отже, на початку наукової діяльності М. Бунге були притаманні ліберально-фрітредерські погляди. Це видно у його визначенні співвідношення між приватною ініціативою і політикою держави. Еволюція в сторону протекціонізму у його творчості простежується з 60-х рр. XIX ст., проте її основи були закладені ще в ранніх працях вченого. Розвиток поглядів вченого на економічну політику відбувався разом із зміною його теоретичних підходів до економічних явищ, які він неодмінно скоригував стосовно соціально-економічних процесів в Російській імперії. Зокрема, до протекціонізму М. Бунге підштовхнуло розуміння зростаючої ролі держави у реформуванні господарського життя, особливо успішні реформи 1861 р. Навіть протягом праці на урядових посадах вченого не можна вважати dokonаним протекціоністом: до економічних конструкцій протекціоністів він ставився напролюд зважено. Державу він розглядав як

засіб, який допоможе Російській імперії позбутися середньовічних господарських відносин і послідовно впровадити механізм вільного ринку без надмірної опіки з боку урядових структур. Свобода господарської діяльності і приватне підприємництво повинні доповнюватися прагматичною регуляторною політикою держави з метою вдосконалення ринкового механізму ціноутворення та оподаткування. Це й була та "золота середина", до якої прагнув у своїх поглядах Микола Бунге впродовж свого життя.

1. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005.
2. Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2 / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – С. 7–200.
3. Вернигора Л. В. Економічна роль держави у висвітленні вчених Київського університету (остання третина XIX – поч. XX ст.) // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – Сер. "Економіка". – 2002. – Вип. 58-59. – С. 46–51.
4. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.) – К.: Наук. думка, 1994.
5. Гражевська Н. І. Теоретичні аспекти дослідження транзитивних перетворень економічних систем // Вісник КНТЕУ. – 2001. – №8. С. 73–79.
6. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів: ЄвроСвіт, 2002. – С. 109–113.
7. Злупко С. М. Основи історії економічної теорії: Навчальний посібник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.
8. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2004.
9. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
10. Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.). Монографія. – К.: ІАЕ УААН, 2004.
11. Феценко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства у працях економістів України другої половини XIX–початку XX ст.: Монографія. – К.: КНЕУ, 2003.
12. Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. 1857, №2. – С. 709–734.
13. Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле // Отечественные записки. 1857, №6. – С. 473–508.
14. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. / Пер. с нем. А. В. Брауде. Под ред. Ю. Д. Филипова. – С.-Петербург: Изд. Д. А. Казичина и Ю. Д. Филипова, 1909.

Надійшла до редколегії 07.03.06

А.О. Маслов, канд. екон. наук, доц.

М.Х. БУНГЕ – ВИДАТНИЙ ЕКОНОМІСТ-ТЕОРЕТИК ТА ПРАКТИК РИНКОВОГО РЕФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ

У статті досліджується еволюція теоретичних поглядів – від позицій економічного лібералізму до "київської психологічної школи" – видатного вітчизняного економіста М. Бунге, а також його діяльність як практика ринкового реформування в Україні та Росії.

This article is dedicated to the study of the evolution of the theoretical opinions of outstanding home economist M. Bunge from the position of economic liberalism to "Kyiv Psychological School" and his activities as a practitioner of the market reforms in Ukraine and Russia.

Сьогодні Україна перебуває на складному й важливому етапі свого суспільного та економічного розвитку, і немалозначну роль у цьому повинні відігравати економісти, і перш за все – економісти-теоретики. Підвищення рівня участі вчених у формуванні економічної політики сучасної України стримується багатьма причинами, у тому числі через відмінності в поглядах на економічні основи громадянського суспільства, систему податків, природних монополій, зовнішніх запозичень, реструктуризацію інституцій і організацій (установ) у межах переходу від державно-монополістичного соціалізму до соціально-ринкового господарства, що затягнувся. Але не завжди так було і не завжди так буде.

Велику роль у розвитку економічної науки в Україні у 50-90-х роках XIX ст. відігравав видатний учений і державний діяч, професор, ординарний академік, реформатор епохи царювання Олександра II та Олександра III, наш визначний співвітчизник і економіст-теоретик і практик Микола Християнович Бунге (1823 – 1895), який народився 11 листопада 1823 року в Києві, у сім'ї лікаря. Освіту здобув у гімназії, у 1845 році закінчив Київський університет Святого Володимира, де здобув ступінь

з права. Свою викладацьку діяльність почав у Ніжині, у лицей Безбородька, де після захисту магістерської дисертації в 1847 році був затверджений у званні професора. У 1850 році М.Х. Бунге перейшов на роботу до Київського університету, у якому був професором політичної економії (1850 – 1869) і права (1869 – 1877), а також гідним спадкоємцем найкращих традицій ліберальної економічної думки, що були закладені в стінах університету ще Іваном Вернадським. На місце І.В. Вернадського й прийшов Микола Бунге, котрий працював у Київському університеті на різних посадах до 1880 року. У 1852 році М. Бунге захистив докторську дисертацію. М.Х. Бунге не належав до учених кабінетного типу, а навпаки, як надзвичайно різнобічний дослідник, широко відгукувався на нагальні потреби часу і брав активну участь у державній діяльності.

Закінчивши Київський університет, М.Х. Бунге близько тридцяти років викладав у ньому політичну економію, статистику і поліційне право, про що свідчать його дослідження [2]. М.Х. Бунге – автор наукових праць з економічної теорії, історії економічної думки, грошового обігу, фінансів, бухгалтерського обліку, економіки про-

мисловості і торгівлі. Свою теоретичну концепцію М. Бунге виклав насамперед у працях "Основи політичної економії" [4] (1870) і "Нариси політико-економічної літератури" [5] (1895). Він добре був обізнаний зі світовими надбаннями економічної теорії, про що свідчить хоча б такий факт, що у працях М.Х. Бунге проаналізовано близько 6,5 тисяч літературних джерел.

М. Бунге дев'ять років працював ректором університету, будучи на цій посаді в 1859 – 1862, 1871 – 1875, 1878 – 1880 роках. М.Х. Бунге брав активну участь у ліберальному русі передової інтелігенції та підготовці реформ 60-х років: входив до складу редакційних комісій (1859 – 1860) та комісії зі створення нового університетського статуту (1861 – 1862). У 1862 – 1880 рр. М. Бунге за сумісництвом був керуючим Київської контори Державного банку Російської імперії. З ініціативи М. Бунге в Києві було створено декілька приватних кредитних установ. Це дало змогу М.Х. Бунге на практиці оволодіти мистецтвом фінансових операцій, і він був відомий як талановитий адміністратор [9, с. 120-133].

У 1881 р. М. Бунге обійняв посаду міністра фінансів, яку й посідав до 1886 року. У 1887 році М.Х. Бунге став головою Комітету міністрів Російської імперії і обіймав цю посаду до 1895 року. У 1890 році обраний академіком (з політичної економії) Академії наук у Санкт-Петербурзі. Це місце М. Бунге "успадкував" після смерті В.П. Безобразова.

Щодо теоретичних поглядів та розробки проблем економічної політики у М. Бунге, то необхідно зазначити, що вони не відзначалися стрункістю і послідовністю. Погляди М.Х. Бунге пройшли певну еволюцію – від наслідування класикам політичної економії до "київської психологічної школи". Він не був прихильником теоретичної концепції якоїсь однієї економічної школи, його погляди відзначалися еkleктичністю, а деякі явища він пояснював за допомогою поєднання протилежних висновків різних економічних шкіл. Також з класичних ліберальних позицій М. Бунге трактував теоретичні основи економічної політики.

Політичну економію М. Бунге розглядав як науку, що "досліджує суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані". У своїй праці "Основи політичної економії" (1870) М. Бунге визначав політичну економію як науку, завдання якої полягає в дослідженні суспільної сфери господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані. М. Бунге вказував на велике значення для розвитку політичної економії правильного визначення її предмета. У своїх працях він досліджує такі центральні поняття політичної економії як потреби, які розглядає як рушійні сили суспільства.

Також серед центральних понять і категорій політичної економії М. Бунге важливе місце відводив вартості, або цінності, проблемі розподілу. Значну увагу М. Бунге приділяв дослідженню поглядів Дж.С. Мілля [1, с. 312 – 449], де він, поділяючи погляди англійського економіста також критикував теорію останнього про можливість розриву між фазами виробництва і розподілу. М. Бунге вважав, що в основі процесу виробництва вартості лежать три фактори: праця, капітал і земля, і кожний з них бере участь у виробництві вартості. Згідно зі своїми науковими поглядами М.Х. Бунге був також прибічником історико-статистичного напрямку в політичній економії, представленого німецькою історичною школою, але також відносив до цієї дослідницької програми ряд обмежень [10]. Проте не дивлячись на те, що М.Х. Бунге був прибічником німецької історичної школи, він все ж таки підтверджував значення поєднання загального і особливого в системі економічних законів, оскільки "форми суспільного

подібно всім суспільним явищам, мають, без сумніву, і загальнолюдський, і національний бік, і в цьому розумінні поєднують обидві стихії" [6, с. 41].

Оцінюючи роль держави, М.Х. Бунге виступав за втручання держави в економічне життя і відмічав, що завдання держави у сфері економічної політики полягає "не в тому, щоб придумувати обмеження, які є неминучими в результаті певних процесів, а в тому, щоб зробити їх непотрібними, розвиваючи дух приватного підприємництва" [3, с. 61]. Отже, вже тоді – у 50-х роках XIX ст. М. Бунге розумів, що без втручання держави становлення і розвиток ринкових відносин у нашій країні будуть неможливими. М.Х. Бунге запропонував ряд заходів щодо активізації ролі держави: державні органи мають виступати гарантом повернення коштів при отриманні приватними підприємцями позик від різних кредиторів, держава повинна брати участь в організації громадських робіт (будівництво доріг та каналів, розчистка земель, спорудження військових об'єктів тощо) за рахунок тимчасових позик і може надати значні кошти для існування найбідніших верств, держава не повинна займатися благодійністю.

Також М. Бунге виступав проти державного втручання в приватну ініціативу. Він вважав, що гармонія суспільних інтересів можлива лише за умови, коли суспільний лад буде пов'язаний із природними суспільними законами. Всі інші способи виробництва, крім капіталістичного, М. Бунге вважав штучними і не властивими людській природі. Проникаючи, так би мовити, "зсередини" у суть механізму державного регулювання, М.Х. Бунге дійшов висновку про неефективність тотального домінування держави в економіці. Більше того, втручання держави в економічне життя допускалося ним лише у невеликих розмірах і в крайніх випадках. А головним рушійним фактором суспільного розвитку М.Х. Бунге визнавав "економічне суперництво" (конкуренцію).

Таким чином, можна зазначити, що еkleктика М. Бунге, яку можна охарактеризувати і як синтез ідей різних теоретичних напрямів, обумовлюється, на нашу думку, перш за все різноплановістю його діяльності: викладача і економіста-практика, що потребувало різноманітних знань з метою їх комплексного використання перш за все у практичній діяльності державного діяча і реформатора. Тривала служба М.Х. Бунге на урядових посадах вимагала від нього прагматичного підходу в політиці. Зрозуміло, що цей прагматизм він переніс і на теоретичне вивчення економіки.

Упродовж усього життя М.Х. Бунге у своїх теоретичних узагальненнях і практичній діяльності намагався знайти певну "золоту середину", оптимальне співвідношення між приватним підприємництвом і участю держави в економіці, тобто між взаємодією механізмів ринкового саморегулювання і державного регулювання. М.Х. Бунге вважав за необхідне "дати найбільшу свободу виявленню приватних господарських інтересів, тісно пов'язати їх між собою та інтересами держави, у якій повинна мати місце можлива для них гарантія" [2, с. 4]. Саме за допомогою такого поєднання відбувається безперервне узгодження і коригування різноманітних і різноспрямованих інтересів інституціональних агентів підприємництва і суспільства в межах стратегічного бачення траєкторії розвитку господарської системи.

Будучи на державних посадах 15 років – міністром фінансів (1881 – 1886 рр.) та головою кабінету міністрів (1887 – 1895 рр.), він провів значні інституційні перетворення: було засновано фабричну інспекцію, у 1882 році прийнято перше фабричне законодавство, у 1883 році організовано Селянський поземельний банк, зме-

ншені викупні платежі селян, у 1886 році видано правила найму і нагляду за підприємствами тощо.

Все це свідчить про те, що М.Х. Бунге не тільки економіст теоретик, але й практик ринкового реформування. Микола Християнович Бунге був людиною активною. Будучи професором Київського університету Святого Володимира, він мав право займатися лише педагогічною діяльністю, але, не дивлячись на це, зробив усе можливе, щоб після принизливої поразки Російської імперії в Кримській війні докласти чимало зусиль заради прискорення процесу економічних реформ, необхідність яких відчувало все населення країни. Ліберальний за своїми поглядами, М.Х. Бунге доклав багато зусиль для створення цілого ряду суспільних та економічних інституцій, які сприяли різноманітним, і перш за все економічним реформам в країні, інституціональній перебудові суспільства та економіки. Так, М.Х. Бунге сприяв створенню дворянських гуртків, що дискутували з приводу того, як саме необхідно здійснювати економічні перетворення в такій величезній країні, у якій до того часу ще зберігалось кріпацтво, брав активну участь у ліберальному русі передової інтелігенції та підготовці реформ 60-х років – входив до складу редакційних комісій (1859 – 1860) та очолював спеціальну комісію, яка послідовно відстоювала право кріпаків якомога швидше здійснити свій викуп з кріпацтва. Як фінансист М.Х. Бунге підготував головні документи щодо затвердження земельних банків та скасування "подушного податку".

У 1862 – 1880 рр. М. Бунге за сумісництвом був керуючим Київської контори Державного банку Російської імперії. По суті саме за великі заслуги перед вітчизною професора М.Х. Бунге і було призначено керівником третьої в країні за значенням Київської контори Державного банку, яка на той час була у стані занепаду з вини її колишнього керівництва. М.Х. Бунге зробив усе можливе, аби виправити становище. Лише за декілька років Київська контора Державного банку стала взірцем для всіх інших подібних установ країни. Тут співіснували дисциплінованість та відповідальність, авторитет керівництва та поважне ставлення до будь-кого з працівників установи. У словнику Брокгауза та Ефрона зазначено: "З цього часу голос його набуває вирішального значення у фінансових питаннях, і громадська думка починає звертатися до нього за вказівками, як вийти з нашого далеко не блискучого фінансового становища".

За ініціативою М.Х. Бунге в Києві було створено декілька приватних кредитних установ. Це дало змогу М.Х. Бунге на практиці оволодіти мистецтвом фінансових операцій, і він був відомий як талановитий адміністратор. Так, у 1868 р. були засновані Київське міське товариство взаємного кредиту, яким спочатку М.Х. Бунге власне і керував, та перший у країні провінційний акціонерний банк – Київський приватний комерційний банк, а в 1871 р. – Київський промисловий банк. За підтримки М.Х. Бунге в місті виникло й Біржове товариство, якому сам Бунге допоміг отримати земельну ділянку та кошти на будівництво споруди цієї необхідної для столиці величезного торгово-промислового Південного-Західного краю установи. Навіть коли у 1869 р. М.Х. Бунге запросили до Москви очолити ним же заснований "Московский учётний банк", то Микола Християнович як патріот Києва ввічливо відмовився, хоча періодично й з'являвся в обох столицях, оскільки вищі державні особи запрошували його навчати економічним наукам своїх дітей та дітей родичів.

Серед практичних напрямів діяльності М.Х. Бунге в галузі ринкового реформування економіки можна виділити ще один – створення Київської біржі. Станов-

лення і розвиток ринкових інститутів обміну в дореволюційній Росії, у тому числі в Україні, визначалися загальними закономірностями, характерними для феодального, а потім і для капіталістичного способу виробництва. Важливою складовою ринкових відносин була торгівля, яка істотно впливала на економічне зростання країни, на створення умов для переходу від феодально-кріпосницького ладу до капіталістичного. У кінці XIX – на початку XX ст. поряд із загальними закономірностями мали місце також специфічні особливості економічного розвитку. Вони спричинялися залишками напівкріпосницьких відносин на селі. Ці особливості визначали характер і роль торгівлі, яка стала галуззю капіталістичного господарства, розвитку капіталізму.

Безпосередніми умовами, від яких залежать темпи і характер розвитку внутрішньої торгівлі, є: зростання матеріального виробництва, платоспроможний попит населення, зміна співвідношень між натуральною і товарними формами споживання. Піднесення промислового і сільськогосподарського виробництва, зростання чисельності найманих робітників і міського населення, загальної суми зарплати робітників і доходів сільського населення, подальше розшарування селянства – усе це позитивно впливало на розвиток внутрішнього ринку і збільшення обсягу товарообігу в країні. Але величезні відстані, незначна густота населення, слабкий розвиток залізниць – усе це дуже перешкоджало розвитку торгівлі. А бідність сільського населення зумовлювала зосередження торгівлі в містах. Тому наприкінці XIX – на початку XX ст. велику роль продовжували відігравати базари і ярмарки.

Але характернішою для ринкової, капіталістичної системи господарства, що розвивалася, була біржова торгівля. За важливістю біржі в господарському житті тієї чи іншої країни можна визначити ступінь капіталістичної зрілості. Якщо в період промислового капіталізму "біржа була ще другорядним елементом у капіталістичній системі" [8, с. 444], то з переходом його до монополістичної стадії роль бірж значно зростає. У руках біржовиків дедалі більше концентрується як виробництво, так і обіг товарів, а біржа стає важливою ланкою ринкових відносин. Але під тиском могутніх синдикатів і банків біржі втрачають значення самостійного посередницького центру і перетворюються у знаряддя фінансового капіталу.

На час створення першої біржі в Росії – у Санкт-Петербурзі в 1703 р. – рівень товарного виробництва і торгівлі був ще недостатнім для широкого розвитку біржової торгівлі. І лише в 1796 р. було створено другу біржу, а по суті, першу на території України – в Одесі. Потім у 1816 році було засновано біржу в Царстві польському з головним офісом у його столиці Варшаві. У 1834 році з'явилася біржа, яку заснували в Кременчуці – друга після Одеси біржа на українських землях. І лише в 1837 році було відкрито біржу у Москві та деякі інші. Ще кілька бірж було засновано впродовж наступних трьох десятиріч у великих містах Російської імперії, що були розташовані по берегах Волги, зокрема в Рибінську, Нижньому Новгороді та в Іркутську. Це можна пояснити тим, що за умов відсутності залізничного сполучення лише великі річки – Дніпро, Волга, Ангара – могли бути головними транспортними магістралями для перевезення товарів. Одеський порт, який користувався податковими пільгами, мав особливо велике значення, у тому числі і для існування й розвитку біржової торгівлі.

Кількість бірж значно збільшується після селянської реформи 1861 р. Так, якщо до 1861 р. було відкрито лише 6 бірж, то з 1861 по 1899 рік – 24, у тому числі біржу у Києві (1865 – 1869 рр.), Харкові (1876 р.), Мико-

лаєві (1885 р.). Новий етап розвитку біржової діяльності в країні припадає на початок ХХ ст., коли було відкрито понад 50 бірж, а загальна їх кількість на початок 1913 р. досягла 90 [11, с. 161 – 164].

Товарну біржу в Києві заснували 1865 року, у той час, коли й інші великі міста України і Російської імперії, зокрема Тула, Казань, Рига, Ростов-на-Дону, Харків, Саратов, Астрахань, Самара та інші готувалися зробити те ж саме. Проте свою офіційну діяльність київська біржа розпочала значно пізніше – у 1869 році. На території України на початку ХХ ст. біржі були засновані в Бердянську, Катеринославі, Єлисаветграді, Маріуполі, Рівному, Херсоні. У Харкові було створено ще одну біржу – кам'яновугільну і залізоторгову [12, арк. 352]. За своїм характером більшість з них належала до товарних, але були також і фондові. Характерним для дореволюційної мережі українських товарних бірж є їх чітко виражене тяжіння до експортних пунктів на берегах Чорного і Азовського морів.

Поряд з розвитком капіталістичного товарного виробництва, як головної передумови піднесення біржової торгівлі, її зростання залежало і від інших факторів. Зокрема, розвиток мережі залізниць у країні розширив міжрайонні економічні зв'язки, дозволив залучити до біржового обігу велику кількість товарів, які до цього стояли осторонь масового обігу. Після спорудження Києво-Курської та Києво-Балтської залізниць колишнє торгове значення контрактного ярмарку на Подолі зовсім упало, і центром торгової діяльності стала центральна частина Києва – Хрещатик та прилеглі до нього частини міста. У зв'язку з цим Київська біржа поступово дедалі більше відходила від контрактів, і навіть приміщення біржі були перенесені з Подолу в центр міста. Суми обігів Київської біржі почали швидко зростати (табл. 1).

Таблиця 1. Зростання обігів Київської біржі у 1873 – 1892 рр.*

Рік	Обіг, руб.	Рік	Обіг, руб.
1873	9049000	1878	20687000
1874	23304000	1879	28143000
1875	28297000	1880	67009000
1876	16808000	1881	155040000
1877	15255000	1882	191182000
		1892	256562000

* Складено за даними: [7, С. XLV, LV].

Опираючись на принцип історичності, необхідно зазначити, що механізм Київських контрактів з деяким припущенням можна порівняти з механізмом власне біржі – ті ж письмові угоди на постачання товару, обіг цінних паперів, векселі тощо. Але контрактна "біржа" існувала лише декілька тижнів на рік. Упродовж усього іншого періоду торговельне життя Києва дещо замирало до наступних Контрактів та угод.

Існуванням Київської біржі ми зобов'язані діяльності саме М.Х. Бунге – енциклопедично освіченої людини, киянина і патріота, який доклав багато зусиль, щоб економічна реформа розвивалася й посилювалася. М.Х. Бунге, виступаючи з ініціативою створення в Києві біржі, зазначає, що така установа "зробила б Київ місцем, де б зосереджувалися торгові угоди цілого Краю, сприяла б установленню більш постійних і правильних цін на головні предмети місцевого виробництва і сприяла б здійсненню кредитних угод".

Проект статуту біржі було складено й пройшло зібрання київського купецтва, яке постановило замість передбачуваного зведення будинку найняти приміщення в приватному будинку для відкриття біржі у вигляді експерименту на два роки. Але ця постанова, що свідчить лише про неспівчутливе ставлення до такої корисної справи, була відмінена Київським губернським правлінням, яке визнало саме зібрання "незаконним". І знову в 1865 році відбулася зустріч купців. Цього разу вони погодилися на заснування в Києві біржі.

Таким чином, будівництво приміщення біржі могло розпочатися лише з ініціативи самого М.Х. Бунге, за рекомендацією якого 1870 р. було "велено передати в розпорядження Товариства садібну ділянку, що належить конторі Державного банку на Інститутській вулиці і 28 тисяч рублів на будівельні роботи". Автором проекту був київський міський архітектор Олександр Шилле. Перший будинок біржі зберігся й до сьогодні. Він розташований на вулиці Інститутській, будинок № 7. Сьогодні тут розміщується Клуб управління справами Кабінету міністрів. Освячували цей будинок 7 січня 1873 року. Але київські купці сприймали це приміщення біржі як тимчасову необхідність, мріючи про переселення на Хрещатик. А через десять років біржа придбала за 55 тисяч рублів сріблом садибу Скоропадського на Хрещатику, зламала існуючий будинок і спорудила за 90 тисяч рублів двоповерховий, а з боку Інститутської – триповерховий ренесансний палац архітектора Георгія Шлейфера. Нову будівлю біржі також було освячено 7 січня, але вже 1886 р. За радянських часів будинок займали різноманітні установи, до того ж досить далекі від фінансової діяльності. У 1941 році під час німецької окупації будинок колишньої біржі згорів, ставши жертвою диверсійних груп підпільників, що залишилися для боротьби з окупантами. Сьогодні місце біржі не забудовано, воно є частиною Майдану Незалежності (непарний бік Хрещатика). Але пам'ять про те, що заснування та функціонування біржі в Києві тісно пов'язане з ім'ям М.Х. Бунге, залишиться назавжди.

Зважаючи на значні науково-теоретичні та практичні здобутки нашого видатного співвітчизника, багатий досвід його адміністративної діяльності на посадах ректора, керуючого Київської контори Державного банку Російської імперії, міністра фінансів, прем'єр-міністра, слід сказати, що для успішного реформування сучасної економіки України ця багата спадщина має не тільки теоретико-пізнавальне, а й практичне значення.

1. Бунге Н.Х. Джон Стюарт Милль, как экономист // Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. – С. 312-449.
2. Бунге Н.Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого // Отечественные записки. – 1850. – № 1.
3. Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении её к практической деятельности. – К., 1856.
4. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. – К.: Университетская типография, 1870. – 136 с.
5. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895.
6. Бунге Н.Х. Полицейское право: Курс, читанный в Университете Св. Владимира профессором Н. Бунге. – Вып. 1 – 3. – Киев, 1869.
7. Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869 – 1894 гг. – К., 1895. – VIII. – 189 с.
8. Енгельс Ф. Дополнения до третьего тому "Капиталу" // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 25. – Ч. II. – К.: Політвидав України, 1965. С. 421 – 446.
9. Степанов В.Л. Николай Христианович Бунге // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 120-133.
10. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: Судьба реформатора. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1998. – 398 с.
11. Филиппов Ю.Д. Биржа: Её история, современная организация и функции. – СПб., 1912. – 202 с.
12. Центральный государственный архив вищих органов власти та управління України. – Фонд 423. Народний Комісаріат Внутрішньої торгівлі УРСР. – Оп. 2. – Спр. 390.

Надійшла до редколегії 20.02.06

МІСЦЕ М. БУНГЕ В РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ II ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена творчості видатного українського вченого-економіста, відомого громадського діяча, міністра фінансів Російської Імперії (1881-1886рр.)-М. Бунге. Висвітлено різні напрями його наукової та політико-адміністративної діяльності, з'ясовано його місце в розвитку вітчизняної економічної науки в II половині XIX століття.

The article is dedicated to the creation of the prominent Ukrainian economist and scholar, famous public figure, minister of finance of the Russian Empire (1881-1886) – professor M. Bunge. It deals with various of his scientific, political and administrative activities. It were revealed his place in development of national economic sciences in the second part of XIX century.

Одним із основних критеріїв рівня розвитку культури, науки, врешті престижу держави була і є освіта. В усі часи освіта створювала резервний фонд науки, була запорукою інтелектуального поступу. Одним із найдавніших та найрозвиненіших освітніх, наукових, культурних національних центрів вже впродовж 170 років залишається Київський університет. Осягнути і оцінити водночас творчий доробок кращих наукових сил Університету за всі ці роки надзвичайно складно. Адже до когорти науковців та вихованців Київського університету визнаних і гнаних, несправедливо забутих представників української освіти, науки, культури, належать десятки поколінь, сотні славних імен синів і дочок України, велич яких довело саме життя. Всі вони не лише збагачували українську та світову науку новими відкриттями, але й формували духовність нації, вічні людські цінності, життєствердні ідеали. Вивчаючи їх доробок ми не лише повертаємо до наукового обігу забуті імена, а намагаємося вивчити власний досвід, проаналізувати ті помилки, які були зроблені в минулому, аби не повторювати їх в майбутньому. Крім того, наукові традиції наших попередників, які знаходять своє продовження в сьогоденні Київського університету є запорукою формування не лише висококласного фахівця, а й інтелігентної особистості, патріота своєї держави, в якого почуття меншовартості змінюється обґрунтованим почуттям національної гідності та гордості за здобутки власного народу. Досягненню цієї мети сприятиме і економічне відродження нашої держави.

В історії економічної думки України XIX – XX ст., як і в історії Київського університету серед випускників та професури є багато імен, які вагомо збагатили економічну науку. Серед відомих представників університетської економічної науки дорадянської доби, на відміну від більш пізнього періоду, яка розвивалась на засадах плюралізму наукових поглядів можна назвати Георгія Дмитровича Сидоренка, Григорія Матвійовича Цехановського, Миколу Івановича Зібера, Дмитра Івановича Піхна, Афіногена Яковича Антоновича, Миколу Мартиніановича Цитовича, Миколу Петровича Яснопольського, Володимира Яковича Железнова, Леоніда Миколайовича Яснопольського, Костянтина Григоровича Воблого, Олександра Дмитровича Білімовича, Сергія Миколайовича Булгакова, Михайла Васильовича Птуху, Сергія Андрійовича Подолинського, Євгена Євгеновича Слуцького та багатьох інших. Енциклопедично освічені, всі вони були представниками різних шкіл та напрямів економічної науки, прихильниками різних політичних сил, але їх об'єднувала любов до науки та бажання працювати на благо народу.

Яскравим прикладом такого служіння народу та нації є життєвий шлях видатного українського вченого Миколи Християновича Бунге. М. Бунге народився в 1823 році в сім'ї лікаря. Після закінчення гімназії в 1840 році юнак вирішив продовжити освіту в Київському університеті на юридичному факультеті. По закінченню Імператорського університету імені св. Володимира він

захистив магістерську дисертацію з права на тему "Исследование начал торгового законодательства Петра Великого", яка була опублікована в "Отечественных записках" в 1850 році. Спочатку М. Бунге викладав у Ніжинському ліцеї князя Безбородко, а в 1850 року повернувся до Київського університету, де читав ряд пов'язаних з економікою курсів. Незважаючи на те, що політекономія і статистика не були для нього фаховими дисциплінами, молодий вчений все ж написав та видрукував два твори на політекономічну тему, виявивши неабияку обізнаність з даного предмета. Крім того, ці публікації викликали багато позитивних відгуків і були високо оцінені науковцями. Незабаром, в 1852 році М. Бунге здобув докторський ступінь з політичної економії та статистики за дослідження "Теория кредита", яке побачило світ в тому ж 1852 році в "Современнике".

Більше тридцяти років пов'язують Миколу Християновича з Київським університетом, в якому він пропрацював на 20 різних посадах до 1880 р.

Завершивши свою педагогічну кар'єру в Київському університеті М. Бунге переїздить до Санкт-Петербурга де з 1879 по 1881 рр. – виконував обов'язки товариша міністра фінансів, а з 1881 – протягом шести років працює міністром фінансів Російської імперії. З 1887 по 1895 р. – М. Бунге голова Кабінету Міністрів.

За життя М. Бунге його заслуги перед державою і суспільством були високо та неодноразово відзначені. Щодо його заслуг перед наукою то їх взагалі важко переоцінити. Незважаючи на значне педагогічне навантаження і активну адміністративну діяльність він був дуже плідним науковцем. Список його друкованих праць перевищує шість десятків.

За радянських часів ім'я М. Бунге незаслужено було піддане забуттю, його наукові праці, як і всю економічну науку "дожовтневого" періоду, було визнано псевдонауковими. Навіть в 50-х роках XX ст., в період коли в історико-економічних дослідженнях, як і в усьому суспільстві спостерігався певний підйом, поодинокі згадки імені М. Бунге були пов'язані, переважно, з іменами його відомих учнів, які прихильно ставилися до марксистської теорії. Найчастіше ім'я М. Бунге згадували поряд з іменами вихованців Київського університету 60-х років XIX століття, безперечно талановитих вчених, Миколи івановича Зібера та Сергія Андрійовича Подолинського.

Загалом ця ситуація виправилася лише наприкінці 80-х на початку 90-х років XX століття, з набуттям Україною незалежності. В умовах інтелектуальної свободи творчості значний інтерес до вивчення та аналізу наукового доробку видатного нашого співвітчизника виявили багаторічні дослідники української економічної думки Горкіна Л.П., Васильєва Р.Х., Петровська Н.А., Злупко С.М., Корнійчук Л.Я., Леоненко П.М., Лортикян Е.Л. та багато інших українських вчених. На сьогодні в напрямі вивчення та аналізу творчості М. Бунге зроблено великий крок вперед.

По-перше вивчення наукової спадщини М. Бунге введено до навчальної програми студентів різних спе-

ціальностей економічних факультетів університетів України з таких навчальних дисциплін як "Історія економічної думки України", "Історія економічної науки в Україні" та "Історія економічних вчень".

По-друге значно покращилося забезпечення методичною та навчальною літературою. Цьму значною мірою сприяли, ставші вже традиційними, Бунгевські читання, ініціатором проведення яких був економічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

По-третє надзвичайно важливим та корисним в цьому контексті є перевидання в наш час першоджерел, оригінальних праць М. Бунге, зокрема "Основания политической экономии", "Теория кредита", "О месте занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности", які вийшли збіркою "М. Бунге: сучасний дискурс" за редакцією професора Базилевича В.Д. Безумовно цінним джерелом вивчення творчості М. Бунге для майбутніх дослідників стане перелік його основних праць, видрукований в згаданому вище збірнику.

Всі ці зусилля є не просто спробою повернути борг минулих років, а дійсно відображають велич наукового таланту вченого, якому, серед небагатьох, вдалося, значною мірою, втілити практично теоретично осмислене.

Та нажалі і сьогодні подекуди лунають застереження, щодо надмірного захоплення постаттю вченого. Ніби-то не варта його творчість такої уваги. На наш погляд такі думки є занадто критичними і позбавлені реального підґрунтя.

Намагаючись з'ясувати місце М. Бунге в становленні та розвитку університетської економічної науки доцільно виділити три основні напрямки: Бунге-педагог, Бунге-вчений, Бунге-ректор.

М. Бунге стояв біля самих витоків економічної науки в Київському університеті. Нагадаємо, що заснована в 1842 році кафедра політичної економії та статистики залишалась вакантною до 1847 року. На нашу думку саме з приходом Миколи Бунге на кафедру політичної економії та статистики в 1850 році викладання економічних дисциплін набуло професійного, систематичного та постійного характеру.

У 1855–1863 рр. спостерігалось загальне пожвавлення як наукових, так і суспільних сил. У цей час, із вступом на трон нового монарха, послабилися контроль та цензура, що дало поштовх для бурхливого розвитку наукової думки.

З приходом до ректорства у 1859–1862 рр. М. Бунге (за призначенням) намагався поліпшити ситуацію в усіх сферах університетського життя. Слід зазначити, що "Университетские известия" значною мірою були його творінням. Він глибоко переймався студентськими проблемами, був противником боротьби зі студентськими сходками методом покарань, і за це багато хто звинувачував його в заграванні зі студентством. Однак авторитет його був надзвичайно великим, як в університеті, так і в суспільстві взагалі. Одним із доказів цього було його переобрання двічі на посаду ректора (уже після повернення університету виборчого права) в 70-х рр.

Нові умови діяльності кафедр і університету, включені до викладання навчальні дисциплін, управління і т.д. відображені в Статуті 1863 р. Активну участь в його обговоренні взяв, на той час, вже ректор Київського університету М. Бунге. Це було свідченням авторитету талановитого київського вченого, однак це зовсім не означало, що всі його пропозиції були прийняті.

У той час курс політичної економії майже у всіх університетах входив до складу юридичного, камерально-го та історико-філологічного факультетів. М. Бунге

майже не відділяє поліційне право від економічних дисциплін. Довгі роки, обіймаючи кафедру поліційного права, він читав загальні та спеціальні курси з політичної економії та статистики і плідно працював у цій галузі економічної науки. З кожним роком зростав його науковий авторитет. Тому можна думати, що його погляд на цю проблему зіграв вирішальну роль у вирішенні питання про місце політичної економії та статистики в університетській освіті.

Значний внесок М. Бунге в формування системи економічних дисциплін. Юридична освіта та глибокі економічні знання дозволили М. Бунге виділити та розтлумачити економічний зміст в поліційному, торговельному та фінансовому праві. Відображаючи специфіку викладання навчальних дисциплін на юридичних факультетах Російської імперії, професор В.Ф. Левитський на початку XX ст. писав: тут читалися "політична економія, статистика, наука про фінанси, поліційне право, що 4/5 свого змісту є також наукою економічною, і часткове торговельне право. Зважаючи на такий склад викладання на юридичних факультетах, – підкреслював В. Левитський, – сама назва цих факультетів по суті не точна – їх треба було б назвати факультетами юридичних та економічних наук" [2;1].

В історії економічної думки України середини XIX століття М. Бунге можна вважати одним з найсерйозніших популяризаторів політичної економії. У тогочасному суспільстві після введення в дію статуту 1863 р. часто звучала вимога до професури університету виступати зі своєрідним звітом – повним курсом своєї науки. Університет не відмежовується від суспільного контролю. Ідучи назустріч подібним побажанням, після введення в дію статуту 1863 р., майже кожна кафедра, а деякі навіть неодноразово, представляють повні курси наук. Організаційно в 1863–1920 рр. кафедра політичної економії (до 1909 р. – політичної економії та статистики) функціонувала в складі юридичного факультету. М. Бунге, працюючи в той час на юридичному факультеті, подає повні курси зі статистики, політичної економії та поліційного права [2; 34]. В публічних виступах вчений намагався визначити місце політичної економії та довести практичне її значення. На питання про місце політичної економії в системі університетської науки М. Бунге дав ґрунтовну відповідь, написавши з цього приводу окрему працю "О месте занимаемом политической экономией в системе народного образования и об отношении ее к практической деятельности", яка була надрукована в Києві в "Економическом указателе" в 1857 р.

Вчений вважав, що коло предметів, з котрими пов'язана політична економія, і плани викладання цієї науки мають змінитися паралельно з тим, як змінюється напрямок народної освіти на шляху до вирішення практичних проблем, набуваючи більш професійного характеру.

Крім того, М. Бунге у другій половині XIX ст. інтенсивно продовжив формування та розвиток історії політ-економії. Вчений Київського університету розглядав історико-економічні науки як органічну складову частину економічної науки загалом у нерозривному зв'язку з політичною економією, статистикою та іншими конкретними економічними дисциплінами, досліджував їх взаємозв'язок та взаємовплив.

Професор М. Бунге відіграв визначну роль в організації, становленні та розвитку економічної теорії в Київському університеті, який у свої працях досліджував важливі проблеми політичної економії, історії економічної думки, а у практичній діяльності як високий державний службовець проводив економічну політику.

Не менш важливим для розвитку економічної науки того часу була і підготовка висококваліфікованих політ-

економів. І це завдання також успішно вирішувалося в університетах. Він підготував плеяду відомих учених-економістів і фінансистів, які згодом працювали в Київському та інших університетах України, серед вихованців та послідовників М. Бунге – професори Г.Д. Сидоренко, Д.І. Піхно, І.І. Патласівський, А.Я. Антонович, І.Д. Тарасов, Г.М. Цехановецький та ін. Університетські вчені зробили значний внесок у формування та розвиток нових для XIX ст. історико-економічних наук – історії економічних учень, економічної історії, історії фінансів тощо. У цьому контексті виділяються, насамперед, роботи І.В. Вернадського, М. Бунге, Г.М. Цехановецького, І.В. Лучицького, М.Ф. Довнар-Запольського та ін. Тож з приходом в університет М. Бунге кафедра стає одним з провідних центрів розвитку економічної науки в Російській імперії та в Україні зокрема.

Підкреслювалися також інші важливі риси наукової, педагогічної, організаторської, громадської діяльності М. Бунге – тісний зв'язок з практикою, співпереживання, гуманність тощо. "Як у сфері науки, так і в громадській діяльності, – писав професор В.С. Іконніков, – відмітним напрямком М. Бунге була відсутність мертвотності, з якою досить часто люди науки відносяться до живих фактів. Ось це ясне розуміння умов та вимог життя і гуманне ставлення до людей складали його моральну силу" [3, с.79].

Він був першим, хто увів практичні заняття зі студентами, в той час коли це ще навіть і не обговорювалось.

Нові віяння в галузі економічної теорії останньої третини XIX ст., що мали місце на Заході, поступово проникали в університети України. У зв'язку з цим посилювалась критика економічної теорії К. Маркса та інших соціалістичних концепцій, проникнення новітніх на той час концепцій маржиналізму і їх подальша розробка в умовах України. Тим самим отримала поштовх для подальшого розвитку Українська політекономічна школа започаткована М. Бунге. Подальший її розвиток відбувався в працях Д.І. Піхна, А.Я. Антоновича, О.Д. Білімовича, Є.Є. Слуцького та ін. У своїх "Основах політичної економії", опублікованих у 1870 р., М. Бунге твердив, що вартість речей залежить від їх корисності, від перешкод, які зустрічаються при задоволенні цієї корисності, від того, які жертви приносить споживач цієї речі.

На особливу увагу заслуговують розробки М. Бунге. Він виклав свої політико-економічні погляди, трактуючи популярні в його часи деякі ідеї класичної школи, зокрема А. Сміта, доповнив їх концепціями Ж.Б. Сея, Ф. Бастіа та Т.Ч. Кері. Також вчений надавав великого значення розвитку методології політичної економії, правильному визначенню її предмета.

З моменту появи в Україні університетів тут починає пульсувати науково обґрунтована економічна думка, зусилля якої в першу чергу спрямовані на розв'язання давно назрілих політекономічних проблем: економіко-правових відносин власності, поземельних відносин, проблем товарно-грошового обігу, а потім вже суто теоретико-методологічних питань.

Викладаючи в університеті політичну економію та статистику, М. Бунге у багатьох своїх працях ставив питання про їх найтісніший зв'язок, необхідність і плідність застосування статистичних методів у політико-економічних дослідженнях.

М. Бунге вбачає завдання вченого не у викладенні загальних понять розвитку економічного процесу, а у вивченні різних форм дійсності, в пізнанні законів, які панують серед різноманітних явищ. Для виконання цих завдань і задоволення сучасних автору потреб він вважає, що політична економія має вивчати існуючі явища, факти і будувати свої положення на історичній основі.

Тільки так, у зв'язку з дійсністю, поняття корисність, цінність, виробництво, обмін, поділ праці, суперництво і обіг становитимуть справжній живий інтерес.

Сучасники високо відзначали також ряд інших помітних позитивних рис наукової та педагогічної діяльності М. Бунге. Серед них – любов до студентської молоді та вміння відчувати у ній все здібне, талановите. У цих рисах сучасники М. Бунге справедливо вбачали "розгадку принади для будь-якого професора явища: жодним предметом молоді не цікавилась у такій мірі, як предметами М. Бунге" [3, с. 76].

Не менш значущою складовою діяльності М. Бунге було його перебування на високих державних посадах. Розвиток ринкових відносин в другій половині XIX ст. вимагав створення стабільної грошової та фінансово-кредитної системи. Потреба в реформуванні цієї системи вже давно назріла, викликала жвавий інтерес та обговорення у суспільстві. Одними з ключових питань були: шляхи проведення реформи кредитної системи, стабілізація грошової одиниці та питання, кому віддати регулюючі важелі – державі чи ринку і т. ін.

У 1862 р. уряд розпочав грошову реформу, яку втілював у життя С.Ю. Вітте. Він одержав пост міністра фінансів в 1892 р, змінивши на ньому Вишнеградського. Попередником Вишнеградського на цьому посту був професор Університету св. Володимира М. Бунге (1881-1886). Власне саму реформу вдалось провести лише в 1895–1897 рр., але всі заходи, починаючи з 1862 р., не були даремними, вони стали етапом підготовки цієї реформи. Політика активного торгівельного балансу (1882–1899 рр.) та активного платіжного балансу (1881–1897 рр.), форсування видобутку золота, ліквідація дефіциту бюджету, зовнішні позики – усі ці заходи уряду країни створили умови, за яких проведення грошової реформи стало можливим. Ці заходи було спрямовано на укріплення грошової системи країни. М. Бунге вживав заходів по стабілізації рубля на попередній срібній основі та докладав багато зусиль для впровадження не лише грошової системи, а й податкової.

Микола Християнович Бунге був безумовним лідером та, безперечно, авторитетом у розробці питання паперово-грошового обігу та фінансово-кредитної системи в другій половині XIX ст. Його перу належить ціла низка праць присвячених даній тематиці: "Банковые законы и банковая политика" (1874), "Бумажные деньги и банковая система Северо-Американских штатов" (1867), "Главное банковое и торговое общество в С.-Петербурге" (1859), "Заметки о настоящем положении нашей денежной системы и средства к ее улучшению" (1888), "Кредит и крепостное право" (1859), "Неразмennyные банковые билеты во Франции с 1870 по 1878г." (1878), "О возстановлении металлического обращения в России" (1877), "О возстановлении постоянной денежной единицы в России" (1878), "О денежных средствах России", "Об упрочнении курса бумажных денег" (1868), "Ответ рецензенту по поводу разбора "Теории кредита" (1850), "Русские бумажные деньги (перевод А. Вагнера с доп. Н. Бунге)" (1871), "Ответ Г. Михайлову на разбор "Теории кредита" (1853) і т.д.

Долучився М. Бунге і до реформування банківської системи. Він виступає за перетворення Державного банку на привілейований акціонерний банк зі збереженням на початковому етапі за державою широких прав і значення центрального закладу. "Що ж стосується можливого виникнення спекуляції, при перетворенні Державного банку на акціонерний, то її можна послабити, назначивши великий розмір для акцій ... і гра на підвищення курсів, заради експлуатації кишень дрібних капіталістів виявиться неможливою" [4:61-62].

Звичайно погляди та практична діяльність М. Бунге як і будь яка інша масштабна діяльність, не були позбавлені слабких сторін. Але переваги та загальний кінцевий позитивний ефект від реалізації задуманого був очевидним.

М. Бунге виклав цілий ряд важливих положень, щодо реформування податкової системи. Він вважав за необхідне введення прибуткового податку, зменшив викупні селянські платежі, знищив "подушну подать" і намагався залучити до сплати податків "неподатні верстви", що послужило приводом для різких протестів та критики з боку останніх.

Але багато хто з сучасників М. Бунге вже тоді зуміли оцінити його внесок у проведення фінансових реформ. М. Бунге був одним з перших хто не тільки теоретично, а й практично заклав основи майбутнього успіху грошової реформи. Його розуміння і популяризація ідеї необхідності налагодження фінансової системи, усвідомлення залежності від цього загального добробуту та процвітання народного господарства є вагомим особистим внеском М. Бунге у фінансову політику держави наприкінці ХІХ ст. Невипадково В.Т. Судейкін ще в 1895 році назвав реформи М. Бунге "найкращою епохою в історії російських фінансів"

З суто наукової точки зору його заслуга полягає у викритті негативного значення розлагодження грошової

системи для народного господарства, яке полягає в нестійкості та нерівномірності коливання товарних цін в залежності від часу та місця, в нерівномірності впливу розлагоджених фінансів на різні верстви населення.

М. Бунге вписав славу сторінку в історію розвитку Київського університету та історію розвитку університетської економічної науки взагалі. З'ясувавши життєвий шлях та всі напрями як наукової, педагогічної так і практичної, політичної та громадської діяльності М. Бунге можна дійти висновку: М. Бунге один з найвидатніших українських політекономів II половини ХІХ століття, якому вдалося поєднати талант теоретика з неабиякими здібностями господарника, справивши реальний позитивний вплив на розвиток національної науки та освіти, а також на економічний стан суспільства та його добробут.

1. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В.Д. Базилевича.-К.:Знання, 2005. – 697 с. – (Славетні постаті). 2. Владимирский-Буданов М.Ф. 50-летие Императорского университета св. Владимира. – Киев, 1884. – С.59. 3. Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. университета св. Владимира. (1834–1884) / Под ред. В.С. Иконникова. – Киев, 1884. – С.816. 4. Бунге Н.Х. "О возстановлении постоянной денежной единицы в России" – К.,1878. 5. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов (очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). СПб., 1895. 6. Лортыкан Э.Л. История экономических реформ – Х.,1999

Надійшла до редколегії 06.03.06

Е.В. Галицька, канд. екон. наук, доц.

РОЛЬ М.Х. БУНГЕ В ДОСЛІДЖЕННІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Розглянуто теоретичні та методичні аспекти вивчення демографічних подій відомим вченим ХІХ ст. Миколою Християновичем Бунге.

Theoretical and methodical aspects of studying the demographic actions by well-known scientist of XIX century M. Bunge is observed.

Суспільство, з притаманною йому багаторівневою будовою та багатофункціональністю, пройшло чимало етапів становлення та розвитку. І на всіх історичних етапах розвитку економічних відносин для забезпечення функціонування держави та її економіки необхідна була інформація про чисельність, статеві-віковий склад населення, розподіл населення за іншими ознаками, природний та механічний рух населення тощо.

Демографічна статистика виникла в кінці ХVІІ ст. як важливіший компонент політичної арифметики і була одним з перших розділів соціально-економічної статистики. До початку ХХ ст. її ототожнювали з демографією. Сучасна система інформації про населення склалась в економічно розвинених країнах у середині ХІХ ст. Для демографічної статистики характерним є різноманіття методів збору, обробки та аналізу демографічних процесів [4, с.105].

В цей період в різних країнах Європи з'являються наукові праці, в яких оцінюються ті чи інші демографічні події, використовується достатньо широкий спектр статистичних методів. В Росії М.Х. Бунге вважали "автором кращого з курсів статистики того часу", який користувався "великою популярністю" серед студентів та науковців [2, с. 23-24]. Автор курсу зосереджував увагу як на теоретико-методологічних аспектах статистики, так і на дослідженні демографічних процесів. Дане дослідження М.Х. Бунге розпочинає з питань, що стосуються збору статистичної інформації про населення. Основними способами статистичного спостереження, зазначає він, є переписи та поточна реєстрація. Для забезпечення необхідних результатів спостереження перепис ("в нашому законодавстві називається ревізією") повинен задовольняти певні вимоги і тільки тоді

можна отримати задовільні результати. Зокрема: а) відбиватися періодично; б) закінчуватись в самий короткий термін; в) гарантувати відносну точність зібраних відомостей; г) при необхідності використовувати інші статистичні дані [1, с.46]. Зазначені вимоги до перепису говорять про глибоке розуміння автором значення повноти, достовірності та об'єктивності результатів дослідження. Щодо періодичності, то забезпечення цієї вимоги дозволяє нівелювати розбіжності сукупності діючих причин, які можуть бути віднесені до різної періодичності проведення перепису. Проведення перепису з найвищою швидкістю необхідно, оскільки через мінливість соціальних явищ можуть бути отримані неоднорідні дані. Час для проведення перепису повинен бути обраний такий, протягом якого населення найменш рухливе. В Київській Русі облік населення, що мав фіскальні цілі, відноситься до ІХ ст. З ХVІ ст. почали проводитись подвірні переписи, де одиницею спостереження став двір (домогосподарство). На місце подвірних переписів прийшли переписи подушні, які з часом стали називатись ревізіями.

М.Х. Бунге підкреслює, що переписи в Росії мають багато суттєвих недоліків, але ще більше це стосується поточної реєстрації населення. В організації і методиці переписів населення не було єдності, порядок та строки їх проведення, форми бланків, програми опитування "сильно різнились та далеко не завжди були досконалими, не всі зібрані дані розроблялись і не всі публікувались" [4, с.310]. Поточний облік демографічних подій в Росії спочатку було введено для православної церкви, а пізніше для інших віросповідань. Основний недолік церковної реєстрації полягав у тому, що враховувались не всі випадки подій, а "здійснені обряди хрещення та від-

співування, через що не враховувались померлі без хрещення, мертвонароджені, поховані не за православним обрядом. Не враховувалось також багато інших важливих ознак осіб, з якими відбувались події" [4, с.523].

Для порівняльного аналізу демографічних подій різних країн світу М.Х. Бунге використовує праці Кетле,

Колба, Варгентина, Зюсмильха, Демарсьє, Буняковського, Зернова, Фарра та інших.

М.Х. Бунге зазначає, що "населення першорядних держав складає 2/3 всього населення Європи, населення Європейської Росії біля 1/4 населення Європи". Чисельність населення першорядних держав характеризується такими даними (табл.1).

Таблиця 1. Чисельність населення країн Європи [1, с.49-51]

Країна	Рік	Кв. миль	Млн. чол.	Чол./ кв. милю
Росія Європейська	1873	98,252	75,5	768
Великобританія	1874	5,720	31,8	5 559
Італія	1871	5,321	26,6	4 999
Прусія	1871	6,348	24,6	3 875
Франція	1872	9,599	36,1	3 731
Австрія	1876	11,333	35,9	3 168

Як видно з даних табл.1, ступінь заселеності територій Європи різний, найбільша щільність населення спостерігається в Великобританії, а найменша – в Росії. При проведенні аналізу чисельності і складу населення Європи, автором, як зазначалось, використані різні джерела інформації, що дало можливість характеризувати явища за близькі, хоча й різні, періоди.

Для порівняння наведено дані, що характеризують щільність населення в країнах Європи за даними на початок 2003 р. Так, щільність населення (осіб на 1 км²) становила в: Сполученому Королівстві Великобританії – 243, Німеччині – 231, Італії – 191, Франції – 108, Австрії – 97, Російській Федерації – 8,5. В Україні даний показник становив 78,9 осіб на 1 км² [7, с.553-555]. Слід зазначити, що заселеність в країнах Європи на початку ХХІ ст. характеризується високим рівнем щільності населення.

Склад населення за статтю окремих країн характеризувався такими даними: на 100 чоловік припадало жінок: в Англії (1871 р.) – 105,3; Франції (1872 р.) – 100,9; Прусії (1871 р.) – 102,9; Австрії (1869 р.) – 101,4; Італії (1861 р.) – 100,1; Росії Європейській (1867 р.) – 102,1 [1, с. 67-68]. Як бачимо, в усіх перерахованих країнах спостерігалась перевага жінок над чоловіками. У Північно-американських Сполучених Штатах цей показник (1870 р.) становив 97,8. М.Х. Бунге підкреслює, що на думку окремих авторів, чисельна перевага жіночої статі в складі населення пояснюється "високою смертністю дітей чоловічої статі та небезпеками, яким піддається життя чоловіків" [1, с.69].

Велике значення М.Х. Бунге приділяв вивченню складу населення за віком. "Знання вікового складу населення необхідне і для оцінки матеріальних сил, що знаходяться у наявності держави і для точності статистичних висновків" [1, с.72].

Статистичні дані, що характеризують віковий склад населення деяких країн Європи і Америки, нажалі без вказівки року спостереження, являють неабиякий інтерес. За Валпеусом на 1000 чоловік населення розподіл за віковими групами представлено в табл. 2.

Таблиця 2. Розподіл населення за віком [1, с.75]

Країна	Вік, років		
	0-20	20-50	Вище 50
Франція	361	435	204
Англія	452	404	144
Росія	486	398	115
Сполучені Штати	517	390	93
Канада	566	340	94

За Горном віковий склад населення (на 1000 чоловік) представлено у табл.3.

Таблиця 3. Розподіл населення за віком [1, с.75]

Країна	Рік	Вік, років		
		0-15	16-50	Вище 50
Бельгія	1849	323	509	168
Саксонія	1840	339	505	156
Нідерланди	1840	347	500	153
Швеція	1835	352	490	158
Англія	1841	364	483	153
Прусія	1849	370	504	126
Сполучені Штати	1840	437	480	83

В усіх наведених країнах частка вікової групи 0-15 років наближається до 40 % загальної чисельності населення, а у Сполучених Штатах – становить більше 40 %.

Характеризуючи дані таблиці, М.Х. Бунге підкреслює, що "склад населення вважається найбільш сприятливим коли більше число осіб, що відносяться до віку чи змужнілому, чи старечому: по-перше, видно ознаку більш вигідного складу населення по відношенню до продуктивних сил країни; по-друге, – ознаку довговічності населення" [1, с.75]. При цьому підкреслює, що деякі автори, наприклад Горн, дотримується думки, що відносно велике число осіб дитячого й юнацького віку в загальній чисельності населення свідчить про більш сприятливу ситуацію. Так, дані табл.3 свідчать про значну перевагу частки населення у віці 0-15 років над часткою осіб у віці вище 50 років. Це характеризує прогресивний тип відтворення населення у всіх без виключення наведених країнах.

У групуваннях за демографічними поколіннями вирізняють такі групи: діти (0-14 років), батьки (15-49 років) і прабадьки (50 і старші). Моделі типів вікової структури запропонував шведський демограф Г. Зундберг. Прогресивному типу притаманне таке співвідношення поколінь: діти – 40 %, батьки – 50 %, прабадьки – 10 %; стаціонарному типу: діти – 27 %, батьки – 50 %, прабадьки – 23 %; регресивному типу таке співвідношення: діти – 20 %, батьки – 50 %, прабадьки – 30 % [8, с.35,41].

Склад населення Російської імперії за національністю (1858 р.) характеризувався такими даними (табл. 4).

Вищенаведені статистичні дані є "наближені і базуються переважно на релігійних розходженнях, між тим як дані для європейських держав базуються, головним чином на мовних розходженнях. Склад населення за віросповіданням далеко не співпадає з племенним складом першорядних держав, і зі складом населення в розрізі мови спілкування" [1, с.79]. Як свідчать дані табл. 4, 68 % населення Росії становили росіяни та українці, більше 5 % – групи білорусів та поляків, всі інші групи за даною ознакою не перевищували 5 %.

Таблиця 4. Розподіл населення за національністю та народністю [1, с.78]

Національність	млн. чол.	% до підсумку
Великоруси	36,0	49,0
Малоруси	14,0	19,0
Білоруси	4,0	5,4
Поляки	5,0	6,8
Літовці	2,0	2,7
Різні слов'яни	1,0	1,4
Фіни	3,0	4,1
Тюрського племені	2,5	3,4
Євреї	2,0	2,7
Німці	0,5	0,7
Різні племена іноземців та іноземців	3,5	4,8
Разом	73,5	100

Дослідження природного руху населення М.Х. Бунге розпочинає з вивчення кількості шлюбів, що укладаються; вікових відмінностей тих, хто вступає в шлюб; зміни кількості шлюбів в залежності від пори року. Так, за даними, що відносяться до 1840-1850 рр. середня кількість тих, хто уклав шлюб на 10 000 чоловік населення становила в Росії 208 чоловік, Пруссії – 178, Саксонії – 170, Англії – 160, Нідерландах – 148, Швеції – 142, Бельгії – 136, Баварії – 130, Франції – 106 [1, с.87].

М.Х. Бунге, аналізуючи наведені статистичні дані, зазначає, що "велика кількість шлюбів в Росії пояснюється патріархальним характером сім'ї. Велика кількість шлюбів в протестантських країнах, порівняно з трьома останніми католицькими, пояснюється частково легкістю розлучень у протестантів, частково безшлюбністю духовенства у католиків" [1, с.87].

В 1867 році загальна кількість шлюбів в Європейській Росії, за виключенням Фінляндії та Царства Польського, складала 639 тис., у середньому 100 шлюбів на 10 000 чол. При цьому в розрізі окремих губерній Росії цей показник становив: в Астраханській губернії – 57 чоловік, Санкт-Петербурзі – 72, а в Київській – 117, Харківській – 116, Волинській – 115 та Полтавській – 112. В Росії найбільша кількість шлюбів укладається, як зазначав М.Х. Бунге, в чорноземній полосі, де "землеробство становить основний промисел" [1, с.91].

Автором проводиться порівняльний аналіз віку осіб, які укладають шлюб. При цьому він зазначає, що чим більш сприятливими є суспільні і економічні умови, тим менша різниця між віком чоловіка і жінки, тим більше рівновікових шлюбів, тим раніше укладаються шлюби і тим менше повторних шлюбів [1, с.92].

Аналіз кількості шлюбів залежності від пори року свідчить про те, що в більшості країн максимум шлюбів укладається восени та навесні. "Перше пояснюється закінченням жатви, друге – звичаєм святкувати весілля весною. В селах вплив цього звичаю проявляється набагато частіше, ніж у містах" [1, с.95].

Досліджуючи процеси народжуваності, М.Х. Бунге розглядає кількість народжуваних у різних країнах, вплив на зазначені показники клімату, пори року, кількості шлюбів, вікового складу населення, місця проживання, роду занять тощо. Слід зазначити, що дослідження кількості народжених різними авторами свідчать про майже однакові показники, наведені ними [1, с.97-99], при цьому підкреслюється, що "зазвичай кількість народжених не перевищує 50 на 1000 чоловік". Показники кількості народжених та кількості шлюбів за 1861-1868 рр. (за Блоком) наведено в табл. 5.

М.Х. Бунге зазначає, що причини більшої чи меншої плодовитості людини ще достатнім чином не пояснені. "Деякі приписують більшу плодовитість – рівню освіти,

інші – варварству, одні-впливу холодного, інші – жаркого клімату, ... наведені вище таблиці показують, що цивілізація і клімат не мають значного впливу на кількість народжених" [1, с. 99]. При цьому автор підкреслює, що якщо температура не має помітного впливу на показники народжуваності в різних країнах світу, то це не можна сказати про розподіл народжених відповідно до пори року. "Дослідження Кетле, Горна, Ваппеуса підтвердили цю істину". Наведені результати дослідження народжуваності відповідно до пори року в трьох країнах – Бельгії, Саксонії та Англії (за Горном) свідчать про те, що найбільша кількість зачатъ припадає на весну. При цьому "вплив весни відчувається сильніше в селах, ніж у містах" [1, с. 100].

Таблиця 5. Розподіл країн світу за кількістю народжених та кількістю шлюбів [1, с.98]

Країна	Кількість народжених на 1000 чоловік	Кількість шлюбів на 1000 чоловік
Росія	50,7	208
Угорщина	41,5	180
Саксонія	40,1	178
Іспанія	38,5	160
Австрія	38,2	166
Італія	37,6	148
Баварія	37,6	176
Англія	35,6	170
Нідерланди	35,5	164
Шотландія	35,3	142
Швеція	32,7	138
Бельгія	32,3	152
Норвегія	31,3	134
Данія	31,1	148
Греція	28,9	120
Франція	26,6	158
Ірландія	26,2	106

Аналізуючи причини, що впливають на збільшення чи зменшення кількості незаконнонароджених, М.Х. Бунге зазначає: "Дані щодо незаконнонароджених мають велике значення для суспільства; вони вказують не тільки на чистоту нравів, а також на те, яка частина дітей, в більшій мірі, залишається без турботи та піклування, необхідних для дитини в ранньому віці" [1, с. 111].

За 1861-1868 рр. (за Блоком) на 100 народжених припадало незаконнонароджених (чол.): найбільше число: Баварія – 21,50, Саксонія – 14,91, Австрія – 14,74, Данія – 10,84, Швеція – 9,36, Шотландія – 9,03; найменше число: Іспанія – 5,51, Італія – 5,25, Нідерланди – 3,83, Ірландія – 3,24, Росія – 3,00, Греція – 1,26. В Пруссії, Норвегії, Франції, Угорщині, Бельгії, Англії даний показник знаходився в межах 6,10-8,27 [1, с.112]. На основі проведеного аналізу М.Х. Бунге зазначає, що цифрові дані, які характеризують кількість незаконнонароджених на число народжень в різних країнах "... ніскільки не залежать ні від клімату, ні від складу населення за віком, ні від кількості шлюбів. Їх також не завжди можна пояснити племенними чи релігійними відмінностями. Так само, не можна сказати, щоб суспільні умови, як, наприклад, більша чи менша заселеність країни, зосередження населення у промислових центрах і т.п. мали рішучий вплив на незаконні народження [1, с. 117]. Автор підкреслює, що зазначені показники в кожній країні визначаються під впливом різних факторів, які діють в силу тих чи інших чинників з неоднаковою силою.

"Дослідження смертності належить до найважливіших розділів статистики. – зазначає М.Х. Бунге. – ... Загальні показники смертності являють собою більші чи менші коливання під впливом місцевості, клімату, племені, віку, статі, шлюбних та позашлюбних зв'язків, мі-

ського та сільського життя, роду занять, способу життя, бідності, багатства тощо [1, с. 126]. Для вивчення впливу зазначених факторів на смертність населення М.Х. Бунге співставляє дані, отримані різними дослідниками. Так, за Ваппеусом і Колбом згруповані дані щодо числа померлих на 1000 чоловік населення різних країн світу наведені у табл.6.

Таблиця 6. Рівень смертності населення різних країн світу [1, с. 133]

Країна	Роки	Кількість померлих на 1000 чоловік
Норвегія	1846-55	19,3
Швеція	1841-50	21,4
Данія	1845-54	22,2
Англія	1845-54	22,9
Франція	1844-53	23,9
Бельгія	1847-56	25,0
Нідерланди	1845-54	27,6
Баварія	1842-51	28,8
Саксонія	1847-56	29,3
Прусія	1844-53	29,5
Сардинія	1828-37	30,0
Австрія	1842-51	33,6
Росія	1849-58	37,7

Дані, наведені в табл.6 свідчать про те, що найменший рівень смертності спостерігався у Скандинавських країнах, а найбільший – в Росії. Смертність в Росії була значно вища за смертність в інших Європейських державах, але й число народжених у Росії було значно більшим порівняно з іншими країнами. Досліджуючи залежність смертності від температурних коливань, М.Х. Бунге зазначає, що "смертність в першій половині року, при переході від холоду до тепла, вища, ніж при переході від тепла до холоду". При цьому автор визнає, що дослідження впливу температури на смертність є ще недостатніми. Для більш точних висновків необхідно провести паралель між коливаннями температури та смертністю за місяцями; слід прийняти до уваги відомості про життєвий устрій, звички народу, спосіб життя, їжу, одяг і інше [1, с. 134-135].

Аналіз демографічних подій XX – поч. XXI свідчать про стійку тенденцію до зменшення народжуваності в країнах Європи. При цьому, в більшості країн Європи спостерігається і зменшення смертності. Показники, що характеризують інтенсивність народжуваності і смертності в країнах Європи в період 1990 – 2002 рр. ілюструє табл. 7.

Таблиця 7. Рівень народжуваності та смертності в країнах Європи [7, с.556-559]

Країна	Очікувана тривалість життя при народженні, 2001, 2002	Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰		Загальний коефіцієнт смертності, ‰	
		1990	2002	1990	2002
Австрія	75,5	11,6	9,6	10,6	9,2
Бельгія	77,9	12,6	11,0	10,6	10,4
Греція	78,5	10,2	9,0	9,3	9,4
Данія	76,6	12,3	11,9	11,9	10,9
Іспанія	78,5	10,2	10,4	8,5	9,2
Італія	79,0	9,8	9,4	9,4	9,9
Нідерланди	78,8	13,3	12,6	8,6	8,9
Німеччина	78,0	11,4	8,8	11,5	10,2
Норвегія	78,4	14,3	12,2	10,7	9,9
Сполучене Королівство	77,5	13,9	11,2	11,2	10,2
Франція	78,9	13,5	12,9	9,3	8,9
Швеція	79,6	14,5	10,7	11,1	10,6
Російська Федерація	64,8	13,4	9,8	11,2	16,3
Україна	68,2	12,6	8,1	12,1	15,7

Вищенаведені демографічні показники можна порівняти з їх рівнями відповідно до міжнародної оцінної шкали (табл. 8).

Таблиця 8. Міжнародна оцінна шкала основних демографічних показників [5, с. 124]

Рівень показника	Середня очікувана тривалість життя, років	Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	Загальний коефіцієнт смертності, ‰
Надзвичайно низький	До 30	До 10	До 7
Дуже низький	30-40	10-12	7-10
Низький	40-55	12-16	10-12
Середній	55-65	16-25	12-15
Високий	65-70	25-35	15-20
Дуже високий	70-76	35-50	20-30
надзвичайно високий	76 і більше	50 і більше	30 і більше

З табл. 7,8 видно, що у більшості зазначених країн загальний коефіцієнт народжуваності у 2002 році знаходився на дуже низькому та надзвичайно низькому рівні, але і загальний коефіцієнт смертності у більшості країн знаходився на низькому та дуже низькому рівні. Виключення склали тільки Російська Федерація та Україна, рівень смертності в яких був високий. Рівень очікуваної тривалості життя при народженні відповідно до міжнародної шкали демографічних процесів у зазна-

чених країнах дуже високий, в Україні – високий та Російській Федерації – середній.

Значну увагу при дослідженні смертності М.Х. Бунге приділяє питанням побудови таблиць смертності, характеризує методологічні особливості їх складання, розглядає погляди на побудову таблиць смертності різних дослідників.

Історія розвитку демографічних таблиць відноситься до XVII ст., до першої таблиці смертності, дожиття (life

table) Дж. Граунта, що була опублікована у 1662 р. Але слід зазначити, що перші відомості щодо таблиць смертності наводились римським юристом Ульпіаном, "Граунт був першим вченим, самостійно відкривши крайший метод вивчення смертності" [6, с.37]. Реконструкція таблиці смертності Дж. Граунта представлено в табл. 9.

З даних таблиці видно, що з кожних 100 народжених помирає протягом перших 6 років 36 чоловік. В наступні 10 років – 24, протягом другого десятиліття – 15, третього – 9, четвертого – 6, п'ятого – 4, шостого – 3, сьомого – 1. Відповідно, з 100 народжених залишаються живими до кінця 6 років – 64 чоловіка, а до 80 років – 0. Хоча не всі гіпотези, що були висунуті Граунтом щодо рівні статевовікової смертності, були вірними, він першим здійснив вивчення природного руху населення на науковій основі.

Таблиця 9. Реконструкція таблиці смертності Дж. Граунта [3, с.318; 6, с.38]

Вік	l_x	qx	px	dx
0-5	100	0,36	0,64	36
6-15	64	0,38	0,63	24
16-25	40	0,38	0,63	15
26-35	25	0,36	0,64	9
36-45	16	0,38	0,63	6
46-55	10	0,40	0,60	4
56-65	6	0,50	0,50	3
66-75	3	0,67	0,33	2
76 +	1	1,00	0,00	1

Аналіз рівня смертності за віковими групами Бунге здійснює, використовуючи результати дослідження вчених різних країн світу (табл.10).

Таблиця 10. Смертність населення за віковими групами (на 1000 чоловік населення) [1, с.138-139]

Вік	За Зерновим (для Росії)	За Зюсьмільхом та Баумасом	За Варгентиним (для Швеції)	За Кетле (для Бельгії)	За Буняковським (для Росії)
0-10	594	468	399	316	434
10-20	49	41	43	44	35
20-30	51	52	53	74	48
30-40	51	65	60	82	60
40-50	56	70	78	81	81
50-60	62	90	97	84	80
60-70	64	98	116	140	104
70-80	46	75	106	119	105
80-90	20	31	44	53	46
90-100	6	6	4	7	5
Більше 100	1	0	0	0	0

М.Х. Бунге підкреслював правильність підходів до складання таблиць смертності академіком Буняковським та зазначав "різні крайності" отриманих показників Зерновим. При цьому автор зазначав, що "визначаючи правильність поглядів академіка Буняковського до складання таблиць смертності, не можна не помітити, що ступінь вірогідності отриманих ним даних точно так, як і висновків інших дослідників, обумовлюється вірогідністю елементарних даних, які має наша статистика" [1, с. 138].

Наведені дані дають можливість провести порівняльний аналіз рівня смертності за віком. Так, показники, які обчислені Варгентиним, Кетле і Буняковським різко відрізняються від цифрових даних, обчислених Зюсьмільхом та Зерновим. М.Х. Бунге зазначає, що надзвичайно велика смертність в період від 0 до 10 років визначена останніми, пояснює тим, що вони "відносили до населення прогресивно зростаючого розрахунки, які є вірними лише для населення повністю нерухомого" [1, с. 141].

Якщо розглядати показники, обраховані для Росії, то різниця між даними Зернова і Буняковського досить велика. За Зерновим, у віці від 0 до 10 років помирає 59,4 % народжених, а у Буняковського – лише 43,4 %. Далі за Буняковським смертність спочатку зменшується до 3,5 % у віці 10-20 років, а потім знову зростає і досягає максимуму в 70-80 років – 10,5 %. За Зерновим – смертність від 10 до 50 років повільно збільшується – від 4,9 % до 5,6 %, за цей період збільшення смертності становить лише 0,7 процентних пункта, досягає максимуму у віці від 60 до 70 років (6,4 %) і знову уповільнюється. Як видно з табл.9, смертність у період з 60 до 80 років за Буняковським у два рази вища ніж за Зерновим.

Дослідження смертності за місцем проживання свідчать про те, що незалежно від країни, рівень смертності у містах вище, ніж у селах. Значно вища смертність порівняно з загальним рівнем по країнах спостерігається у їх столицях (табл.11). Таблиця побудована за Буняковським без визначення періоду.

Таблиця 11. Рівень смертності в країнах світу [1, с. 146].

Країна	Кількість померлих на 100 чол. населення	
	в країні	в столиці
Росія	3,70	6,60
Швеція	2,17	4,16
Бельгія	2,32	3,88
Франція	2,56	3,16
Англія	1,96	2,17

"Обчислення дійсної смертності в містах викликає великі труднощі. Смертність в містах збільшується: приїздом населенням, що шукає медичної допомоги, залученням населення благодійними організаціями тощо... Крім того, причина більшої смертності в містах і, особливо, в столицях пояснюється частково великою кількістю нерівновікових та повторних шлюбів, протилежністю між злиденністю та багатством, при сильному моральному стражданні, викликаному бідністю, невідповідними гігієнічними умовами, в які поставлено найбільш вразливе населення, наприкінці моральною зіпсованістю найбільш заможних класів. Проте все це потребує суворої перевірки" [1, с. 147-148].

На прикладах, що характеризують смертність в окремих країнах світу, М.Х. Бунге розглядає вплив на рівень смертності виду занять окремих груп населення (осіб духовного звання, вищих чиновників, торговців, промисловців, адвокатів, медиків та інших); смертність у військах (содат та офіцерів); смертність у тюрмах; вплив на рівень смертності злиденності та моралі [1, с. 148-157].

Проведення аналізу природного руху населення дало можливість констатувати: "Само собою зрозуміло, що дані, які відносяться до шлюбів, народжуваності, смертності та приросту населення, взаємодоповнюють одне одне, полегшують правильність висновку. Незалежно від попереднього, для оцінки даних, що відносяться до населення, слугують таблиці смертно-

сті..." [1, с. 164]. М.Х. Бунге зазначає, що на їх основі можна визначити:

- ✓ середню тривалість життя як для народжених, так і для осіб різного віку;
- ✓ середній вік, що досягнуть як народжені, так і особи, які прожили відповідне число років;
- ✓ ймовірне життя, тобто число років, яке приживе частина народжених, так і частина осіб, що прожили відповідне число років;
- ✓ ймовірний вік, тобто вік, якого досягає частина осіб, що прожили відповідне число років;
- ✓ "безпеку життя" або ймовірність смерті у відповідному віці.

Для підтвердження вищезазначеного автор проводить ґрунтовний аналіз відповідних розрахунків Кетле, Колба, Варгента, Зюсмільха, Демарсьє, Бунаковського, Зернова, Фарра та інших. Відзначає надзвичайну актуальність та значення вивчення демографічних процесів. Знання середньої тривалості життя всіх вікових груп населення є важливим "при антропологічних та народногосподарських дослідженнях і порівняннях; але

само собою розуміється, що точність даних, які характеризують середнє життя в різному віці, як для всього населення, так і для відомих його класів, залежить від правильності й точності таблиць смертності" [1, с. 170].

Таким чином, на підставі проведеного дослідження виокреслено роль М.Х. Бунге у вивченні демографічних процесів. Це дає можливість стверджувати, що професор Бунге стояв у витоків вітчизняної статистики. Йому належить розробка теоретико-методологічних основ статистики взагалі та статистики населення, зокрема.

1. Бунге Н.Х. Курс статистики. К., 1876.
2. Кауфман А.А. Статистическая наука в России. Теория и методология. М.: Издание центрального статистического управления, 1922.
3. Медков В.М. Демография: Учебник. – М.: ИНФРА – М, 2004.
4. Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г.Г. Меликян. М.: Большая российская энциклопедия, 1994.
5. Пальян З.О. Демографічна статистика: Навч. метод. Посібник для самост. вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2003.
6. Плуха М. Очерки по истории статистики XVII-XVIII веков. М.: ОГИЗ ГОСПОЛИТИЗДАТ, 1945.
7. Статистичний щорічник України за 2003 р. – К.: "Українська енциклопедія", 2004.
8. Стеценко С.Г., Швець В.Г. Статистика населення: Підручник. – К.: Вища шк., 1993.

Надійшла до редколегії 07.03.06

Г.П. Голубнича, канд. екон. наук, доц.

ДОСЛІДЖЕННЯ М.Х. БУНГЕ БАЗОВИХ ПРИНЦИПІВ І КАТЕГОРІЙ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ ТА КОНТРОЛЮ

Показано історичне значення дослідження М.Х. Бунге найважливішого принципу бухгалтерського обліку та фінансової звітності "нарахування", а також сутності і закономірностей економічного контролю.

Historical value of researches N.X. Bunge of a basic principle of accounting and the financial statements of "accruals assumptions", and also essence and laws of the economic control is shown.

Рівень сучасного осмислення економічного і фінансового вчення М.Х. Бунге та оцінка його практичної реформаторської діяльності були спрогнозовані ще у XIX сторіччі. На сторінках нарисів "Замечательная эпоха в истории русских финансов" відмічалось: "Шестилетнее управление Н.Х. Бунге представляет замечательную подготовительную эпоху в истории русских финансов. Ея последствия, как и всякого периода реформы, сказались через несколько лет, когда г. Бунге, расчистив путь, покинул министерство" [7, с. 52-53]. Сам М.Х. Бунге також вважав, що надати об'єктивну оцінку проведеної ним діяльності можна буде тільки з часом: "Н.Х. Бунге не жаловался на газетную брань, понимая что хорошо, то будет в свое время оценено" [7, с. 54]. Творча спадщина М.Х. Бунге виображає всю багатоаспектність масштабних як за завданнями, так і за об'єктами економічних досліджень. У переліку великої кількості фундаментальних праць М.Х. Бунге особливої уваги заслуговує "Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии" [1, с. 1], де розглянуто теоретико-методологічні і практичні підходи до розкриття змісту основних принципів і категорій державного рахівництва, фінансової звітності та державного контролю. М.Х. Бунге як видатний державний діяч та вчений розглядав в першу чергу макроекономічні процеси і явища, що відбуваються в державі. Вважаючи принцип нарахування таким, дослідження якого заслуговує не меншій увазі для організації державного рахівництва ніж касовий метод, М.Х. Бунге доказував і відстоював необхідність його практичного застосування у державному управлінні царської Росії. Тому вивчення поглядів видатного вченого на зміст та значення таких базових принципів сучасних систем бухгалтерського обліку, фінансової звітності та державного фінансового контролю як нарахування, касовий метод, консолідація, а також облікових категорій "дохід", "витрати", "прибуток" є актуальним для багатьох галузей економічної

науки. Забезпечення історичного підходу до розкриття змісту вказаних базових принципів та категорій також дає можливість визначити їх місце в сучасних облікових і фінансових системах. Особливо необхідно відмітити велике значення спадщини видатного вченого для дослідження систем обліку і фінансової звітності на сучасному етапі реформування національного бухгалтерського обліку та впровадження ефективних їх моделей.

Теоретичним і практичним питанням розробки базових облікових категорій та впровадження основних принципів бухгалтерського обліку та фінансової звітності, державного фінансового контролю присвячені роботи вітчизняних вчених: В. Швеця, С. Голова, С. Зубілевич, В. Пархоменка, В. Сопка, В. Гетьмана, Ф. Бутиця.

Одночасно треба підкреслити, що М.Х. Бунге у своїй роботі "Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии" узагальнив найкращий досвід міжнародної практики щодо організації державного рахівництва, фінансової звітності та економічного контролю зі сторони державних органів влади. Тому актуальним і для теперішнього часу залишається вивчення досвіду Великої Британії стосовно закономірностей розвитку облікових, фінансових систем, аудиту, державного фінансового контролю і відповідно їх основних категорій і принципів.

Мета даної роботи полягає у тому, щоб дослідити окремі методологічні та практичні підходи М.Х. Бунге до розкриття змісту обліково-фінансових категорій та принципів (основних припущень) надання облікової інформації. Об'єктом дослідження є робота М.Х. Бунге "Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии", в якій розглянуто обліково-фінансові категорії, принцип нарахування та касовий метод як одні з найголовніших при побудові облікових систем, моделі фінансової звітності та особливості їх практичного використання, закономірності організації державного фінансового контролю, механізм впровадження міжнародного досвіду. Предмет дослідження становить

методологія та організація державного рахівництва, фінансової звітності та бухгалтерського обліку, економічного та державного фінансового контролю. Методологію дослідження складають:

- ✓ системний метод пізнання механізму відтворення облікової інформації та її розкриття у процесі прийняття економічних рішень, а також відтворення інших економічних систем, таких як систем фінансового контролю, державного управління;

- ✓ історичний метод розкриття сутності та значення найважливіших економічних принципів, категорій, вивчення історичних форм механізмів господарювання.

До складу використаних наукових інструментів включено загальнонаукові та спеціальні методи досліджень, такі як методи і прийоми аналізу і синтезу, єдність абстрактного і конкретного, статистичні методи, методи моделювання, а також законодавчі та нормативно-правові акти з питань розробки стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності, з питань господарсько-фінансової діяльності та державного фінансового контролю, аудиту, облікової політики в Україні, матеріали програм Тасіс Європейської Спільноти, в яких автор приймав участь.

М.Х. Бунге працював та проводив свої економічні наукові дослідження у дуже складних умовах. Той факт, що під час активної діяльності М.Х. Бунге на керівних посадах його плани не було реалізовано, досліджувався вже у XIX сторіччі: "Въ финансовомъ отношеніи страна была совершенно не подготовлена къ выполнению предпринятыхъ важныхъ задачъ, имевшихъ ввиду обезпечить ей равноправное положение въ экономическомъ и умственномъ отношеніи съ другими европейскими государствами" [7, с.11-12]. На сучасному етапі історичного розвитку Україна у своїй зовнішній економічній політиці активно та наполегливо продовжує впроваджувати політику євроінтеграції з країнами Європейського Союзу. Президентом України, Верховною Радою та урядом приймаються Закони, постанови, розпорядження щодо реалізації заходів стосовно євро інтеграції [2,3,4,5,6,11]. 14 червня 1994 року Україною була підписана Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством та державами-членами (УПС), яка набрала чинності з 1 березня 1998 року. Законодавче забезпечення реалізації положень Угоди між Україною та Європейським Співтовариством відкрило новий етап співробітництва і допомогло сформувати його інституційну базу. 21 лютого 2005 року Верховна Рада, розглядаючи програму співробітництва між Україною та Європейським Союзом схвалила План дій "Україна – Європейський Союз", який розрахований на три роки і передбачає співробітництво у сфері зовнішньої політики та безпеки, економічного та соціального співробітництва, співробітництва з питань юстиції та внутрішніх справ. Заходи щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна–ЄС проводяться також за такими важливими напрямками фінансової політики держави, як "Фінансовий контроль" – в частині "Державний внутрішній фінансовий контроль", "Оподаткування" [9]. Тому вивчення історичного досвіду співробітництва у таких важливих ланках, як державне рахівництво, державний контроль, фінансова звітність має науково-практичне значення.

Об'єктом дослідження роботи М.Х. Бунге "Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии", як визначено самим автором, є "предварительные сведения о ведении государственного счетоводства в Англии" [1, с.46]. Відповідно до визначеного об'єкта в процесі дослідження М.Х. Бунге конкретизував та розглядав наступні окремі його складові:

1. Державне рахівництво.
2. Державне управління.
3. Фінансове планування.
4. Фінансова звітність.
5. Фінансове законодавство.
6. Державний контроль.
7. Нарахування.
8. Консолідація.
9. Доходи та їх складові.
10. Витрати та їх складові.

Також у роботі "Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии" М.Х. Бунге розкриває сутність і механізм державного контролю, що вимагає критичного переосмислення сучасних точок зору стосовно цієї категорії. Автор зазначає: "Государственное счетоводство сделалось у нас предметомъ специального изучения въ конце 50-хъ годовъ, когда предприняты были подготовительныя работы къ преобразованію Государственного контроля" [1, с. 1]. Відповідно до методологічних засад, розроблених М.Х. Бунге, господарську ситуацію з введення державного фінансового контролю необхідно розглядати з двох основних точок зору. По-перше, визначені державним законом доходи та витрати при затвердженні бюджету можуть не обговорюватися, і тоді державний контроль за такими постійними доходами і витратами повинен мати свої особливості і зведений до мінімальних заходів, в першу чергу зі сторони податкових органів. Автор пише: "Такъ какъ законъ составляетъ высшій авторитетъ и для определенной обеихъ Палатъ по денежнымъ деламъ, и для Королевскихъ распоряжений (Ordonnances), то доходы и расходы Государства, однажды закономъ установленные, не могутъ быть предметомъ парламентскихъ разрешений. Поэтому при рассмотрении англійского бюджета, обсужденію не подлежатъ" [1, с.46]. По-друге, предмет парламентських обговорень і постійного контролю є інші витрати держави, що перевищують встановлений розмір: "Предметъ бюджетныхъ прений составляютъ прочіе расходы Государства, *превышающие* этотъ установленный размеръ". Тому витрати на армію, флот та інше державне управління, а також інші тимчасові статті (витрати з оподаткування, поштові витрати [1, с.47] повинні контролюватися безпосередньо відповідними суб'єктами державного контролю при вищих органах державної влади. Якщо провести порівняльний аналіз між викладеними М.Х. Бунге організаційними засадами державного фінансового контролю та сучасним станом контрольно-ревізійної діяльності в Україні, то можна прийти до наступних висновків. Після 1991 року державний фінансовий контроль пережив етапи майже повного свого руйнування та наступного становлення і реформування. На сучасному етапі в Україні державному фінансовому контролю почали приділяти значну увагу. Так 24 липня 2003 року була прийнята "Стратегія розвитку системи державного фінансового контролю, що здійснюється органами виконавчої влади", в якій було визначено основні недоліки існуючого державного контролю та заходи щодо формування системи державного фінансового контролю. Серед недоліків визнано, що існуюча система державного фінансового контролю не відповідає сучасним умовам державного управління, не дає можливості проаналізувати та оцінити саму систему держуправління. У якості мети реформування визначено підвищення дієвості державного фінансового контролю, забезпечення ним зміцнення фінансової дисципліни, дотримання принципів ефективності, доцільності та економічності управління суспільними ресурсами [10, с.1]. До основних заходів реалізації віднесено:

✓ розробка та прийняття законів, у тому числі "Про фінансовий контроль";

✓ розробка інших нормативно-правових актів;

✓ впровадження в практичну діяльність суб'єктів державного фінансового контролю передового вітчизняного та зарубіжного досвіду у сфері фінансового контролю;

✓ створення системи оперативного обміну інформацією між суб'єктами державного фінансового контролю;

✓ визначення обсягів державного замовлення на підготовку у вищих навчальних закладах фахівців за спеціалізацією "Державний фінансовий контроль".

Між тим, дослідження М.Х. Бунге проблем державного управління в загалі і державного контролю у тому числі, свідчить, що в першу чергу потрібно розробити концепцію системи державного управління, визначити її складові, розподіл за ними певних функцій. Без цього побудувати цілісну систему державного управління та заставити працювати окремі її підсистеми дуже складно.

По-друге, М.Х. Бунге чітко пов'язує суттєві елементи державного управління між собою, досліджуючи, наприклад, державний контроль і державне рахівництво, державне рахівництво і фінансову звітність. Тому можна зробити висновок, що без дослідження сучасних облікових систем, без прийняття нового Закону України про бухгалтерський облік, без переходу до застосування Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності для побудови локальних облікових систем суб'єктів господарської діяльності (в першу чергу великих та середніх підприємств), без досягнення гармонізації національної системи рахівництва і національної системи бухгалтерського обліку розв'язати так довго існуючі проблеми державного фінансового контролю і державного управління взагалі неможливо.

По-третє, виходячи з попередніх висновків, необхідно переосмислити самі теоретичні підходи до змісту категорії "державний фінансовий контроль". Домінуючою точкою зору на сутність самої категорії "контроль" є така, що зводить сутність контролю до визначення відхилення між фактичним станом економічних об'єктів, процесів, явищ, тощо (показниками) та встановленим законодавством, прийнятим на підставі економічних рішень (запланованим). Застосовуючи загальнонаукові методи аналізу і синтезу, складну, узагальнюючу категорію "державний фінансовий контроль" деталізуємо на базові категорії:

✓ "контроль";

✓ "фінанси";

✓ "держава".

Контроль як загальноекономічна категорія – визначає конкретний вид інтелектуальної праці, яка завжди супроводжує інші види діяльності людини, і в процесі якої надається оцінка якості безпосередньо самої діяльності (або процесу праці, тощо) з позиції відповідності її конкретним принципам, нормативам, стандартам організації. Тобто, контроль = F (інтелектуальної робочої сили), яка має свій предмет, зміст, мету, форми, засоби реалізації, чинники впровадження та розвитку, інші якісні характеристики. Умовами виникнення та відтворення контролю як виду діяльності є становлення суспільного виробництва і розвинутої системи розподілу суспільної праці. Тому можна припустити, що предметом контролю як конкретного виду інтелектуальної діяльності є оцінка якості (відповідності стандартам), по-перше, діяльності – "живої праці", по-друге, процесу праці, по-третє, процесу виробництва, по-четверте, відтворення. Одночасно необхідно розділяти індивідуальний контроль як самоконтроль і суспіль-

ний контроль, що здійснюється окремою групою працівників апарату управління.

Поєднання вказаних базових категорій надає можливість зробити наступне визначення державного фінансового контролю: це самостійна функція органів державної влади (суб'єктів державного фінансового контролю), наділених відповідними повноваженнями, предметом якої є оцінка якості діяльності суб'єктів господарювання, пов'язаної з використанням обмежених ресурсів держави (фінансових, матеріальних, нематеріальних, трудових).

У процесі вивчення історичної спадщини М.Х. Бунге поступово формується чітке визначення основних складових державного управління. В роботі "Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии" системно досліджуються:

✓ державне фінансове планування;

✓ державне рахівництво;

✓ державний контроль;

✓ фінансова звітність.

Таким чином, в межах системи державного управління об'єднуються основні економічні, фінансові та облікові категорії. Розроблена структура системи управління є універсальною і може застосовуватися до систем управління різного рівня (макро-та мікроекономічного). Особливу увагу необхідно звернути на те, що М.Х. Бунге відокремлює фінансову звітність від інших складових системи управління: "Подробное обозрение государственных доходов помещается впервые въ финансовомъ отчете – Schlussrechnung)...." [1, с.46-47], що відсутнє в сучасних підходах до визначення змісту системи державного управління.

Уваги заслуговує також наступна складова системи державного управління – державне рахівництво, та його базові категорії: "доходи" і "витрати". Про значення цих категорій М.Х. Бунге пише так: "Составление росписей или бюджетовъ предстоящихъ доходовъ и расходовъ, а затемъ точное, т.е. согласное съ сделанными предположениями исполнение такихъ росписей, составляетъ потребность не только въ благоустроенномъ государственномъ или общественномъ, но и во всякому сколько нибудь сложномъ частномъ хозяйстве или въ крупному промышленномъ предприятии. Для успешного ведения хазайства, надо знать: какими средствами оно располагаетъ, на что оно ихъ затрачиваетъ, и какихъ оно достигаетъ результатовъ. Все это, безъ заранее составленного расчета и точного исполнения обдуманныхъ предложений, совершенно невозможно." [1, с. 5]. І взагалі, витрати не можуть бути понесені (дозволені) "...безъ уяснения какими ресурсами они должны быть покрыты" [1, с. 19]. М. Бунге підкреслює, що кожну витрату необхідно досліджувати з двох точок зору. По-перше, зі сторони потреби, а по-друге, зі сторони засобів (ресурсів), які необхідні для задоволення цієї потреби. І це не є просто формальність, "а условие более обдуманого разрешения новой издержки" [1, с. 26]. Про складність розкриття змісту категорій свідчить той факт, що питання сутності доходів (доходу) та витрат виносяться на розгляд та обговорення міжнародних конгресів бухгалтерів. Тобто, дискусії навколо цих категорій тривають. Актуальність методологічного підходу М.Х. Бунге до дослідження категорій доходу та витрат полягає у тому, що вони вивчаються у взаємозв'язку з касовим принципом та принципом нарахування. "Доходомъ считается то, что поступило; расходомъ – то, что действительно выдано въ течении бюджетного года" [1, с.24]. Таким чином, надається пропозиція обліковувати доходи за принципом нарахування. А ось стосовно витрат, то за кращий метод вважається касовий. Між тим, як визнача-

ють МСБО/ФЗ, для обліку доходів і витрат необхідно застосовувати однакові принципи, щоб забезпечити відповідне визначення фінансового результату. МСБО/ФЗ дохід визначають як збільшення економічних вигід протягом облікового періоду у вигляді надходження чи збільшення корисності активів або у вигляді зменшення зобов'язань, результатом чого є збільшення власного капіталу, за винятком збільшення, пов'язаного з внесками учасників; а витрати – це зменшення економічних вигід протягом облікового періоду у вигляді вибуття чи амортизації активів або у вигляді виникнення зобов'язань, результатом чого є зменшення власного капіталу, за винятком зменшення, пов'язаного з виплатами учасникам [8, с.47-48]. Серед недоліків бюджетних систем європейських країн у XIX сторіччі М.Х. Бунге відмічає наступне: "Къ числу этихъ недостатковъ относятся такъ называемые льготные сроки, т.е. зачисление доходовъ, ожидавшихся по росписи данного бюджетного года, въ следующемъ году, или исполнение по такой же росписи данного года расходовъ въ течение первыхъ месяцевъ следующего года и даже несколькихъ следующихъ летъ, а также сверхсметные кредиты и порядокъ ихъ разрешения."

При изыскании средствъ противъ упомянутыхъ недостатковъ, нельзя не остановиться на Англіи, въ которой все бюджетное дело развивалось исторически, и, не наружной стройности, во многихъ отношеніяхъ более чѣмъ в континентальной Европѣ, удовлетворяетъ требованіямъ и практики, и теоріи" [1, с.6]. Як пише М.Х. Бунге, він викладає у своїй роботі "правила, соблюдаемые в бюджетномъ счетоводствѣ Англіи" [1, с.6]. Проблеми співвідношення принципу нарахування та касового принципу обліку доходів і витрат залишаються актуальними і з позицій теорії, і з позицій практики. Міжнародними стандартами бухгалтерського обліку/фінансової звітності (МСБО/ФЗ) принципу нарахування приділяється особлива увага як найважливішому при складанні фінансових звітів. Між тим, в Україні у бюджетній сфері застосовується касовий метод ведення обліку операцій. Відповідно до МСБО/ФЗ суб'єкти господарської діяльності можуть самостійно вибирати у якості одного з основних принципів або нарахування, або касовий метод. Мета такого вибору пов'язана з необхідністю визначити, яким чином правдивіше і достовірніше відобразити у звітності доходи і витрати. Стосовно англійського досвіду XIX сторіччя М.Х. Бунге відмічає: "Обращаясь к англійському бюджетному хозяйству, которое если не вполне, то наиболее удовлетворенніемъ образомъ разрешаетъ вопросъ о сближеніи проектированной росписи съ отчетомъ о ея исполніи" [1, с.13]. Найактуальнішими залишаються положення роботи М.Х. Бунге, де досліджується співставлення принципу нарахування і касового методу та, висловлюючись сучасною термінологією, механізм їх гармонізації. Так, необхідно витрати розподілити на постійні і змінні відносно умов та терміну їх виникнення (бюджету або бюджетів та фактичного їх виконання), а не відносно способів споживання виробничих ресурсів, як це вже робиться. У роботі "Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англіи" ідея постійних і змінних витрат є однією з центральних. Завершуючи її, у "Висновках" М. Бунге відносно постійних витрат ще раз підкреслює: "Отличіе ихъ состоитъ только въ томъ, что Парламентъ не обсуждаетъ ихъ ежегодно и что они не проходятъ черезъ Комитетъ расходовъ..., а только черезъ Комитетъ доходовъ..." [1, с.28].

МСБО/ФЗ визначають, що згідно з принципом нарахування "результати операцій та інших подій визначаються, коли вони відбуваються (а не тоді, коли отримуються або сплачуються грошові кошти та їх еквівален-

ти), і вони відображаються у бухгалтерському обліку та наводяться у фінансових звітах тих періодів, до яких вони відносяться". Це дає можливість скласти такий тип облікової інформації щодо минулих операцій та минулих подій, який є найбільш корисним для прийняття економічних рішень [8, с.35]. На відміну від принципу нарахування, відповідно до касового методу ("cash-flow") результати операцій, доходи і витрати визначаються, коли надходять грошові кошти (оплата), або грошові кошти вибувають, незалежно від терміну, коли відбуваються операції з їх надходження та видатків. І те, що без касового методу неможливо надати фінансову інформацію високої якості навіть у межах "виключно діяльності принципу нарахування", свідчить також те, що третя форма фінансової звітності – Звіт про рух грошових коштів складається на підставі касового методу у гармонічному поєднанні з принципом нарахування.

Гармонізація принципів нарахування та касового є предметом дослідження сучасної теорії бухгалтерського обліку та фінансової звітності і містить цілу низку протиріч. Але можливість досягнення однакових оцінок чи то доходів, чи то витрат з використанням як касового методу, так і принципу нарахування (їх гармонізації) забезпечується високим рівнем розвитку правового середовища, де існує як високий рівень правової культури суб'єктів господарювання, так і їх захисту. Постійні витрати забезпечуються стабільними доходами, визначеними у бюджеті, головну частку яких складають податки. В Англії XIX сторіччя вже було досягнуто високого рівня своєчасності та повноти сплати податків. Між тим, сама система оподаткування у Великій Британії є чіткою та не громіздкою. Наводимо її зразок XX сторіччя. Категорії податків включають:

- ✓ податок на корпорації – це податок на дохід, який корпорація отримує в своїй країні та за її межами; для великих компаній (компаній, прибуток яких перевищує 1.250.000 ф. ст.) він дорівнює 33 %, для невеликих (їх прибуток не перевищує 250.000 ф. ст.) – 25 %, якщо ж прибуток компанії знаходиться в межах 250.000 ф. ст. – 1.250.000 ф. ст., то ставка податку змінюється в межах 25 % – 33 %;

- ✓ прибутковий податок, його платниками є фізичні особи. Це прогресивний податок, тобто його ставка підвищується одночасно з зростанням доходу. У 1993-1994 роках ставка податку дорівнювалася: з доходу у 2.500 ф. ст. – 20 %, з доходів у межах від 2.501 ф. ст. до 23.700 ф. ст. – 25 %, для доходів понад 23.700 ф. ст. – 40 %. Фізична особа також має право отримати неоподатковану матеріальну допомогу у розмірі 3.445 ф. ст.;

- ✓ податок на прибуток з капіталу – це податок на прибуток, отриманий за результатами реалізації широкого колу активів. Джерелом прибутку є перевищення ціни реалізації активів їх початкового рівня або залишкової вартості. Вартість активів може бути підвищена за рахунок індексації в умовах інфляції. Платниками цього податку є фізичні та юридичні особи;

- ✓ податок на спадщину, стосується майна, вартість якого перевищує 150.000 ф. ст. (ставка податку 40 %);

- ✓ податок на додану вартість;

- ✓ національне страхування. Грацівники сплачують внески на національне страхування у розмірі 9 % валового доходу; роботодавці – у розмірі від 4,6 % до 10,4 % залежно від доходу.

Подальше дослідження історичного значення творчої спадщини М.Х. Бунге пов'язано з застосуванням методологічних засад вивчення міжнародного досвіду, які закладено у роботі "Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англіи". Сучасна економічна ситуація в Україні вимагає всебічного вивчення міжнарод-

дного досвіду стандартизації аудиторської діяльності. Англія є родоначальницею аудиту як практичної діяльності, так і науки, і спеціальної галузі знання. В цій країні було сформовано наступне правило: "Без аудиту немає бухгалтерії. Без бухгалтерії немає контролю. Якщо ж немає контролю, то чого варта влада (керівництво)?"

Професійні стандарти служать керівництвом для забезпечення високої якості практичної діяльності в багатьох професіях. Професія бухгалтера має затверджені Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та фінансової звітності, які визначають загальні правила підготовки та надання інформації про господарську діяльність у фінансовій звітності, допомагають національним органам стандартизації розробляти національні стандарти, забезпечують бухгалтерів, аудиторів і користувачів інформацією та необхідними знаннями стосовно методології і практики бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності. Професія аудитора теж повинна мати свої стандарти. Суттєвий вплив на прийняття рішення стосовно розробки МСА мала Восьма Директива Ради ЄС.

Вперше аудиторська діяльність як конкретний вид інтелектуальної діяльності та професійні стандарти і інструкції аудиторської діяльності виникли у Великій Британії. Поява перших стандартів аудиту та бухгалтерського обліку стала результатом виконання вимог законодавства про компанії. Законодавство про компанії – це законодавчі акти, які регулюють діяльність компаній, директорів та аудиторів. Так, наприклад, вони включають закон про компанії, а також інші закони, такі як закон про неплатоспроможних дебіторів, закон про дискваліфікацію директорів, закон про чесну конкуренцію та акти, які були прийняті парламентом. Цим законодавством встановлюються рамки, в межах яких здійснюють свою діяльність бухгалтери-професіонали (аудитори); стандартні форми бухгалтерського балансу та звіту про прибутки та збитки, як це рекомендує Четверта Директива ЄС; вимагає від аудитора висловлювати свою думку стосовно того, наскільки об'єктивно і правдиво документи річної звітності відображають економічний стан компанії; вимагає від директорів констатувати, чи дійсно документи річної звітності складено відповідно до стандартів бухгалтерського обліку та інше. В законі про акціонерні компанії, прийнятому у 1844 році, було затверджено положення про обов'язковість всіх акціонерних компаній проводити щорічно аудит фінансової звітності. Законом також дозволялося аудитору одночасно працювати в компанії або бути акціонером і при цьому залишатися незалежним. Але наступна практика показала, що поєднання в одній особі власника компанії та аудитора не забезпечувало необхідної якості виконання аудиту і незалежності аудитора. Тому вже у 1856 році це положення закону було скасовано. У новій редакції закону акціонерам надавалося право зобов'язати міністерство торгівлі проводити спеціальне дослідження щодо фінансової діяльності компанії, якщо цього вимагає п'ята частина акціонерів у вартісному вимірнику. Відповідно до якісно нових процесів, що відбувалися в бізнесі країни, у 1900 році законом про компанії знову затверджувалася необхідність проведення щорічної аудиторської перевірки фінансової звітності компаній. Але у новій редакції закону вже було затверджене положення, чинне і для сучасної аудиторської діяльності: аудитор не має права бути працівником чи власником компанії з метою надання гарантії незалежності. Однак, у законі ще не містилося положення щоб аудитор був професійним бухгалтером. Закон про компанії у редакції 1948 року став головним керівництвом для професії аудитора та включав дві умови. По-перше,

аудитор має бути кваліфікованим професійним бухгалтером; по-друге, аудитор має звітувати за такими основними напрямками: чи правильно компанія веде бухгалтерський облік; чи відповідають дані бухгалтерського обліку відображенням у фінансовій звітності; чи правдиво і достовірно відображено у звітності фінансові результати діяльності компанії (прибутки та збитки). Проводити обов'язковий аудит мали право аудитори та аудиторські фірми. Але у 1960-1970 роках відділ торгових інспекторів піддав критиці аудиторську практику в країні, в результаті чого було доведено невідповідну якість аудиторської діяльності, що погіршало суспільну думку щодо професії аудитора. Практика також показала, що для досягнення відповідної якості аудиту необхідно подолати різноманітність у принципах та методології його проведення. Тому було створено комітет аудиторів-практиків (АПК), який досліджував діяльність аудиторів, а основними його завданнями було: надання гарантій, що проведена аудиторами робота відповідає певним стандартам якості, та допомогти аудиторам якісно виконувати їх обов'язки. Питання впровадження стандартів аудиту стає в країні предметом суспільних дебатів за та проти стандартів аудиту. До аргументів за впровадження стандартів було віднесено: необхідність подолати кризу професії аудитора і підвищити її популярність; забезпечити відповідну якість аудиторських послуг; розробити та затвердити базові принципи та критерії професійної аудиторської діяльності; надати користувачам стандартів базові знання з аудиту та бухгалтерського обліку. Аргументами проти розробки та впровадження стандартів були припущення, що стандарти обмежують професійне судження аудитора; не достатньо реагують на зміни в аудиторському середовищі; не охоплюють всю аудиторську діяльність. Аргументи "за" переважили, і комітет аудиторів-практиків (АПК) прийняв два перших стандарти: "Аудиторська діяльність" – стандарт щодо проведення аудиту та "Аудиторський звіт" – щодо форм аудиторської звітності. Додатково було прийнято низку інструкцій, необхідних для застосування аудиторських стандартів і відповідних принципів та процедур аудиту (застосування аудиторських стандартів до певних питань з складання фінансової звітності; методів проведення аудиту; способів розв'язання проблем аудиторської діяльності, пов'язаних з певними організаційними формами компаній). Стандарт "Аудиторська діяльність" вперше містить методологічні основи проведення аудиту у Великій Британії з тим, щоб забезпечити відповідну якість аудиторської практики. Даний стандарт встановлював загальні правила планування, контролю та складання робочих документів аудитора; розглядав питання систем бухгалтерського обліку та систем внутрішнього контролю, стандартизації аудиторських доказів та стандартизації аудиторських процедур перевірки фінансової звітності. Цей стандарт вважався обов'язковим для застосування при будь-якій аудиторській перевірці. До стандарту додавалося п'ять інструкцій, які не є обов'язковими для виконання, але як правило виконуються аудиторами з наступних причин. По-перше, інструкція розкриває загальні принципи планування аудиту, та перелік чинників, які впливають на його зміст і повинні бути враховані, а саме: особливості бізнесу клієнта, організаційної структури підприємства, систем бухгалтерського обліку та внутрішнього контролю підприємства. Чинний стандарт встановлював засоби досягнення цілей аудиту; надавав допомогу в управлінні та внутрішньому контролі діяльності; гарантував зосередження уваги на головних аспектах аудиту та якісне виконання роботи. Особливі питання планування аудиту включали: ре-

зультати минулих перевірок; зміни у законодавстві; політику менеджменту; зміни у системі бухгалтерського обліку; термін проведення аудиту; можливості залучення до аудиту працівників підприємства; оцінка системи внутрішнього контролю; склад аудиторів, які залучаються для перевірки; основні питання інструктажу аудиторів. Стандарт містить основні процедури контролю аудиторської діяльності, до складу яких включено правило видавати завдання тільки тим аудиторам, які володіють достатнім обсягом знань та мають досвід проведення аудиторських перевірок; затверджувати такий штат аудиторів, які розуміють покладені завдання, обов'язкове інформування аудиторів щодо проблем, які можуть виникнути в процесі аудиту; забезпечення відповідної якості аудиторського звіту на підставі достатньої кількості зібраних аудиторських доказів; контроль роботи кожного аудитора. Стандарт "Аудиторська діяльність" включає в перелік основних функцій та вимог до робочої документації, за допомогою якої проводиться аудит (вона необхідна для забезпечення чіткого управління аудитом; містить інформацію для проведення наступних перевірок; включає методологічні підходи до аудиторської діяльності, що значно полегшує її контроль; надає свідчення про виконання роботи). За змістом робоча документація має бути деталізованою і повною, щоб дати змогу оцінити обсяг виконаної аудитором роботи. Відповідно до вимог стандарту "Аудиторська діяльність" робоча документація має містити: установчі документи; документи з планування; огляд системи бухгалтерського обліку; звіт про виявлені помилки; докази відповідно проведеного аудиту; копії фінансових звітів компаній-клієнтів; звіт про вплив проблемних питань на фінансову звітність. Також робоча документація має містити всі домовленості аудитора з клієнтом, для виключення можливих проблем. Робоча документація є власністю аудитора, він має гарантувати її схоронність і конфіденційність. Надзвичайно важливим є визначення чинним стандартом системи обліку та її головної функції – забезпечення інформацію управлінського персоналу з метою управління бізнесом; збереження активів; підготовки фінансової звітності; дотримання чинного законодавства. Залежно від масштабів та природи бізнесу, що здійснює компанія, система обліку повинна включати внутрішній контроль з метою гарантувати повноту інформації, яку надає фінансова звітність; своєчасне виявлення помилок в системі бухгалтерського обліку; гарантувати наявність активів і пасивів та правильність їх обліку. Стандарт рекомендував аудиторам для перевірки системи обліку використовувати контрольні тести виявлення помилок, одночасно з тестами системи контролю. Стандарт визначав чотири головних методи аудиторського тестування: огляд звітності, первинної документації або матеріальних активів; спостереження за діяльністю працівників підприємства; запит на отримання інформації з внутрішніх чи зовнішніх джерел; перевірка математичної точності бухгалтерських розрахунків. Зазвичай під час планування аудитор визначає ступінь впевненості, який можна встановити по відношенню до системи внутрішнього контролю підприємства. Система внутрішнього контролю, відповідно до стандарту, вводиться керівництвом для ефективного ведення бізнесу компанії, збереження активів і забезпечення, наскільки це можливо, повноти і достовірності інформації, що міститься у фінансовій звітності. Аудиторська інструкція 204 до стандарту містить вимоги до системи внутрішнього контролю: організація внутрішнього контролю має бути чітко структурована, щоб відповідальність була ясно і однозначно визначена; розподіл обов'язків повинен бути чітким, а як-

що існує особа відповідальна за певну область діяльності, то розподіл обов'язків між двома особами зменшує ризик помилок; зусилля керівництва повинні бути спрямовані на збереження активів компанії та її інформаційних систем; всі трансакції (господарські операції) вимагають схвалення відповідальними особами, доступ яких до інформації має бути чітко визначеним; контроль в межах системи обліку повинен перевіряти також і математичну правильність розрахунків; персонал, що залучений до бухгалтерського обліку та системи внутрішнього контролю, має бути компетентним та чесним; управлінський персонал має контролювати стан рахунків та фінансову звітність. Між тим, як визначається в інструкції, не існує жодної абсолютно правильної системи внутрішнього контролю і ця система є марною, якщо в компанії існує зговір працівників і керівництва та інші види шахрайства. Одночасно на систему внутрішнього контролю впливає людський фактор, що є непрогнозованим. Аудитор повинен оцінити і перевірити систему внутрішнього контролю, щоб визначити ступінь довіри до неї та ступінь ризику аудиторської діяльності. При достатньому рівні впевненості у системі, аудитор може обмежити кількість тестів аудиторської перевірки. При проведенні аудиту аудитор не повинен покладатись лише на систему внутрішнього контролю, оскільки кожна така система має певні обмеження. Аудитор спочатку визначає систему внутрішнього контролю як правило одночасно з оглядом системи бухгалтерського обліку. Аудитор може провести певні тести системи внутрішнього контролю для визначення ефективності її роботи, після чого аудитор оцінює систему внутрішнього контролю. Початкова оцінка здійснюється у два етапи, що базуються на тестах внутрішнього контролю: 1) чи існує контроль, що має за мету фізичний контроль, наприклад, збереження активів; 2) чи існує контроль, що має за мету попередження та виявлення помилок. Якщо попередня оцінка позитивна і вказує на те, що такий контроль існує, аудитор переходить до кінцевої оцінки, що формує ступінь довіри до системи внутрішнього контролю. Кінцева оцінка складається з безпосереднього виконання незалежних іспитів. І якщо кінцева оцінка теж позитивна, аудитор висловлює впевненість в ефективності внутрішнього контролю і зменшує рівень аудиторського ризику та обсяг аудиторської перевірки. У випадках, коли система внутрішнього контролю має недоліки чи послаблення, аудитор встановлює їх причини і визначає, чи є даний інцидент виключенням, чи результатом низької якості самої системи внутрішнього контролю. В останньому випадку аудитор може зробити висновок про недосконалість системи внутрішнього контролю і додатково розглянути: результати попередніх досліджень системи внутрішнього контролю; зміни за останній період у системі внутрішнього контролю; характер і розміри господарських операцій; незалежні дослідження, що він буде проводити. Аудитор, повинен проінформувати керівництво про всі недоліки в системі внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту. Другим в історії стандартизації аудиту був стандарт "Аудиторський звіт". З часом інструкції до стандартів аудиту стали основою для розробки нових стандартів.

Досвід практичної діяльності показав також, що бувають випадки, коли аудитор приймає рішення відступити від конкретних положень інструкції, але у цьому випадку відповідно до стандартів та інструкцій обов'язково складається пояснення, у зв'язку з яких причин було прийнято таке рішення. У Великій Британії APC постійно переглядав чинні та розробляв нові стандарти. В Україні процес стандартизації аудиторської діяльності вимагає суттєвого удосконалення. Не зважаючи на те,

що в Україні розроблені національні стандарти аудиту, Аудиторською палатою України на засіданні 18 квітня 2003 року (протокол засідання № 122 від 18.04.2003 р.) було затверджено рішення прийняти Міжнародні стандарти аудиту в якості національних стандартів аудиту до аудиту фінансової звітності за 2003 рік, тобто рішення про застосування в Україні з 1 січня 2004 року в аудиторській діяльності виключно Міжнародних стандартів аудиту. Можливо, що для покращення якості національних стандартів бракує розроблювачам більш ретельного вивчення досвіду Великої Британії зі стандартизації аудиторської діяльності. Аудит, як відмічалось вище, це специфічна галузь знання. Тому заслуговує великої уваги досвід країни з підготовки у вищих навчальних закладах фахівців з аудиту. Між тим, в Україні ще таких вищих навчальних закладів не існує. Першим в історії вищим начальним закладом з підготовки присяжних бухгалтерів – аудиторів був Інститут присяжних бухгалтерів (ICAS) в Единбурзі (Шотландія). Сучасна підготовка фахівців видється виключно у заочній формі навчання. Студенти одночасно працюють головним чином в аудиторських фірмах, бухгалтерських фірмах, службах неплатоспроможності, бухгалтерських службах малих підприємств, податкових органах. Але найвигідніше працювати в аудиторських фірмах, які одночасно оплачують навчання студентів. Наприклад, у відомій аудиторській фірмі KPMG найпростішу роботу з інвентаризації активів оплачують за ставкою 70 ф. ст. за годину. Крім ICAS сучасну підготовку присяжних бухгалтерів (аудиторів) у Великій Британії здійснюють ICAEW – Інститут присяжних бухгалтерів в Англії та Уельсі, ICAI – Інститут присяжних бухгалтерів в Ісландії.

Таким чином, робота М.Х. Бунге "Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии" є унікальним зразком енциклопедичного дослідження:

1. Методологічних засад побудови системи державного управління, державного фінансового контролю, аудиту.
2. Методологічних засад побудови національної системи бухгалтерського обліку, державного рахівництва та головних їх принципів.
3. Базових облікових елементів та категорій, що розкривають зміст процесу формування локальних обліково-аналітичних інформаційних систем, та фінансової звітності, їх взаємодії, механізму об'єднання у системи.
4. Побудови сучасних моделей фінансової звітності.
5. Застосування міжнародного досвіду та розробка механізму його впровадження в країні, особливо у державному управлінні.

1. Бунге Н. Государственное счетоводство и финансовая отчетность в Англии. – СПб., 1895. 2. Закон України від 10.11.94 №237/94-ВР "Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами" // www.minfin.gov.ua. 3. Закон України від 21.11.2002 №228-IV "Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" // www.minfin.gov.ua. 4. Закон України від 25.12.2002 №368-IV "Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво" // www.minfin.gov.ua. 5. Закон України від 18.03.2004 №1629-IV "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" // www.minfin.gov.ua. 6. Закон України від 01.07.2004 №1964-IV "Про ратифікацію Угоди про відновлення Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво" // www.minfin.gov.ua. 7. Замечательная эпоха в истории русских финансистов // Очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и А.И. Вышнеградского. – СПб., 1895. 8. Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку. – К., 2005. 9. План дій Україна-ЄС затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.04.05 №117-р. // www.minfin.gov.ua. 10. Стратегія розвитку системи державного фінансового контролю, що здійснюється органами виконавчої влади // www.minfin.gov.ua. 11. Угода від 14 червня 1994 року "Про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами" // www.minfin.gov.ua.

Надійшла до редколегії 07.03.06

І.К. Дрозд, канд. екон. наук, доц.

НАУКОВИЙ СПАДОК М.Х. БУНГЕ ЩОДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ВИТРАТ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

Особливості формування витрат на залізничному транспорті, погляди М.Х. Бунге та еволюція наукових підходів щодо складу витрат на залізничному транспорті

Features of formation of costs on railway transportation, sights of M. Bunge and evolution of the scientific approaches to structure of costs on railway transportation.

Науковий інтерес до дослідницького спадку М.Х. Бунге, який присвячений широкому колу економічних проблем, можна пояснити актуальністю окремих питань і сьогодні. Одним з напрямків досліджень М.Х. Бунге протягом 1855-1876 рр. було питання ефективності управління та функціонування залізничного транспорту [1-5].

Залізничний транспорт завжди був однією з важливих базових галузей національного господарства, таким є і сьогодні. За словами М.Х. Бунге шляхи сполучення розвивають продуктивні сили і складають одне з головних умов для розвитку спілкування, сприяють зростанню рівня народного багатства і добробуту [4, С.1]. Діяльність залізничного транспорту, як частини єдиної транспортної системи України, сприяє нормальному функціонуванню всіх галузей суспільного виробництва, соціальному й економічному розвитку та зміцненню.

Сьогодні в Україні щорічно залізничний транспорт забезпечує внутрішні транспортно-економічні зв'язки і потреби населення в перевезеннях, це становить понад 300 млн. тон вантажів та біля 500 млн. пасажирів.

Залізничний транспорт – складний багатогалузевий комплекс підприємств, експлуатаційна протяжність головних колій – 22,3 тисяч кілометрів, розгорнута протя-

жність колій – 30,3 тисяч кілометрів, парк вантажних вагонів нараховує 175 тисяч одиниць, пасажирських вагонів – 8,5 тисяч одиниць. Середньоспискова чисельність працівників основної діяльності залізниць України 376 тисяч чоловік.

М.Х. Бунге в своїх роботах назвав причини, які визначають виключну важливість цієї галузі для країни – політичні, адміністративні, військові та економічні. Останнім часом в Україні ми бачимо, як політичні амбіції заважають ефективному адмініструванню. Так, лише за результатами 2005 року за прогнозами міністра транспорту Укрзалізниця отримає 2,5 млрд. гривень збитків. Збитковість більшості державних підприємств, особливо якщо вони належать до монопольних, сьогодні розглядається як природна ситуація.

М.Х. Бунге вважав, що "монопольність железных дорог неизбежна" [4, С. 8], обґрунтовуючи це поєднанням перевезень вантажів та пасажирів одними транспортними лініями. Аналізуючи історію побудови та експлуатації залізниць в Англії, вчений дійшов висновку про неможливість конкуренції між декількома лініями, що поєднують населені пункти. Така конкуренція не призведе до зменшення плати за перевезення, адже

спільні вигоди змушують вступати в угоди між собою щодо визначення спільного тарифу. Практика експлуатації залізниць в Англії доводила, за висновками М.Х. Бунге, що умови залізничного сполучення вимагають безпечності та правильності руху, які неможливо досягти без підпорядкування єдиному залізничному управлінню всього руху.

З іншого боку, залізниці надають найбільше вигоди, коли утворюють цілісну систему сполучень і коли окремі підприємства мають належні розміри. Інакше країна робить багато непродуктивних і погано окупних витрат. [4 с. 19].

Дослідженню порядку формування і розподілу витрат присвячено багато наукових праць, однак ці проблеми найчастіше розглядалися без ув'язування з галузевими особливостями, а тому до сьогодення часу вимагають уточнень та досліджень. Скорочення експлуатаційних витрат, поряд зі збільшенням доходу, є одним із основних найважливіших прибуткостворювальних факторів. На залізничному транспорті скорочення поточних витрат у даний час набуває особливого значення в зв'язку з тим, що ріст виторгу (доходів) не тільки супроводжується падінням обсягів перевезень, але й обмежується в останні роки підвищенням транспортної частки, що відображається в кінцевій ціні вантажів. Тим часом економічний вплив на скорочення експлуатаційних витрат і зниження собівартості перевезень в нових ринкових умовах господарювання значно ослаблений. При діючій системі оподаткування поки помітно не відчувається передбачуваного прагнення підприємства до скорочення витрат для того, щоб одержати більше прибутку. Більш того, є деякі ознаки небажання домогтися значного прибутку шляхом зниження витрат для того, щоб не збільшувати абсолютні суми податків.

У своїх роботах середини XIX століття, присвячених проблемам прибутковості залізної дороги, М.Х. Бунге визначав умови отримання найбільшої вигоди, уточнюючи "кто может быть лучшим строителем и эксплуататором железных дорог – правительство ли, или частная предпримчивость" [4, С. 17]. А для обговорення цих питань власності вчений пропонував розглянути особливості видатків та доходів залізничного транспорту. Всі видатки залізниці М.Х. Бунге поділяв на видатки, необхідні на спорудження та видатки експлуатації. Видатки експлуатації вчений пропонував розглядати за трьома складовими:

- 1) витрати на загальне управління, на утримання й освітлення будівель;
- 2) витрати станцій, пропорційних кількості пасажирів і товарів;
- 3) витрати на пересування, які залежать від довжини подоланого вагонами шляху.

М.Х. Бунге зазначав, що вказані складові пояснюють залежність і вигідність утримання великих підприємств порівняно з малими, відмінність тарифів на транспортування та пасажирські перевезення.

Формування доходу залежало від величини витрат, необхідних на спорудження і на ремонт, від довжини головної лінії і її зв'язку з додатковими, від інтенсивності і кількості очікуваного руху, від зручностей, що надаються дорогою та розміру тарифу.

М.Х. Бунге вважав, що витрати можуть бути визначені більш-менш точно, але існує проблема розподілу витрат між основними та додатковими лініями, та визначення величини змінних витрат. Його погляди на той час були традиційними і стали логічним продовженням досліджень, що проводилися іншими вченими.

Перші в історії залізничного транспорту спроби дослідження залежності витрат залізниць від розмірів перевезень були зроблені російськими вченими ще до робіт М.Х. Бунге, в 40-х роках XIX століття. Так, перша

робота професора П.Н. Собко "Исследование расходов по движению на железных дорогах" була опублікована в 1848 році. Одночасно з дослідженнями М.Х. Бунге [3,4] у 1864 році була опублікована робота інженера Журавського "Заметки о тарифе на перевозку пассажиров и товаров и вообще о коммерческой части предприятий железной дороге", де на практиці підтверджувалися висновки М.Х. Бунге стосовно розміру тарифів.

У 1875 році І.С. Бліох в праці "Русские железные дороги относительно доходов и расходов эксплуатации, стоимости провоза и движения грузов" висунув протилежну думку щодо залежності експлуатаційних витрат від розмірів руху. Він показав умовність даного розподілу, вивів числові вираження залежності витрат від розмірів руху і запропонував залежні від руху витрати відносити до відповідних вимірників, і відмовитись від розрахунку видатків залежних на версту дороги, як розглядали це П.Н. Собко, М.Х. Бунге, І.С. Бліох.

У 1905 році А. Васютинський продовжив наукові дослідження М.Х. Бунге, але значно розширив поняття залежності видатків від змінних величин. Він вивів формулу залізничних витрат, відповідно до якої витрати поділяються на ряд груп, у які увійшла і група витрат, що залежать від довжини дороги, тобто не залежних від руху. А. Васютинський визначив наступні категорії витрат:

1) лінійні витрати, що залежать переважно від довжини лінії, наприклад, вартість утримання, ремонту й амортизації за межами станцій, полотна дороги з баластом і шпалами, лінійної сигналізації та інші. Дані витрати були залежними до деякої міри від розмірів руху і приймалися через труднощі розрахунку у визначеній частці від витрат наступної категорії:

2) перевізні витрати, що залежать від обсягу виконаних перевезень, до яких відносилися витрати, пов'язані з утриманням, ремонтом і амортизацією вагонного парку, утриманням кондукторської служби, а також частину лінійних витрат;

3) проїзні витрати, що залежать від загального пробігу потягів, до таких витрат відносилися витрати, що не залежать від ваги потягів, тобто витрати з утримання паровозної прислуги, а також головних і багажних кондукторів, утримання, змащенню, висвітленню, ремонту й амортизації паровозів і приміщень для їхнього збереження і ремонту;

4) витрати по тязі, що залежать від роботи паровозів, тобто від кількості пудо-верст, виконаних силою тяги. До цих витрат відносили витрати по постачанню паровозів паливом і водою, амортизації рейок;

5) стаціонарні витрати, тобто витрати, пов'язані з утриманням і ремонтом станцій і будівель, що знаходяться на них, і пристроїв, із прийомом і відправленням вантажів і пасажирів, зупинкою потягів на станціях, маневрами та інші;

6) надзвичайні витрати, зв'язані з утриманням, ремонтом великих споруд, великих мостів, тунелів та інші.

Витрати, зв'язані з управлінням службами розподілялися по всіх категоріях пропорційно іншим витратам кожної служби, витрати по управлінню дорогою розподілялися пропорційно всім іншим витратам по експлуатації.

Спеціальний аналіз не залежних і залежних від руху витрат зробив професор А.Н. Фролов. Він вважав, що повна експлуатаційна витрата кожної дороги розпадається на три частини:

- 1) на частину, що залежить тільки від довжини доріг, так називані постійні або не залежні від руху;
- 2) на частину, що залежить від числа пасажирських потяго-верст;
- 3) на частину, що залежить від числа товарних потяго-верст.

На початку XX століття суперечки стосовно залежності витрат від руху продовжив інженер В.В. Салов, який прагнув поєднати протилежні точки зору, а тому запропонував наступні категорії витрат:

- 1) зовсім не залежні від руху;
- 2) пропорційні руху;
- 3) частково залежні від руху.

Спроби окремих дослідників установити залежність витрат від характеру роботи доріг так і не привели до створення стрункої теорії, що дала би можливість досить правильно і просто вести розрахунки залізничних витрат на перспективу при зміні умов і характеру роботи.

Зміна собівартості й експлуатаційних витрат залізниць при зміні обсягу перевезень не є однаковими. Різні видаткові статті або групи реагують на зміну розміру перевезень по-різному: одні дуже сильно, змінюючись тією ж мірою, що й обсяг роботи, інші трохи менше, і нарешті треті реагують слабо, іноді майже непомітно. У зв'язку з цим усі видаткові статті пізніше виділили в залежності від обсягу перевезень у дві групи:

- ✓ витрати, що залежать від обсягу перевезень і змінюються прямо пропорційно зміні перевезень;
- ✓ витрати, що не залежать від обсягу перевезень, залишаються незмінними або несуттєво змінюються при зміні розмірів перевезень. Їх ще називають мало залежними від обсягу перевезень та в свою чергу поділяють на умовно-змінні, умовно-постійні.

До залежних витрат найчастіше відносяться основні витрати, а до незалежних – витрати на обслуговування і управління. Маємо, однак, основні витрати, які варто вважати незалежними. До них відноситься, наприклад, амортизація основних засобів.

Такий розподіл витрат на підприємствах залізничного транспорту не впливає на організацію бухгалтерського обліку, але має важливе значення для контролю й аналізу цих витрат, дозволяє визначати дійсну економію або перевитрату коштів. Такий розподіл показує, що досягти зниження собівартості можна не тільки за рахунок зменшення норм витрат праці і матеріалів на одиницю продукції, але і за рахунок зростання продуктивності праці, оскільки при цьому зменшується частка незалежних витрат у собівартості кожної одиниці об'єкта калькуляції.

Сучасна класифікація витрат на підприємствах залізничного транспорту враховує їх за двома напрямками: по статтях витрат і по елементах витрат. Статті показують цільове призначення коштів, тобто на виконання яких робіт або операцій вони витрачені. Облік по елементах витрат відповідає на запитання про те, яких і скільки ресурсів витрачено на виконання цих робіт.

Статті витрат відображають калькуляційний, а елементи витрат – економічний розріз обліку витрат підприємства. Елементом є така економічно однорідна витрата, яка на даному підприємстві не може бути розкладена на основні частини. На залізницях витрати підприємств поділяються на наступні елементи: заробітна плата, відрахування на соціальне страхування, матеріали, паливо, електроенергія, амортизація та інші грошові витрати. У розрізі цих елементів ведеться облік по кожній статті витрат.

Облік витрат на підприємствах залізничного транспорту здійснюється відповідно до Номенклатури витрат [6], що являє собою перелік певним чином згрупованих витрат основної і підсобно-допоміжної діяльності залізниць. Наявність єдиної номенклатури забезпечує можливість складання зведених звітів і планів по дорозі в цілому і по всій мережі залізничного транспорту. Порядком формування номенклатури витрат по основній діяльності представлений у таблиці.

Як видно за даними таблиці, основні витрати експлуатаційної діяльності в номенклатурі згруповані за видами

робіт (пасажирські перевезення, вантажні, локомотивні, вагонні і т.д.). Витрати кожного виду робіт створюють окремий розділ номенклатури. До них включені основні витрати за елементами витрат, що є специфічними для даного виду робіт. Наприклад, у локомотивному господарстві специфічними основними витратами є робота локомотивів, екіпірування локомотивів, поточний ремонт, технічне обслуговування, амортизація проїзних і спеціально маневрових локомотивів і інші. Поряд зі специфічними виокремлюються основні витрати, економічний зміст яких на підприємствах, що відносяться до різних видів робіт дороги є однаковим. До таких основних витрат відносяться транспортні витрати, оплата праці за невідпрацьований час, поточний ремонт виробничих будинків, споруд і інші. Перелік їх є єдиним для експлуатаційної і підсобно-допоміжної діяльності. Крім цього, необхідно врахувати, що на організацію обліку витрат впливає той факт, що більшість структурних підрозділів одночасно займається діяльністю, що відноситься і до експлуатаційної і до підсобно-допоміжної.

Статтям витрат надається визначений номер (шифр), який зазначається в усіх первинних документах, якими оформляються витрата коштів. Відповідно до цих номерів здійснюється групування витрат, оформлених документами за напрямками витрат.

З введенням у дію Положення (стандарту) бухгалтерського обліку "Витрати" № 16 [7] єдина номенклатура основних витрат залізничного транспорту України не зазнала жодних змін. Лише у формах галузевої статистичної звітності (звіт про доходи і витрати підприємств основної діяльності залізничного транспорту) були змінені найменування статей витрат і види діяльності. Для складання галузевої статистичної звітності основної діяльності залізничного транспорту витрати поділяються на дві групи:

- ✓ витрати на перевезення;
- ✓ витрати на допоміжне виробництво.

Витрати на перевезення за своєю сутністю прирівняні до експлуатаційних витрат за єдиною номенклатурою витрат основної діяльності. Дані витрати поділяються за видами робіт і елементами витрат, що включають у себе фонд оплати праці, відрахування на соціальне страхування, матеріали, паливо, електроенергію, амортизацію та інші витрати. Витрати на перевезення розписуються по статтях специфічних витрат кожного виду робіт залізниць, включаючи загальновиробничі витрати. Під час порівняльного аналізу загальновиробничих витрат було встановлено, що вони відповідають статтям загальногосподарських витрат у єдиній номенклатурі основних витрат, крім витрат на утримання апарату управління і витрат, загальних для всіх видів робіт залізниць. Але з цієї групи витрат були виключені відсотки банку за кредит і платежі за послуги банку, загальногалузеві витрати і додатково включені витрати по податках і зборам. У галузевій статистичній звітності загальновиробничі витрати додатково поділяються на видаткові статті.

Витрати на допоміжне виробництво також як і витрати на перевезення поділяються за видами робіт і елементами витрат. Однак у ці витрати включається велика частина витрат на підсобно-допоміжну діяльність, визначену в єдиній номенклатурі витрат, але при цьому відсутній розподіл за специфічними статтями витрат.

Що стосується адміністративних витрат, то при порівняльному аналізі вони відповідають визначеній частині загальногосподарських витрат на утримання апарату управління, у які додатково включені витрати на оплату послуг банку і утримання службових легкових автомобілів. У галузевій статистичній звітності дані витрати поділяються одночасно за видами робіт тільки з перевезень і елементів витрат.

Таблиця. Порядок формування номенклатури витрат по основній діяльності залізничного транспорту

№	Господарство залізниці за видами робіт	Основна діяльність			
		Експлуатаційна діяльність		Підсобно-допоміжна діяльність	
		Види діяльності	Номер статті	Види діяльності	Номер статті
1	Господарство пасажирське, вантажне та комерційної роботи, перевезення	✓ станції ✓ кондукторські резерви	1-27 32	✓ механізовані дистанції вантажно-розвантажувальних робіт ✓ пункти льодозаготовки ✓ транспортно-експедиційні операції	401-403 412-413 421-427
2	Локомотивне господарство	✓ електрична тяга ✓ дизельна тяга ✓ парова тяга	41-68 71-98 101-114	✓ склади палива. Витрати на ввіз ✓ витрати на збереження і відпустку ✓ непродуктивні витрати ✓ дорожні лабораторії ✓ інші витрати	431-434 441-450 452-453 471-473 475-479
3	Вагонне депо	✓ вагонне депо	151-177	✓ контори з обслуговування пасажирів.	481-486
4	Шляхове господарство	✓ дистанція шляху	181-202	✓ кар'єри ✓ розплідники й оранжереї.	501-517 531-538
5	Господарство цивільних споруд	✓ дистанція цивільних споруд	205-207	✓ житловий фонд ✓ витрати за рахунок цільових зборів. ✓ гуртожиток ✓ комунальні підприємства	710-719 720-727 730 731-735
6	Господарство сигналізації і зв'язку	✓ дистанції сигналізації і зв'язку	211-227		
7	Господарство електропостачання	✓ дистанції електропостачання	229-235	✓ електростанції	541
8	Технологічні центри залізниці з обробки перевізних документів	Технологічні центри	236-237		
9	Витрати, пов'язані з обслуговуванням перевезень залізницями інших держав на території України	Роботи, послуги залізниць інших держав з перевезення пасажирів і вантажів	238-239		
10	Витрати загальні для всіх галузей господарств залізниці	Транспортні витрати, оплата праці за невідпрацьований час, знижка на вартість форменого одягу, витрати на відрядження працівників, витрати на технічну безпеку, охорону праці та інші	240-259		
11	Загальногосподарські витрати	✓ загальногосподарські витрати без витрат на утримання апарата управління ✓ непродуктивні витрати ✓ витрати на утримання апарата управління	261-280 282-289 291-295		
12	Підсобне сільське господарство			✓ рослинництво ✓ тваринництво ✓ загальногосподарські витрати	350-360 361-373 375
13	Господарство матеріально-технічного постачання			✓ склади матеріалів. Витрати на ввіз ✓ витрати на відпустки ✓ непродуктивні витрати	560-565 570-580 586-589
14	Надання послуг зв'язані з міжнародними перевезеннями			Витрати з надання послуг міжнародних перевезень	591-599
	Господарство водопостачання і водовідведення			✓ дистанції водопостачання	700-704
16	Автотранспортне господарство			Витрати по експлуатації автомобілів, технічне обслуговування і поточний ремонт, амортизація	750-752
17	Господарство робочого постачання			✓ роздрібна торгівля ✓ суспільне харчування	780-781

Підприємства залізничного транспорту в інші операційні витрати включають витрати, визначені п. 20 Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 16 "Витра-

ти", однак у перелік включені додаткові витрати, що характерні тільки для підприємств залізниці. Так, додатково розшифровані штрафи, пені з кожних причин на-

рахування, окремо виділені витрати по здешевленню побутового палива, відрахування на утримання Укрзалізниці, витрати з незбережених перевезень, а також витрати на утримання соціально-культурних об'єктів, у які включаються витрати статей номенклатури на підсобно-допоміжну діяльність житлового господарства, гуртожитків, комунального господарства, оздоровчо-спортивних закладів.

Під час порівняння складу загальновиробничих витрат, адміністративних і інших операційних витрат на підприємствах залізничного транспорту з витратами, що визначені в Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 16 "Витрати" установлені розбіжності. Це обумовлює перегляд витрат і удосконалення їх групування і складу на підприємствах залізничного транспорту.

Еволюція класифікації витрат на залізничному транспорті підтвердила правильність поглядів вчених П.Н. Собко, М.Х. Бунге, І.С. Бліох, сформованих ще в середині XIX століття. Але сьогодні традиційні системи обліку і розподілу витрат, засновані на спрощених методах розподілу накладних витрат, повинні піддатися серйозній модифікації з урахуванням сучасних вимог до системи обліку витрат і калькулювання собівартості, включаючи забезпечення прозорості обліку витрат, підвищення обґрунтованості розподілу основних загальних і загальногосподарських витрат, контроль за витратами за видами діяльності і структурних підрозділів, а також можливості оперативного аналізу і управління витратами.

Протягом багатьох років проводилися дослідження, а в практичній діяльності приймалися різні рішення з класифікації витрат для залізничного транспорту. Однак дотепер ці проблеми залишилися, і ідеальний варіант, за якого були б враховані всі особливості транспортної галузі національної економіки не знайдений. Повертаючись до наукових роздумів М.Х. Бунге, слід підкреслити, що вирішення складних економічних питань сучасності слід розглядати через призму наступності наукових досліджень. У такому випадку надбання наукового спадку може дати відповіді на невирішені питання сучасності.

1. Бунге Н.Х. Исследования о железной промышленности в губерниях Киевского ученого округа // труды Комиссии, высочайше учрежденной при императорском университете св. Владимира для описания губерний Киевского ученого округа. Т.3. Киев, отд. 5. С. 1-93. 2. Бунге Н.Х. Значение железных дорог для Юго-Западного края // Киевлянин, 12.09.1864. 3. Бунге Н.Х. В ожидании железных дорог // Киевлянин, 21, 26 и 31 января, 7 и 9 февраля 1867 (Отдельное издание. Киев). 4. Полицейское право. Курс, читанный в университете св. Владимира профессором Н. Бунге. Гл. IV. Средства сообщения. 5. Монополия железнодорожного царства и ее ограничение // Вестник Европы. № 3. С. 314-352. 6. Номенклатура расходов по основной деятельности железных дорог Украины, утвержденной приказом №71-ц от 26.03.1996 года Государственной администрацией железнодорожного транспорта Украины. 7. Реформирование бухгалтерского обліку в Україні. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 "Витрати", затверджений наказом Міністерства фінансів України №318 від 31.12.1999 року. Під ред. В.М. Пархоменко. Луганськ, Футура, 2001. – С. 218.

Надійшла до редколегії 07.03.06

А.П. Дмитренко, пров. спец.

М.Х. БУНГЕ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ М. КИЄВА

В статті розкрито відображення віх життєвого шляху та творчої біографії М.Х. Бунге в документах державного архіву м. Києва.

The article exposes main periods of M. Bunge's life and creative biography in the documents of Kyiv's state archive.

Микола Християнович Бунге як фундатор та організатор економічної освіти і науки в Київському університеті відомий не тільки як вчений, економіст, а й як педагог та державник.

В документах Державного архіву м. Києва його діяльність як вченого та організатора освіти, педагога та державного діяча представлена досить вагомим.

Саме Микола Християнович, як зазначається в "Формулярном списке служащих университета за 1875 г.", закінчив в 1845 р. юридичний факультет даного університету зі званням "действительного студента с правом получить степень Кандидата по представлению диссертации", а 28 вересня 1845 р. він вже був "утвержден Советом университета св. Владимира кандидатом законоведения" [1, арк. 1-2].

В цьому ж році Бунге М.Х. призначається викладачем "законов казенного управления" ліцею князя Безбородька [2, арк.82], де і працював до 1850 року, отримавши в цей період звання магістра державного права та посаду професора кафедри "законов казенного управления" і відповідний чин "Коллежського Ассесора" в 1847 р. [3, арк. 82-83].

В 1850 році Бунге М.Х. починає свою наукову та педагогічну діяльність в університеті св. Володимира, працюючи спочатку на посаді виконуючого обов'язки ад'юнкта кафедри політичної економії і статистики, а після витримання іспитів та публічного захисту дисертації "Теорія кредиту" затверджується Міністром Народної Освіти в науковому ступені "Доктора політичних наук 16 июня 1852 г." [4, арк. 83] та займає посаду екстраординарного професора кафедри політичної економії

і статистики" [5, арк. 85], а з 1854 р. – ординарний професор даної кафедри. [6, арк.85-86].

В 1853 р. з дозволу "Г. Министра Народного Просвещения" він призначений викладачем географії в "Киевском институте Благородных девиц". [9, арк.85].

Аналіз документів ДАК дає можливість стверджувати про різнобічність знань вченого та готовність віддати свій талант і знання студентам, майбутнім юристам тогочасного періоду.

Так, в 1858 р. в зв'язку з відсутністю викладача законів про фінанси, Бунге М.Х. читає даний курс, а також продовжує викладання політичної економії. [7, арк.11].

В період свого першого ректорства в університеті св. Володимира 1859-1862 рр. він "безвозмездно" читає лекції з політичної економії по 3 години на тиждень, отримує подяку Міністра Народної освіти "За принятый на себя труд". [8, арк.14].

З 1860 року Микола Християнович викладав студентам юридичного факультету поліцейське право.

В документах ДАК збереглась програма з поліцейського права написана ординарним професором Бунге М.Х. 26 вересня 1866 р. і доповнена та затверджена 17 січня 1871 року.

Аналіз даної програми показує, що курс поліцейського права включав його загальну теорію, поділявся на 2 частини: "благовлаштування та благочинство" [10, арк.139-140], передбачав знання про суспільні та земельні установи іноземних держав, законодавчу базу останніх, огляд економічних вчень від давньогрецького періоду до II половини XIX ст.

Вивчення поліцейського права передбачало і питання господарської діяльності (промислової, торгової,

поштової, шляхів сполучення, фінансової) та відповідно установ, законодавства щодо їх функціонування (російського та зарубіжного) [11, арк.141-142].

Вивчалась і "неблаготворительная деятельность учреждений" – освіта та її законодавча база в Росії і країнах зарубіжжя. Програма включала розгляд питань законодавства в історичному та порівняльному аспектах [12, арк.145-146].

Отже, зміст курсу поліцейського права включав досить широке коло теоретичних питань – економічних; не речових (освіта, медицина, опікуєтво) і законодавчих; функціонування поліції; тощо. Кожне питання розглядалось за такою схемою: теорія проблеми, історичний її розвиток, порівняльна характеристика, структура установ та законодавства в різних країнах, в т.ч. і в Росії.

Наукова діяльність М.Х. Бунге була представлена не тільки читанням лекцій з політичної економії, фінансового права, поліцейського права, а і в написанні підручників, зокрема "Оснований политической экономии", наукових праць, публікаціями в періодичних виданнях.

Так, документи ДАК свідчать, що вчений на початку 60-х років XIX ст. поруч з іншими ординарними професорами і, зокрема, Іванішевим М.Д. та Федотовим-Чеховським О.О. надрукував найбільше наукових праць. [13, арк.48-49].

Бунге М.Х. постійно удосконалював свої знання, ознайомлювався з досягненнями зарубіжної науки. Так, в 1859-1872 рр. серед 12 викладачів юридичного факультету, які перебували в закордонних відрядженнях з метою "усовершенствования в науках", був і М.Х. Бунге. [14, арк.43-47].

За заслуги в науковій та освітній діяльності та за виступом років наказом Міністра Народної Освіти від 15 травня 1875 р. за № 11 Бунге М.Х. Було присвоєне звання заслуженого ординарного професора університету св. Володимира [17, арк. 30] та залишено на службі на 5 років "сверх выслуги 30 летнего срока" [24, арк.30-31].

Бунге М.Х. відомий не тільки як науковець, але і як педагог, організатор освіти і науки. За період з 1859 р. по 1880 р. він три рази обирався Радою університету св. Володимира та затверджувався Міністром народної освіти ректором університету св. Володимира: в 1859-1862 рр. [8, арк.14], в 1871-1875 рр. [15, арк.24-25], в 1878-1880 рр. [16, арк.32-34].

В Держархіві м. Києва є документ (Ф.16, оп.465, спр.181) "Протокол заседания Совета университета" від 14 квітня 1880 року, де тогочасний ректор Бунге М.Х. звертається з "прошенням" 14 квітня призначити дострокові вибори нового ректора, так як в жовтні 1880 р. вже закінчувався строк його повноважень [25, арк.44]. Але і після обрання новим ректором університету Феоділакова К.М. ординарний професор Бунге М.Х. залишався членом Ради університету, приймав участь в її засіданнях [26, арк.109 зворот, 138,152]. Бунге М.Х. займав не тільки посаду ректора, а й декана юридичного факультету. В 1867 році за вибранням юридичного факультету та згідно "ходатайства Совета

университета" наказом Міністра народної освіти від 14 січня 1867 р. за № 1 він був призначений на 3 роки деканом юридичного факультету із залишенням "в должности ординарного профессора по занимаемой им кафедры", але передбаченого строку не добув, був звільненим за власним бажанням [17, арк.21-22].

Про високий авторитет Бунге М.Х. як вченого і педагога свідчить той факт, що з 1 листопада 1863 р. по 1 червня 1864 р. він перебував у відрядженні в Санкт-Петербурзі "для преподавания с Высочайшего соизволения Государю наследнику цесаревичу теории финансов" [18, арк.19].

Документи ДАК свідчать, що М.Х. Бунге був не тільки відомим вченим-економістом, педагогом, але і державним діячем. Неодноразово він працював в урядових комісіях по підготовці реформ 60-70-х років.

Так, в 1859 р. Бунге М.Х. Був "Вице-Председателем комиссии" для опису губерній Київського учбового округу, брав участь в комісіях по підготовці селянської реформи [19, арк.13], університетської реформи, Статуту університетів 1863 р. [20, арк.16].

На наш погляд, поєднання Бунге М.Х. наукової, практичної і державної діяльності створювало належні умови для його більш активної участі в розвитку науки, так і державотворенні.

Поєднував Бунге М.Х. свою професорську діяльність з фінансовою, державною.

В 1862 р. він був призначений керуючим Конторою Державного банку [21, арк.18] і, навіть, будучи ректором університету в 1871-1875 рр. та в 1878-1880 рр. продовжував працювати на даній посаді [22, арк.27-29].

Відповідно до наказу Міністерства фінансів від 1 липня 1880 р. за № 19 М.Х. Бунге був призначений Товаришем Міністра Фінансів, що забезпечувало йому можливість поєднувати свої наукові знання з практичною діяльністю, з реформаторством [23, арк.34-35].

Підсумовуючи, зазначимо, що документи ДАК дають нам можливість визначити місце Бунге М.Х. в розвитку вітчизняної науки та освіти, в проведенні селянської та університетської реформ початку 60-х рр. XIX ст., дати йому оцінку як науковцю, педагогу та державотворцю.

1. Формулярные списки служащих университета за 1875 г., ДАК, Ф.16, оп.465, спр.4758, арк.1-2.
2. Формулярные списки служащих университета за 1862 г., ДАК, Ф.16, оп.465, спр.4750, арк.82.
3. Там само, арк. 82-83.
4. Там само, арк.83.
5. Там само, арк. 85.
6. Там само, арк.85-86.
7. Формулярные списки служащих университета за 1873 г., ДАК, Ф.16, оп.465, спр. 4757, арк. 11.
8. Там само, арк. 14.
9. ДАК, Ф.16, оп.465, спр.4750, арк. 85.
10. Программы лекций, читанных в университете в 1870/71 и 1871/72 учебных годах, ДАК, Ф.16, оп.465, спр.169, арк.139-146.
11. Там само, арк. 141-142.
12. Там само, арк. 145-146.
13. Отчет университета за 1861 г., ДАК, Ф.16, оп.465, спр.131, арк.48-49.
14. Там само, арк. 43-47.
15. Формулярные списки служащих университета за 1875 г., ДАК, Ф.16, оп.465, спр.4758, арк.24-25.
16. Там само, арк. 32-34.
17. Там само, арк. 30.
18. ДАК, Ф.16, оп.465, спр.4757, арк.19.
19. Там само, арк. 13.
20. Там само, арк. 16.
21. Там само, арк. 18.
22. ДАК, Ф.16, оп.465, спр.4758, арк.27-29.
23. Там само, арк. 34-35.
24. Там само, арк. 30-31.
25. Протоколы заседаний Совета университета за 1880 г. Ф.16, оп.465, спр.№ 181, арк. 44.
26. Там само, арк. 138,152,175,219.

Надійшла до редколегії 07.03.06

О.Г. Самойленко, канд. істор. наук, доц.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.Х. БУНГЕ В ЮРИДИЧНОМУ ЛІЦЕЇ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА В НІЖИНІ

Досліджено зміст і напрями науково-педагогічної та просвітницької діяльності М. Бунге в ніжинський період його педагогічної біографії.

The article exposes role of M. Bunge's scientific and pedagogic heritage at Niszin period of his pedagogic biography.

Ім'я Миколи Християновича Бунге – знаного і шанованого у XIX ст. державного діяча, політика, реформато-

ра, талановитого вченого-економіста та юриста, блискучого педагога Російської імперії середини-другої полови-

ни XIX ст., який більшу частину свого життя провів на Україні, протягом майже всього XX ст. не привертало до себе належної уваги українських дослідників, не зважаючи на те, що його яскраве життя стало об'єктом історіографічного інтересу практично відразу після смерті. Лише в останні роки відновився заслужений інтерес вітчизняних науковців до цієї видатної особистості.

Враховуючи багатогранність наукової та суспільно-політичної діяльності М.Х. Бунге, яка може лягти в основу не одного монографічного дослідження, автор розвідки ставить за мету висвітлити лише короткий, але багато в чому визначальний період у житті вченого – його науково-педагогічну працю в Юридичному Ліцеї князя Безбородька у Ніжині.

Частково діяльність М.Х. Бунге ніжинського періоду була розкрита вже наприкінці XIX ст. у розвідках Є. Картавцева, К. Троцини, І. Сребницького, В. Іконникова [1]. Майже через сто років напруги подальшого дослідження були окреслені сучасним російським істориком В. Степановим [2]. Головні моменти життя та діяльності молодого викладача цього періоду відобразили в своїх працях Г. Самойленко та О. Самойленко [3].

Не зупиняючись на деталізації дитячих та юнацьких років Миколи Бунге, які в достатній мірі відомі широкому колу фахівців, хотілося лише зупинитися на найбільш визначальних моментах початкової біографії, які мали безсумнівний вплив на його подальшу долю.

Народився Микола Християнович 11 листопада (за ст. ст.) 1823 р. в Києві у відомій в місті родині німецького походження – Бунге, яка переселилася до України в середині XVIII ст. і дала своїй новій батьківщині чимало видатних вчених та педагогів.

Батько Миколи Християновича Християн Георгійович Бунге (1773-1857) був доктором медицини, служив в 1802-1835 рр. в Київському військовому шпиталі, Київській духовній академії та інших навчальних закладах. В 1791 р. Київське депутатське зібрання надало йому грамоту на дворянство. Християн Бунге за свідченням сучасників був гарною людиною і талановитим лікарем, який користувався широкою відомістю як спеціаліст із лікування дитячих захворювань.

Його дружина-Катерина Миколаївна Гебенер, була розумною, високоосвіченою та надзвичайно начитаною жінкою, яка вклала всі сили своєї душі у справу виховання та освіти Миколи. Зберігаючи відданість традиціям предків і прихильність до лютеранства, в родині шанувалися працелюбність, любов до знань і прагнення до їх удосконалення. Становлення майбутнього ректора Університету Св. Володимира та першого міністра Російської імперії протікало під опікою люблячої матері, і це взаємобоження збереглося на все життя. В таких умовах виховувався Ніколас Пауль Карл (Микола) Бунге, який на все життя залишився відданим та люблячим сином, постійно відвідуючи батьківську домівку, про що свідчать численні прохання на ім'я директора Юридичного ліцею, що зберігаються в архіві у Ніжині. Приязні стосунки в родині не могли не відбитися на моральному обліку М. Бунге. Сучасники відзначали кришталеву чистоту душі, рідкісну скромність, надзвичайну делікатність, стриманість та замкнутість.

Початкову освіту Микола Бунге отримав в 1-й Київській гімназії, де вирізнявся високою працездатністю і відповідальним ставленням до доручених справ, гарною пам'яттю і ґрунтовними знаннями кількох іноземних мов. Протягом навчання він вважався кращим учнем в класі.

У 1841-1845 рр. Микола Християнович пройшов повний курс наук на юридичному факультеті Київського університету. В студентські роки почалося захоплення

Бунге порівняно новою наукою – політичною економією, яке на все життя визначило коло його наукових інтересів. Видатні здібності, знання іноземних мов і наполегливість в праці сприяли тому, що по закінченню університету із ступенем кандидата законодавства його було направлено викладачем законів казенного управління до Юридичного ліцею в Ніжин. З 31 листопада 1845 р. Микола Християнович Бунге розпочав свою діяльність на викладацькій ниві.

Він знайшов серед "своїх слухателів однокласників і навіть лиц старше себя" [4], що зближувало його зі студентами. Але ще більше цьому сприяло вміння молодого педагога зробити свій курс цікавою дисципліною, яка вважалася до появи М. Бунге в Ніжині, найбільш нудною із всього курсу. Він займався не стільки розвитком теоретичної частини предмету, що викладалася та з'ясуванням, як слухачі засвоїли теорію і вміють виводити закони, скільки намагався розвивати у них самостійність мислення, вміння застосовувати свої знання на практиці.

Для поглиблення своїх знань з предмету, ліцеїсти повинні були знайомитися із іноземними джерелами. Оскільки знань іноземних мов декому із них не вистачало, Микола Християнович перетворив свій кабінет у навчальний клас для вивчення французької та німецької мови. Всі бажаючі удосконалити свої знання з мов приходили в різні дні в якості учнів, читали, перекладали і пояснювали один одному під керівництвом викладача праці економістів від Тюрго до Ліста. "С необычайным терпением Н. Бунге просиживал со своими учениками по несколько часов в день и постигал того, что его адепты, едва умевшие прочесть прежде иностранную грамоту, по истечении 3-4 месяцев могли читать и понимать французские и немецкие книги" [5]. Більш того, він підтримував здібних студентів. Довідавшись, що на якому-небудь курсі з'являлися ліцеїсти, які бажали серйозно працювати, він запрошував їх до себе, перетворюючись із суворого і вимогливого викладача в старшого товариша, "никогда не спускавшегося до уровня младших, но всегда умевшего поднять их до себя, всегда дававший широкий простор свободе обсуждения и умевший никого не подавлять своим авторитетом" [6].

Лекціями Микола Християнович не обмежувався. Він, одним із перших в Ліцеї, залучав своїх слухачів до практичних занять з предметів, які викладав. На цих заняттях аудиторія не була особливо повною, оскільки викладач дотримувався принципу – якщо займатися, то ці заняття повинні бути систематичними і насиченими. Так, у 1849 р. слухачів із законів казенного управління було 20, а в 1850 р. – 27. Ліцеїсти, які брали участь в заняттях захоплювалися своїм вчителем і до кінця днів залишалися його палкими прихильниками.

Інтереси М.Х. Бунге виходили за межі аудиторних занять. Він зблизився із прогресивно налаштованими людьми, з якими познайомився в Ніжині. Це був професор російської словесності М.А. Тулов, вчитель словесності Ніжинської гімназії М.Т. Симонов, В.С. Коперницький. Роки, проведені в Ніжині, були часом становлення ліберально-політичних переконань М.Х. Бунге, який став "главой и душой кружка, горячо сочувствовавшего проповеди Грановского и Белинского-кружка, не скрывавшего отрицательное отношение свое к тогдашним язвам русского общества-крепостному праву и взяточничеству – и искавшего идеалов на Западе" [7]. Гурток мав вплив не лише на молодь, що навчалася, але й на викладачів. Особливо цей вплив посилювався після того, як Микола Християнович захистив магістерську дисертацію і був призначений професором ліцею. Не зважаючи на свою схильність до "західництва",

М. Бунге був переконаним монархістом, вважаючи, що "целостность и сохранность государства может быть ограждена лишь единством власти; он полагал, что русский народ, не способный по свойствам своего характера к систематической постоянной мелкой повседневной борьбе и усилиям, может в минуты подъема духа делать под руководством единой твердой власти такие шаги и успехи, которые граничат с чудесами" [8]. Його політичним ідеалом була самодержавна монархія, яка спиралася на суворе дотримання законів, на гласність в обговоренні суспільних проблем і на розвиток місцевих виборних закладів за англійським зразком, на рух до удосконалення системи управління шляхом реформ.

Кінець 40-х рр. XIX ст. став часом наступу реакції в Російській імперії. Але Микола Християнович, не приховуючи своїх поглядів, ніколи не був під підозрою в "неблагонадійності". І в цьому, як свідчать його сучасники, "главную роль сыграла чистота души его и прямота, при отсутствии духа прозелитизма".

Простежуючи за педагогічною і науковою діяльністю М.Х. Бунге в Ніжинському ліцеї, можна стверджувати, що у нього набули розвитку досить виняткова старанність і серйозність у ставленні до дисциплін, що викладалися. Уже в 1847р. він захистив магістерську дисертацію на тему "Исследование начал торгового законодательства Петра Великого", уривки з якої надруковані у "Отечественных записках". 19 грудня 1847 р. його було затверджено виконуючим обов'язки професора законів казенного управління, а вже 28 квітня 1848 р. він став професором по цій кафедрі [9].

Отримавши кафедру в Ліцеї, Микола Християнович продовжив викладати Закони казенного управління і Устави про повинності на III курсі, де його предмету відводилося 7,5 год. Викладання велось на основі IV-VIII тт. Зведення Законів, підрахункових уставів і праць Рау, Горлова, Канкріна та ін.

Интерес у цьому відношенні викликає "Программа по кафедре Законов Казенного Управления на 1-е полугодие 1850/1851 учебного года", складена Миколою Християновичем 8 липня 1850 р., яка зберігається в Філії Чернігівського державного обласного архіву в м. Ніжині і дає уяву про курс, що викладав М. Бунге в ліцеї. Програма досить значна за обсягом (12 аркушів рукопису) [10], що не дає можливості автору відтворити її в даній розвідці. Разом з тим, питання, які виносились на розгляд студентів, дозволяють зрозуміти зміст курсу.

"Вопросы из наук законов о финансах и о государственных повинностях.

1. Общие понятия про науку финансов.
2. О государственных потребностях и о средствах служащих для удовлетворения их.
3. О государственных имуществах вообще и общие понятия о государственном земельном имуществе.
4. Законы о государственном земельном имуществе.
5. Общинные понятия о доходах с лесной промышленности и о лесах казенных.
6. О лесах приписных, частных, общин.
7. О горной промышленности вообще и об уральской горной промышленности.
8. О горной промышленности алтайской, нерченской, о золотопромышленности в Сибири и о заводах южной России.
9. О доходах с соли и соляной устав.
10. О монетах и монетный устав.
11. О податях вообще.
12. Историческое обозрение податей России.

13. О податях прямых вообще и устав о податях.

14. О недоимках, льготах и податях разных наименований.

15. О гербовом сборе и о полинах.

16. О податях с потребления, об акцизах с табаку и свеклосахарного производства.

17. О податях с потребления напитков, о питейных сборах и акцизе.

18. Общие понятия о таможенных полинах, о привозе и об отпуске товаров по Европейской границе.

19. О пассажирских вещах, посылках, письмах и о таможенных постановлениях по Южной и по Восточной границах России.

20. О рекрутской повинности.

21. О земской повинности" [11].

Вже в період своєї праці в Ліцеї у М. Бунге остаточно визначився інтерес до політичної економії. Формування наукових економічних поглядів відбулося під впливом манкуанського (фрітредерського) напрямку політекономії, головними принципами якого була вимога свободи торгівлі, невтручання держави в приватнопідприємницьку діяльність. Поділяючи їх погляди, молодий науковець вважав, що головне завдання держави в цьому напрямку повинна зводитися лише до законодавчої діяльності з метою стимулювання господарського життя. Слід зазначити, що М. Бунге не прагнув створити власного напрямку в політекономії, а лише прагнув в кожній теорії знайти слабкі сторони і вразливі місця.

Вже в Ніжині вчений розпочав свою роботу над докторською дисертацією. Для святкового акту в Ліцеї у 1849 р. ним була підготовлена промова "О кредите", яка лягла в основу майбутнього капітального дослідження "Теория кредита", яке 16 червня 1852 р. було публічно захищене, за що М.Х. Бунге присуджено ступінь доктора політичних наук. В жовтні 1850 р. Миколу Християновича перевели до університету Св. Володимира виконуючим обов'язки ад'юнкта по кафедрі політекономії і статистики, а після захисту дисертації він став екстраординарним професором по цій кафедрі і секретарем, а з 1859 по 1862 р. – віце-головою комісії для опису губерній Київського навчального округу.

Подальша науково-педагогічна діяльність М.Х. Бунге була вже пов'язана із навчальними закладами Києва, в першу чергу – Університетом Св. Володимира, але робота в Юридичному ліцеї князя Безбородька залишила помітний відбиток у житті цього обдарованого вченого і політичного діяча.

1. Картавцев Е.Э. Николай Христианович Бунге: Биографический очерк // Вестник Европы. – 1897. – № 5. – С. 20-38; Трощина К. Н.Х. Бунге // Гимназия высших наук и Лицей кн. Безбородка. Изд. 2-е, исправл. и дополн. – СПб., 1881. – С. 233-239; Сребницкий И.А. Очерк из истории лицея князя Безбородко /1832-1875/ // Сборник статей о гимназии высших наук. – Нежин, 1895. – С. 20-22. 2. Степанов В.Л. Николай Христианович Бунге // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 120-133. 3. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – С. 62-63; Самойленко А.Г. Нежинский период деятельности Н.Х. Бунге (1845-1850) // Литература та культура Полісся. Вип. 4. – Ніжин, 1994. – С. 16-25; його ж. Наукова та педагогічна діяльність М.Х. Бунге // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип.16. – К.:УНІСЕРВ, 2004. – С. 132-136. 4. Сребницкий И. Вказ. праця. – С.20. 5. Там же. – С. 21. 6. Там же. – С. 21. 7. Степанов В.Л. Вказ. праця. – С.122. 8. Там же. – С. 122. 9. Самойленко О.Г. Вказ. праця. – С.134. 10. ФДАЧОН, ф.1359, оп.1, спр. 412, арк.127-132 зв. 11. Там же. – Спр.389, арк.13.

Надійшла до редколегії 07.03.06

ТЕОРЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ М.Х. БУНГЕ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

У статті розглянуто теоретичний світогляд М.Х. Бунге у контексті розвитку світової економічної науки, здійснено аналіз методологічних засад його практичної діяльності.

Theoretical world outlook of M. Kh. Bunge in the context of the development the world economic science has been viewed in the article. The analysis of the methodological approaches and its practical activity has been made.

У час розвитку України як самостійної держави природним є звернення до надбань вітчизняної науки. Адже вивчення інтелектуальної історії є чинником формування національної свідомості та гідності, а відтак – буття нації. Україна, обтяжена комуністичною колоніально-імперською спадщиною, особливо потребує відновлення історичної правди, у тому числі щодо постатей видатних науковців. Цілком це стосується Миколи Християновича Бунге – професора політичної економії, ректора Київського університету, основоположника самобутньої наукової школи, видатного реформатора другої половини XIX століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що сучасники неоднозначно оцінювали діяльність М.Х. Бунге [1, с. 55]. Немає єдності й у публікаціях останнього часу. Дослідники економічного доробку вченого, ідентифікуючи його погляди з провідними напрямками світової економічної теорії, приходили до протилежних висновків: М.Х. Бунге характеризують і як послідовника класичної політичної економії, і як симпатика нової історичної школи. І. Коропецький, вважає, що Бунге мав еkleктичні погляди і був видним, але все ж таки типовим професором-ерудитом, заслуга якого полягає у пропаганді економічних ідей Заходу та оцінці можливостей їх практичного застосування в Російській імперії [2, с. 197-203]. Натомість, на думку Л. Горкіної, феномен М. Бунге полягає в тому, що "він не тільки опанував і дав у ряді праць системний виклад та критично-порівняльний аналіз складного процесу розвитку світової економічної теорії у різних її школах і напрямках, але й виробив власну струнку політекономічну концепцію та спромігся практично застосувати її у своїй науковій та державницькій діяльності" [3, с. 70-71].

Метою даного дослідження є з'ясування теоретичного світогляду М.Х. Бунге у контексті розвитку світової економічної науки, аналіз методологічних засад його практичної діяльності.

Середина XIX століття, на яку припадає початок наукової діяльності М.Х. Бунге, характеризується назріванням суттєвих зрушень у економічному, суспільно-політичному та науковому житті. Розвиток капіталістичних засад у виробництві та відповідна зміна суспільної свідомості, теоретичне осмислення потреб господарського життя визначили спрямування пошуків молодого вченого. "Відлига" другої половини 50-х років і поява гласності в обговоренні майбутніх реформ у Російській імперії обумовили розквіт економічної літератури, що відбувався під сильним впливом західноєвропейської політичної економії. Проте М.Х. Бунге вважав, що знання набуваються "не вірою в догмати теорії, яка видається за щось безсумнівне, а ретельним аналізом явищ, правильними висновками з безперечних основних положень та обережними узагальненнями" [4, с. 1]. Це пояснює його увагу, як вченого-теоретика, до нових течій економічної думки та ретельний аналіз реалій господарського життя, властивий М.Х. Бунге як практику.

Ціннісні орієнтири М.Х. Бунге як вченого виразно задекларовані у його курсі "Основи політичної економії" (1870). Вихідною точкою політико-економічного дослі-

дження науковець проголошує потреби, вважаючи суттєвим недоліком попереднього етапу розвитку науки розгляд потреб як чогось даного і несуттєвого, концентрації уваги на вивченні засобів їх задоволення. Продовжуючи традицію, започатковану І.В. Вернадським, М.Х. Бунге поряд із приватними, індивідуальними потребами відзначає наявність і значимість потреб суспільних – турбота про матеріальне, духовне існування та розвиток спільноти. Відповідність між потребами приватних осіб, їх динамічна узгодженість вимагає, з одного боку, свободи індивідів, а з іншого, – суспільного механізму, в якому діяльність приватних осіб утворює стрункий органічний порядок [5, с. 16].

Вірний ідеям лібералізму, М.Х. Бунге вважав за необхідне в основу економічного устрою покласти приватний інтерес і його вільне виявлення. Не протиставляючи державу народному господарству, економіст закликав: "Слід пильнувати, щоб приватна діяльність не зустрічала перешкод, щоб не було порушення права приватного, права застосовувати свої сили і користуватись їх результатами" [6, с. 54]. Теоретичні основи економічної політики М.Х. Бунге трактував з класичних ліберальних позицій. Він рішуче відкидав державний економічний протекціонізм як метод впливу на економічне життя, який, на його думку, позбавляє виробників стимулів суперництва і постійного саморозвитку, стримує здешевлення продукції і розвиток технічного прогресу. Вільне підприємництво і вільна торгівля найповніше відповідають економічним інтересам як окремої особи, так і всього суспільства, сприяють концентрації і централізації промисловості й кредитних ресурсів. У результаті цього велике капіталістичне виробництво позбавляє людство від примітивного патріархального устрою і породжує нові прогресивні форми організації виробництва – акціонерні компанії.

М.Х. Бунге розглядав державу як "зовнішній авторитет", що виникає в суспільстві внаслідок порушення природних економічних законів через моральну недосконалість людей. Тому завдання держави полягає у відновленні втраченої гармонії та зміцненні суспільної моралі. Не будучи безпосереднім породженням господарського ладу, "верховна влада" не повинна свавільно втручатись у економічні відносини: "Головне завдання законодавства, – підкреслював учений, – полягає не в тому, щоб придумувати обмеження, неминучі по ходу речей, але в тому, щоб зробити їх непотрібними, розвиваючи суперництво і дух підприємництва" [6, с. 57].

Визнаючи значну роль А. Сміта та англійської класичної школи у створенні та розвитку політичної економії, розробці вчення про господарський організм як саморегульовану систему, М.Х. Бунге дотримувався концепції економічного лібералізму. У той же час вчений не міг прийняти абстрактного, спрощено-механістичного погляду на економічні відносини.

Симпатію М.Х. Бунге викликали погляди представників старої німецької історичної школи В. Рошера, Б. Гільдебрандта, К. Кніса та Л. Штейна. Їх заклик до аналізу конкретних економічних явищ цілком відповідав інтересам вітчизняної науки, що була поглинута дослі-

дженням господарської специфіки країни. Професор Бунге передбачав, що історичний напрям з кожним роком буде мати все більше й більше послідовників і посяде належне йому місце, оскільки завдання науки полягає "не у викладі загальних абстрактних понять – загального плину економічного процесу, але у вивченні багатоманітних форм дійсності" [6, с. 19].

Значний вплив на формування методологічних засад економічного світогляду вченого мав Г. Шторх. Його праця "Cours D'economie politique ou exposition des principes qui determinant la prosperite des nation" була спробою поєднати ідеї А. Сміта та Ж.-Б. Сея з оригінальними поглядами автора на продуктивну працю, цінність та інші економічні категорії. "Теорія цивілізації", запропонована Г. Шторхом, містила новий погляд на роль нематеріальних духовних цінностей у виробництві та суспільному житті загалом. Водночас, М.Х. Бунге імпувало поєднання традицій німецької камералістики (Kammmeralwissenschaft) з ідеями класичної політекономії у працях Й. Ланга та Л. Якоба. Це знайшло відображення у його курсі "Поліційного права" (1869).

Вчений відійшов від класичного трактування господарського життя як сфери дії "природного порядку". На його думку, людина має активно ставитись до економіки. М.Х. Бунге проголосив присуд старій методології, критикуючи А. Сміта: "Сили господарські уявляються йому як сили природи – самостійні, незалежні від людини і її свідомо-розумної волі. Продуктивність, на думку Сміта, визначається, головним чином, поділом праці та нагромадженням капіталу. Він не надає значення господарському устрою, в якому нам уявляється поєднання промислових сил, у формах встановлених звичаєм або видозмінених законом; він не цінує належним чином засад, покладених в основу цього устрою. Він не помічає, що продуктивність залежить не лише від нагромадження капіталів, але і від способу користування ними, від їх рухливості і від зв'язку з дієвими, творчими силами людини. При такому абстрактному погляді неможливо було оцінити належним чином ні значення тих форм, в яких встановились господарські відносини, ні дії економічних інституцій, що впливають на роздроблення і переміщення капіталів, на вияв продуктивної сили праці і на користування землею" [7, с. 230].

Виступивши проти спрощеного, механістичного трактування економіки, М.Х. Бунге критикував ототожнення політичної економії з природознавством, застосування тих самих методів дослідження: "Аналогія придатна для образності викладу, але не як науковий метод" [4, с. 460]. Адже економіст має справу з людською природою, з обставинами, що є наслідками нашого розвитку, нашої свідомості, нашої волі.

М.Х. Бунге стверджував – для того, щоб господарські відносини приводили до гармонії інтересів і праця задля власної вигоди приносила користь іншим, необхідне зрівноважування економічних сил, що протидіють одна одній, а це зрівноважування є результатом не лише природного зв'язку між ізольованими приватними особами, але й правильного господарського порядку [7, с. 246]. Ця думка нерідко усвідомлювалася економістами, але особливо актуальною вона стала з середини XIX століття. "Практичне застосування засад Сміта не виправдало надій, породжених школою свободи промисловості, – писав М.Х. Бунге у 1869 році. – І в практичній діяльності, і в науці з'являється думка про необхідність обмеження свободи та облаштуванні народного господарства за участю держави" [8, с. 12]. Перегляд економічної доктрини А. Сміта, пошук альтернативних начал неминуче вимагав включення економічної політики до структури господарського механізму, визнання доцільної діяльності економічним чинником: "Суспільство добробуту, – твердив М. Бунге, – є результатом

безперервної сукупної дії уряду і народу" [4, с. 41]. У цьому питанні вчений цілком поділяв погляди і наслідував Дж.С. Мілля. Видатний англійський економіст вказав на неефективність системи вільної конкуренції для вирішення низки проблем народного господарства і визначив функції держави у вдосконаленні інфраструктури, оподаткування, соціального забезпечення, правового захисту приватної власності та підприємництва, освіти, науки тощо [9, с. 143-388].

На думку М.Х. Бунге, економічна роль держави має виконуватись на основі трьох принципів: допомагати приватній ініціативі лише тоді, коли цього вимагають інтереси усього суспільства; брати під свою опіку ділянки, що мають загальнокорисний характер – порти, дороги, транспорт, екологія; відзиватись на потреби приватних осіб тільки в тому випадку, коли відбувається зниження витрат виробництва.

Особливо наголошував учений на ролі держави у вирішенні соціальних питань. Скептично сприйнявши один із основних догматів економічного лібералізму – згідно з природними економічними законами індивід має сам реалізовувати власні можливості, прагнучи матеріального достатку і моральної досконалості – М.Х. Бунге критикував теорію "гармонії інтересів" Г.Ч. Кері (США) та його послідовника Ф. Бастіа (Франція). Індивідуалістичні засади були чужими традиціям економічної думки на Україні. Вчений підкреслював, що теорія "економічної гармонії" є лише ідеалом, оскільки "гармонія особистих прагнень може бути лише належністю високого розвитку суспільства в розумовому, моральному і матеріальному відношеннях" [10, с. 2, 6].

М.Х. Бунге не заперечував наявності глибоких соціальних антагонізмів – майнової диференціації, загострення класових конфліктів – проте йому були чужі погляди соціалістів. Кожна економічна система, вважав науковець, є результатом тривалого історичного розвитку і уособлює співіснування різних, часом протилежних, інтересів. Вона може існувати лише завдяки моральному авторитету уряду; якщо ж такого авторитету не достатньо, то уряд має забезпечити подальше функціонування системи силою [4, с. 310-311].

Наукова особистість М.Х. Бунге та еволюція його економічних та суспільно-політичних переконань мають велике значення для розуміння витоків інтересів його учнів, серед яких – А.Я. Антонович, Г.М. Цехановецький, Р.М. Орженцький, Д.І. Піхно та О.Д. Білімович. Розмаїття поглядів учнів М.Х. Бунге пояснюється, насамперед, його неупередженим ставленням до різних течій в економічній науці. Один із представників Київської школи О.Д. Білімович у своїх спогадах писав: "Родоначалником цієї школи слід вважати М.Х. Бунге; з багатьох найбільш важливих питань, як економічної теорії, так і економічної політики, вона різко розходиться з іншою школою російських економістів, марксистською в теорії і народницькою в політиці, школою московською" [11, с. 13-14].

Цікавими є виступи М.Х. Бунге проти общинного устрою, які були співзвучні з ідеалами Т.Г. Шевченка та аргументами І.В. Вернадського. Погляд на землеробську общину, як запоруку суспільного благоденства у майбутньому, вчений уважав глибоко помилковим. На його думку, економічний та загальносоціальний поступ залежить від переходу общинної власності у повну приватну власність і розвитку вільного підприємництва. Як зауважив наш сучасник, відомий дослідник української економічної думки, С. Злупко, "ці приватновласницькі мотивації в поглядах науковця не були випадковими, а у значній мірі сформувалися під впливом української дійсності та менталітету" [12, с. 116].

М.Х. Бунге гостро критикував К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, Л. Блана, Ф. Лассалю, Ж. Прудона та ін-

ших "утопістів" за безпідставні обіцянки людству щастя в якомусь ідеальному суспільстві майбутнього. Насправді, вважав учений, вони позбавляють людей реальних життєвих орієнтирів, обертаються диктатом держави і жорстоким пригніченням найелементарніших прав особи [13, с. 228, 229; 4, с. 153-154]. В "Нарисах політико-економічної літератури" професор Бунге виступив з розвінчанням марксизму. Він звинувачував автора "Капіталу" у слабкості аргументації та догматизмі, "туманності" термінології тощо, а головне – у антигуманній спрямованості вчення, що веде із "царства визнання права, праці, обов'язку, совісті, законності або у царство деспотизму більшості та загального рабства, або у царство анархії, де ніщо не стримує особистої індивідуальної сваволі, де людині все дозволено, чого б вона не побажала" [4, с. 153-154].

Однак, називаючи соціалізм "злом від якого гинуть мораль, обов'язок, свобода, особистість" [13, с. 229], М.Х. Бунге тверезо оцінював цю ідейну течію й не вважав її однією із звичайних заблуджень в історії суспільної думки. Поширення соціалістичних ідей та популярність утопічних ідеалів у народній свідомості вчений пов'язував із споконвічною мрією про соціальну справедливість. "Неможливо викоринити соціалізм, як неможливо викоринити мікробів, – писав М.Х. Бунге, – без бажання щастя і прагнення до нього завмерло б саме життя" [13, с. 231].

Погляди українського вченого на соціальні реформи як засіб лікування суспільних хвороб близькі до "молодої" історичної школи – А. Вагнера, Г. Шенберга, А. Шеффле та Г. Шмоллера, які однаково відкидали крайнощі соціалізму та економічного лібералізму. "Вочевидь, – писав М.Х. Бунге, – між справжнім соціалізмом і соціалізмом державним відмінність величезна: перший має на меті підірвати існування держави або перетворити все народне господарство в державне; другий прагне посилити господарську діяльність держави настільки, наскільки це необхідно для усунення фатальних наслідків необмеженої свободи інтересів" [14, с. 173].

Німецькі економісти більше, ніж представники класичної школи, звертали увагу на соціальні питання, на місце і роль держави у їх вирішенні. Політика активного державного втручання в економіку на відміну від політики "laissez faire" була більш прийнятна для економіки Російської імперії з огляду на традиції господарювання та потреби капіталістичної модернізації суспільного виробництва. Вплив катедер-соціалістів прослідковується у теоретичній програмі та державній діяльності М.Х. Бунге. Він виступав за розумну державну політику, зважені економічні реформи, які відкрили б шлях прогресу і зростанню народного добробуту.

Вчений наголошував на важливості формування і підтримування компромісу інтересів у суспільстві, вважаючи, що для успішної протидії різного роду революційним ідеям "необхідні звичаї, установи і закони, що зміцнюють моральний і матеріальний добробут усіх і кожного, як класів, що володіють нерухомим майном, так і робітників" [13, с. 23]. Інституційний аспект є характерною рисою творчої спадщини М.Х. Бунге, адже він приділяв значну увагу ролі національно-історичних та суспільних факторів, що визначають умови і правила соціальної та економічної взаємодії людей. Так, у своїй праці "Основи політичної економії", науковець наголошував, що разом із дією об'єктивних економічних сил і чинників велике значення у господарському житті та реалізації економічних відносин мають "причини суспільні, звичаї, закони, заклади", що встановлюють поведінкові обмеження у господарстві. Він визнавав їх значення у реалізації сил суперництва, тобто конкуренції [15, с. 83].

Отже, у 70-90-ті рр. вчений прийшов до усвідомлення необхідності синтезу абстрактно-аналітичного методу дослідження з історико-емпіричним, органічного поєднання принципів ринкового лібералізму з державницькою ідеологією. Як зазначив С. Злупко, у творчості М.Х. Бунге набирала подальшого розвитку і конкретизації притаманний українській економічній думці морально-етичний аспект [12, с. 116]. У зрілих теоретичних поглядах вченого реформатора виявляються ознаки ідейної спорідненості з поглядами інших послідовників історичного напрямку. Насамперед йдеться про визнання ролі неекономічних чинників розвитку суспільного господарства, залучення до економічного аналізу соціології, права, психології, етики та інших галузей суспільствознавства, морально-етичну інтерпретацію категорій політичної економії, застосування суб'єктивно-психологічного методу дослідження. Це дає підстави твердити про формування інституційних засад в українській економічній думці останньої третини XIX століття [14, с. 675-682]. Практичні заходи, вжиті економістом на державних посадах Російської імперії, підтверджують соціальне спрямування його теоретичної концепції. За оцінкою видатного українського вченого М. Туган-Барановського, реформаторська діяльність М.Х. Бунге "знаменувала собою європеїзацію і демократизацію нашої фінансово-економічної політики" [15, с. 147].

Таким чином, погляди М.Х. Бунге пройшли певну еволюцію під впливом розвитку нових течій та напрямків політичної економії та динамічної зміни самих форм господарства. У його економічній концепції були синтезовані кращі надбання західноєвропейської науки та вітчизняна соціокультурна традиція. Найбільш вагомим надбанням Бунге як вченого є синтез принципів економічного лібералізму та ідеї держави як продуктивної сили, що знайшло втілення у його програмі реформ. Практична діяльність М.Х. Бунге на державних посадах розпочала перехід від політики протекціонізму до пошуку економічних важелів державного регулювання ринкового господарства.

Як можна було вже не раз переконатися, багато оригінальних ідей вітчизняних вчених-економістів зано-во усвідомлюються лише зараз, у світлі досягнень світової економічної думки. На жаль, не є виключенням творча спадщина М.Х. Бунге – науковця, який вів наполегливий пошук нових концептуальних засад у економічній теорії та практиці, долаючи обмеженість абстрактно-індивідуалістичної традиції в економічній науці, започаткував самобутню Київську школу, торував шлях розвитку неокласичного, маржинального та інституційного напрямків економічної думки.

1. *Базилевич В.Д.* Микола Бунге – вчений-економіст, ректор Київського університету, державний діяч-реформатор // *М. Бунге: Сучасний дискурс / за ред. В.Д. Базилевича.* – К., 2005. – с. 29-55.
2. *Коропеский І.С.* Academic Economists in the Nineteenth-Century Ukraine // *Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics.* – Cambridge, 1984.
3. *Горкіна Л.П.* Наука і управління: феномен М.Х. Бунге // *М. Бунге: Сучасний дискурс / за ред. В.Д. Базилевича.* – К., 2005. – с. 70-81.
4. *Бунге Н.Х.* Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895.
5. *Бунге Н.Х.* Основания политической экономии. – Киев. – 1870.
6. *Бунге Н.Х.* О месте, занимаемом политическою экономією в системе народного образования и об отношении ее к практической деятельности. – 1856.
7. *Бунге Н.Х.* Теория кредита. – Киев. – 1852.
8. *Бунге Н.Х.* Полицейское право. – Киев. – 1873.
9. *Милль Дж.С.* Основы политической экономии: Пер. с англ. – В 3 т. – М.: Прогресс, 1981. – Т. 3.
10. *Бунге Н.Х.* Гармония хозяйственных отношений. – СПб., 1860.
11. *Билимович А.Д., Цытович Н.М.* Памяти Д. Пихно. Сообщение. – СПб., 1913.
12. *Злупко Степан.* Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів: Євросвіт, 2004.
13. *Бунге Н.Х.* Загробные заметки / Публикация В.Л. Степанова // *Река времен: М., 1995.*
14. *История экономических учений: Пособие / За ред. В.Д. Базилевича.* – К., 2004.
15. *Туган-Барановский М.И.* Витте и Бунге как министры финансов. // *Северные записки.* – №3. – 1915. – с. 146-153.

ВІДОБРАЖЕННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ТА ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. БУНГЕ В ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛАХ

В статті досліджується ступінь висвітлення наукової та практичної спадщини М.Х. Бунге в літературних джерелах наукового та публіцистичного спрямування різних періодів.

The degree of illumination of scientific and practical inheritance M.H. Bunge in the literary sources of scientific and publicistic direction of different periods is explored in the article.

Не зважаючи на свою вагомую роль у вітчизняній історії та науці, постать Миколи Християновича Бунге, відомого вченого-економіста, професора та ректора Київського університету св. Володимира, державного діяча-реформатора та публіциста, отримала загалом недостатнє висвітлення та неоднозначну оцінку в літературних джерелах. Крім того, праці які торкаються особи М. Бунге, його наукової чи практичної діяльності, значно розпорошені, як в часовому, так і стилістичному спрямуванні. Це спричиняє певні труднощі в дослідженні постаті самого М.Х. Бунге та епохи в якій він жив та працював. Саме тому ми спробуємо зібрати та проаналізувати цей матеріал, що дозволить отримати більш повну та об'єктивну оцінку про рівень відображення творчої спадщини та практичної діяльності М. Бунге в літературі. Для цього доцільним буде, на нашу думку, розділити в хронологічному порядку досліджувані джерела на три періоди та в межах кожного з них розглядати літературу, як наукового так і публіцистичного спрямування. Перший період – друга половина XIX – початок XX ст. – дореволюційний, включатиме праці сучасників М. Бунге; другий, радянський період, обмежений рамками 1917-1991 рр.; а третій – сучасний.

Потрібно зазначити, що спроба такого аналізу вже була здійснена російським вченим-істориком В.Л. Степановим у вступі до монографії "Н.Х. Бунге: судьба реформатора". Проте, автор обмежується здебільшого лише загальною історичною характеристикою виявлених джерел до революційного та радянського періоду, поза його увагою залишаються сучасні видання.

Активна та різностороння діяльність М.Х. Бунге не могла залишитися поза увагою його сучасників. Особливу цінність для нас становлять праці економічного спрямування, які висвітлюють та оцінюють його діяльність як практика реформатора та вченого-економіста.

Найбільш ґрунтовним та вагомим дослідженням даного періоду, присвяченим діяльності М.Х. Бунге, є монографія П.Л. Кованько "Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге как министра финансов", котра побачила світ у Києві в 1901 р. До речі, ця праця була удостоєна премії ім. М.Х. Бунге, яка присуджувалась в Київському університеті за найкращі наукові роботи економічного спрямування на кошти, які згідно із заповітом М. Бунге перейшли університету. У монографії детально розглядається та аналізується податкова політика М.Х. Бунге на посаді Міністра фінансів Російської імперії, основні заходи та перетворення, зроблені ним у цій сфері. Книга багата фактичним матеріалом, а статистичні таблиці, приведені в ній, складають цінний матеріал для аналізу податкових реформ М.Х. Бунге. Автор в цілому позитивно оцінює діяльність М. Бунге у цьому напрямку та результати проведених ним перетворень. Підсумовуючи своє дослідження П.Л. Кованько стверджує, що "тільки з часу реформаторської діяльності М.Х. Бунге фінансова система Росії приведена у відповідність із спрямуванням того періоду російської історії, початок котрому було покладено звільненням селян та іншими реформами

імператора Олександра II" [1, с. 448]. Монографія П.Л. Кованько практично єдине системне науково-економічне дослідження, яке повністю присвячене особистості М. Х. Бунге та його діяльності, та "до цього часу залишається найбільш фундаментальною працею про податкову політику самодержавства 80-х років" [2, с. 5].

У праці іншого вченого-економіста В.Т. Судейкіна "Замечательная эпоха в истории русских финансов" (1895 р.), котра видана під псевдонімом "Старий професор", розглядається економічна та фінансова політика М. Бунге на посаді міністра фінансів та його наступника на цьому посту І.А. Вишеградського. Автор коротко виділив та охарактеризував основні напрямки діяльності М.Х. Бунге, такі як: прями та непрямі податки; митні ставки; залізнична політика; діяльність щодо відновлення металічного грошового обігу та створення Селянського і Дворянського банків. В.Т. Судейкін віддає належне науковому авторитету міністра, називаючи його "працелюбним й взагалі ґрунтовним вченим" [3, с. 7]. Оцінюючи в цілому міністерську діяльність М. Бунге, автор робить висновок, що "проведенні ним реформи складають найбільш чудову епоху в історії російських фінансів" [3, с. 52].

У книзі К.А. Скальковського "Наши государственные и общественные деятели" (1890 р.) здійснено загальний огляд діяльності М. Х. Бунге, дана позитивна оцінка його державній діяльності та особистим якостям.

Низка авторів, у своїх працях економічного спрямування, розглядали діяльність М.Х. Бунге лише оглядово та частково, відповідно до теми дослідження, на ряду з іншими вченими та громадсько-політичними діячами. Зокрема, можна виділити роботи наступних авторів: П.П. Мігулін "Русский государственный кредит (1769-1899). Опыт историко-критического обзора" (1899 р.); А.Н. Зак "Крестьянский поземельный банк. 1883 -1910" (1911 р.); М.Н. Соболев "Таможенная политика России во второй половине XIX века" (1911 р.). В багатьох дослідженнях, які присвячені проблемі становлення та розвитку фабричного законодавства, також розглядається діяльність М.Х. Бунге в цьому напрямку. Адже він фактично був родоначальником фабричного законодавства та засновником фабричної інспекції, перебуваючи на міністерській посаді. Роботи на цю тематику писали: М.І. Туган-Барановський "Русская фабрика в прошлом и настоящем" (1900 р.); В.П. Литвинов-Фалинський "Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России" (1904 р.); А.А. Мікулін "Фабричная инспекция в России. 1882-1906." (1906 р.); А.Н. Биков "Фабричное законодательство и развитие его в России" (1909 р.). Серед інших авторів, що торкались економічних проблем в цей період, до практичної спадщини М.Х. Бунге звертаються: Т.В. Локоть, С.С. Хрулев, А.Д. Білімович, А.П. Вербицкий, М.І. Боголепов.

Удостоївся М. Бунге й уваги іноземних економістів, що згадують його в своїх роботах. Це зокрема праці таких дослідників, як представників Німеччини Г. фон Шульце-Геверніца "Очерки общественного хозяйства и экономической политики России" (1901 р.), Е. Цвейга "Die russische Handelspolitik seit 1877. Unter besonderer

Berücksichtigung des Handels über die europäische Grenze" (1906 p.), В. Вітчевського "Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней" (1909 p.) та канадського вченого Дж. Майвора "An economic history of Russia" (1914 p.).

Свою оцінку діяльності Миколи Християновича Бунге давали й відомі історики цього періоду А.А. Кізоветтер, І.І. Петрункевич, Б.Б. Глинський, Н.П. Семенов. Вони звертаються переважно до дослідження участі М.Х. Бунге у реформах 60-х рр. XIX ст. та його державної діяльності, по різному оцінюючи її результати.

Надзвичайно важливими та цінними є також публіцистичні джерела другої половини XIX – початку XX ст. Вони дають нам більш ширше та точне уявлення про різні сторони діяльності М.Х. Бунге. Відгуки та рецензії на його наукові праці дозволяють докладніше і об'єктивніше оцінити та проаналізувати науково-економічні ідеї М.Х. Бунге. Зокрема, рецензії на праці "Теорія кредиту" та "Огляд політико-економічної літератури", статтю "Монополія залізничного царства та її обмеження" і "Курс статистики", складений М. Бунге у 1876 p., з'явилися у таких відомих періодичних виданнях: "Отечественные записки", "Современник", "Библиотека для чтения", "Вестник Европы", "Русская мысль", "Дело".

Багато статей в різних періодичних виданнях присвячено діяльності М.Х. Бунге як міністра-реформатора. Особливо варто виділити критику дій М.Х. Бунге на міністерській посаді, котру проводив відомий та впливовий часопис "Московські відомості" на чолі з редактором М.Н. Катковим. "Інформаційна війна", котру роз'явав останній призвела в кінцевому підсумку до відставки міністра, "його ... усунення – діло рук М.Н. Каткова" [4, с.13]. В основному критика була викликана ліберальним спрямуванням реформ М.Х. Бунге, які не сприяли консервативно налаштований впливовий редактор, "Катков потурбувався про те, щоб не тільки піддати критиці ... слабкі сторони його (Бунге – К. В.) економічної політики, але й надати своїм звинуваченням політичний характер" [4, с. 14].

Заслугує також на увагу стаття відомого українського вченого-економіста М.І. Туган-Барановського "Витте и Бунге, как министры финансов", яка вийшла в журналі "Северные записки" (1915 p.). Основна її цінність та відмінність від інших публікацій на цю тему полягає у тому, що автор дає свою оцінку не тільки практичній, а й науковій діяльності М. Бунге. М.І. Туган-Барановський заявляє, що М. Бунге "як учений ... не представляв собою нічого видатного і пройшов для ... економічної науки зовсім безслідно", проте, він високо оцінює його як міністра фінансів, який "зробив в цій сфері велику справу, затьмаривши всіх своїх попередників" [5, с. 146-147].

Ще одним, окремим видом літературної спадщини, в якому знаходиться висвітлення постаті М.Х. Бунге, є мемуари колишніх студентів та викладачів університету св. Володимира, А.В. Романовича-Славського, Ф.Е. Ромера, В.Г. Авсеєнко, В.С. Чеважевський та ін.

Для вивчення періоду роботи М.Х. Бунге в Київському університеті, велике значення мають видання, присвячені історії цього вищого навчального закладу, це зокрема: М.Ф. Владимирський-Буданов "История Императорского университета св. Владимира" (1884 p.), В.С. Иконников "Биографический словарь профессоров и преподавателей имперского университета св. Владимира" (1884 p.).

До вище перерахованих джерел можна додати також статті в словниках та іншій довідковій літературі [6-7]. Проте, вони містять лише загальну чи оглядову інформацію про життєвий шлях та діяльність Миколи Християновича Бунге.

На основі аналізу наведених джерел можемо зробити висновок, що в дореволюційній літературі знайшла відображення переважно державницько-реформаторська діяльність М. Бунге. Разом з тим оцінки авторів часом дуже суперечливі та здебільшого поверхневі, в багатьох випадках надто емоційні, щоб претендувати на об'єктивний характер висвітлення. Це стало наслідком ідейного розмежування яке панувало на той час в суспільстві, кожний з авторів свідомо чи підсвідомо був прихильником певних суспільно-політичних сил. Відповідно діапазон оціночних суджень щодо М. Бунге був дуже широкий, а самі судження розбіжними. Поза увагою сучасників залишилась велика науково-теоретична, педагогічна та публіцистична спадщина М.Х. Бунге.

Починаючи з революції 1917 p. та до кінця 40-х рр. ім'я М.Х. Бунге не згадується в радянських наукових працях. Це й не дивно, якщо враховувати особливості зазначеного періоду. Одними з перших в радянській науці згадують ім'я М. Х. Бунге у своїх роботах І.І. Шелимагин "Фабрично-заводское законодательство в России второй половины XIX в." (1947 p.) та В.Е. Власенко "Денежная реформа в России. 1895-1898 гг." (1949 p.). У 1952 p.. П.І. Лященко в дослідженні "История народного хозяйства СССР" згадує М. Бунге, як одного "із найбільш помітних провідників буржуазної економічної політики в Росії" та прибічника "буржуазно-ліберальних принципів" [8, с. 180]. В економічних працях інших радянських дослідників, зокрема І.Ф. Гіндіна "Государственный банк и экономическая политика царского правительства. (1861-1892 годы)" (1960 p.) та А.П. Погребенського "Финансовая политика царизма в 70 – 80-х годах XIX века" (1960 p.) в журналі "Исторический архив", у роботах істориків П.А. Зайончковського і М.С. Симонової постать М. Бунге висвітлюється через призму панівної ідеології, а тому розглядається під негативно-критичним кутом зору.

Серед праць істориків даного періоду, на нашу думку, варто відзначити Н.І. Ананіч, яка "присвятила свої статті та кандидатську дисертацію податковим реформам Бунге" [2, с. 8]. Державної та реформаторської діяльності М.Х. Бунге в тих чи інших аспектах у своїх працях торкалися ряд радянських економістів та істориків, це зокрема Л.Є. Шепелєв, Л.Г. Захарова, Р.Г. Еймонтова, Е.М. Бруснікін, Б.В. Ананіч, В.Я. Лавричев, В.А. Вдовін, П.А. Зайончковський, А.М. Солов'єва, Т.М. Кітаніна, А.М. Анфімов. Внесок М. Бунге в статистичну науку у своїх працях оцінюють Н.К. Дружинін [9] та А.І. Гозулов [10].

В кінці 80-х рр. XX ст. дослідженням особи М.Х. Бунге почав займатися російський історик В.Л. Степанов. Він присвятив М. Бунге ряд статей: "Рабочий вопрос в социально-экономических воззрениях Н.Х. Бунге" [11], в якій розглядалися ідеї та практичні заходи М.Х. Бунге стосовно вирішення проблем пов'язаних з робітничим питанням; "Николай Христианович Бунге" [12]. Ця стаття присвячена біографії знаменитого вченого та державного діяча, хоча значна увага концентрується на періоді його роботи в уряді. У 1988 p. В.Л. Степанов захищає кандидатську дисертацію на тему "Н.Х. Бунге. Взгляды и деятельность", де в основному розглядається період державної роботи та його реформаторська діяльність в науково-історичному ключі.

Окремо слід виділити видання, присвячені історії університетської науки, в яких згадуються роки проведення М. Бунге в університеті, його професорсько-викладацька та ректорська діяльність. Це зокрема "История Київського університету, 1834-1959" (1959 p.), упорядник О.З Жмудський та праця Р.Г. Еймонтової "Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической" (1985 p.).

В цей період за кордоном також виходить ряд досліджень, в яких автори звертаються до діяльності М.Х. Бунге. Йдеться про роботи американських учених Т. фон Лайе "Von Sergius Witte and the Industrialization of Russia" (1963 р.) та Дж.Л. Песда "N.K. Bunge and Russian Economic Development. 1881-1886" (1971 р.), німецьких дослідників – Ш. Плагенборга, який опублікував свою працю "Staatsfinanzen und Industrialisierung in Russland. 1881-1903" у виданні "Дослідження східноєвропейської історії" (1990 р.), та Х.-Ю. Серафима "Neuere russische Wert-und Kapitalzinstheorien" (1925 р.). Окремо слід виділити роботу американського економіста-історика українського походження І.-С. Коропецького "Academic Economics in the Nineteenth Century Ukraine" (1984 р.), який ґрунтовно займається дослідженням історії української економічної думки та єдиний серед авторів цього періоду розглядає М. Бунге, як українського вченого-економіста.

В радянський період значна кількість авторів при розгляді постаті М.Х. Бунге дотримувалась заідеологізованої точки зору офіційної науки. Ситуація почала змінюватись в бік об'єктивності лише з кінця 80-х рр.. В роботах цього періоду починають вивчатися, переважно тільки науковцями-істориками, окремі аспекти реформаторської та державної діяльності М.Х. Бунге. Проте, майже без уваги залишаються його наукові досягнення та робота в Київському університеті, громадсько-публіцистична діяльність. Не отримують об'єктивного науково-економічного аналізу проведені ним реформи. Крім того, у всіх роботах даного періоду, за винятком І.-С. Коропецького, М. Бунге постає як російський науковець, реформатор, міністр і т.п., про його справжню батьківщину радянські автори вперто мовчать.

Із здобуття Україною незалежності активного розвитку набуває вивчення національної історії економічної думки. Видано ряд досліджень з цієї проблематики, які висвітлюють історичний процес розвитку вітчизняної економічної думки від найдавніших часів до сучасності. В розділах присвячених Українській економічній думці XIX ст. подається загальний аналіз наукових поглядів М.Х. Бунге. В цьому ключі варто виділити роботи наступних авторів: Р.Х. Васильєвої, Л.П. Горкіної [13], Л.Я. Корнійчук [14]. Особливо потрібно відмітити роботи відомого дослідника національної економічної історії С.М. Злупка. Він є автором ряду ґрунтовних робіт присвячених історії національної економічної думки: "Економічна думка України" (2000 р.); "Персоналії і теорії української економічної думки" (2002 р.); "Українська економічна думка. Постаті і теорії" (2004 р.), в яких разом із іншими відомими представниками економічної думки України розглядається М. Бунге, а в хрестоматії "Українська економічна думка" (1998 р.) вперше здійснив публікацію українською мовою праці вченого "Основи політичної економії". Колектив авторів В.Д. Базилевич, М.П. Леоненко, Н.І. Гражевська, Т.В. Гайдай, О.П. Нестеренко, Л.В. Вернигора видали спільну працю "Історія економічних вчень" (2004 р.), де у розділі присвяченому розвитку економічної науки в Київському університеті, розглядається постать М.Х. Бунге як вченого-економіста, професора та ректора університету.

Проте, найбільшої уваги заслуговує книга "М. Бунге: сучасний дискус" із серії "Славені постаті" [15]. Цю працю можна умовно поділити на дві частини, перша складається з ряду статей колективу авторів присвячених висвітленню різних сторін діяльності М. Бунге, а в другій надруковано праці вченого: "Основи политической экономии", "Теория кредита", "О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической дея-

тельности", останні дві в Україні перевидаються вперше. Це поки що єдина вітчизняна книга присвячена М. Бунге та його творчому спадку.

Слід також виділити ряд історико-економічних досліджень вітчизняних учених, в яких вони торкалися окремих аспектів наукової та практичної діяльності М.Х. Бунге. Це зокрема праці Ю.В. Ущаповського "Еволюція теорії цінності в українській економічній думці" (2002 р.), де розглядається питання цінності в наукових поглядах М. Бунге; В.М. Фещенко "Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст." (2003 р.), в якій розкриваються ідеї М. Бунге щодо впровадження ринкового господарства; П.М. Леоненко "Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX-XX ст.)", де висвітлюється постать М.Х. Бунге як засновника Київської політекономічної школи.

Крім зазначених робіт, виходить ряд статей під авторством Л.П. Горкіної, С.М. Злупка, В.М. Фещенко, О. Андрійчука, С.Й. Бобилева, В.Д. Мирончика, А. Немировського, А.Г. Самойленко, А. Ромкіна на історико-економічну та історичну тематику, в яких розглядаються окремі сторони наукової та практичної діяльності М.Х. Бунге, досліджується його життєвий шлях.

У 1993 р. виходить українською мовою монографія американського вченого економіста-історика українського походження І.-С. Коропецького "Українські економісти XIX ст. та західна наука", де автор розглядає наукову спадщину М. Бунге в розділі "Економічні школи в Україні".

Окремо потрібно виділити праці українських істориків, це зокрема О.Ю. Калінцева та Ю.О. Калінцев. "Життя і діяльність Миколи Християновича Бунге в Україні" (1998 р.), які розглядають біографію М.Х. Бунге до призначення на міністерську посаду та збірку дореволюційних спогадів випускників та викладачів Київського університету "З іменем святого Володимира" (1994 р.), багато з яких згадують М. Бунге. Спогади сучасників особливо цінні для повноти уявлення про постать М.Х. Бунге як людини та науковця.

В Росії в цей період також продовжують виходити наукові роботи, автори яких звертаються до особи М. Бунге. Серед них поправу найбільшої уваги заслуговує монографія російського історика В.Л. Степанова "Н.Х. Бунге: судьба реформатора" (1998 р.). Автор ґрунтовно та виважено в історичному контексті досліджує державну діяльність М. Бунге та проведенні ним реформи.

В цей же період виходять статі Л.Н. Сперанської, В.А. Павлова та монографії Н.А. Проскуржкової "Земельный кредит и мобилизация земельной собственности в России в конце XIX – начале XX вв." (1992 р.) та Л.В. Купріянової "Таможенно-промышленный протекционизм и российские предприниматели (40 – 80-е годы XIX века)" (1994 р.), які також звертаються до постаті М. Бунге в історичному та економіко-історичному ключі. В своїх роботах по дослідженню історії економічної думки М. Бунге згадують Я.С. Ядгаров "История экономических учений" (2004 р.), О.В. Іншаков "Институционализм в российской экономической мысли (IX – XXI)" (2002 р.) та німецький дослідник Й. фон Путткамер "Von Fabrikgesetzgebung in Russland vor 1905" (1996 р.).

На основі аналізу наведених робіт можна зробити висновок, про недостатнє висвітлення та не повну оцінку постаті М.Х. Бунге в науковій літературі. Більшість наукових праць фрагментарно звертаються до особи вченого. Роботи дореволюційних авторів, сучасників М. Бунге, часто носять емоційний відбиток епохи, тому об'єктивність такої оцінки відповідно не висока. Крім того, це в переважній більшості загальні оцінки його міністерської діяльності та проведених реформ без

аналізу їх причин та наслідків. В радянський період ім'я М. Бунге залишилось наполовину забутим, його діяльність розглядається лише епізодично в ідеологічному ключі офіційної науки та переважно лише істориками. В ці два періоди майже по за увагою залишаються досягнення М. Бунге у науковій, викладацькій, публіцистичній та громадській діяльності. Ситуація змінюється після розпаду Радянського Союзу. З'являється ряд праць та статей автори яких звертаються до наукових досягнень М. Бунге та його викладацької діяльності. Повністю постаті М.Х. Бунге присвячено лише три книги, які розділяє майже століття, це монографії П.Л. Кованько та В.Л. Степанова та видання "М. Бунге: сучасний дискус". Обидві монографії висвітлюють в основному реформаторську діяльність М.Х. Бунге, і тільки перша дає економічний аналіз, проте, виключно податковим реформам. Окремого історико-економічного дослідження наукової та практичної діяльності М.Х. Бунге на сьогоднішній день не існує.

1. Кованько П.Л. Главнейшие реформы проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге как министра финансов (1881-1887). – К., 1901. 2. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора. – М.: РОССПЭН, 1998. 3. Старый профессор. Замечательная эпоха в истории русских финансов. – СПб., 1895. 4. Ананич Б.В., Ганелин И.А. И.А. Вишнеградский и С.Ю. Витте – корреспонденты "Московских ведомостей" // Проблемы общественной мысли и экономической политика России XIX – XX веков. Л., 1972. 5. Туган-Барановский М.И. Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. – 1915. – №3. 6. Бунге (Николай Христианович) // Энциклопедический словарь. – СПб., 1894. – Т. 8. – С. 927-929. 7. Загорский С. Бунге Николай Христианович // Новый энциклопедический словарь. – СПб., 1911. – Т. 8. – С. 567-574. 8. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М., 1952. – Т. 2. 9. Дружинин Н.К. Хрестоматия по истории русской статистики. – М., 1963. 10. Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972. 11. Степанов В.Л. Рабочий вопрос в социально-экономических воззрениях Н.Х. Бунге // Вестник МГУ. Сер. 8. История. – 1897. – № 3. 12. Степанов В.Л. Николай Христианович Бунге // История СССР. – 1991. – № 1. 13. Васильева Р.Х., Горкина Л.П., Петровская Н.А. История экономической мысли Украины. – К.: Либідь, 1993. 14. Корнійчук Л.Я. История экономической мысли Украины. – К.: КНЕУ, 2004. 15. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Базилевича. – К.: Знання, 2005.

Надійшла до редколегії 07.03.06

Н.А. Коренєва, асп.

РОЛЬ М.Х. БУНГЕ У РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ СТАТИСТИКИ: ЗАПОЧАТКУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО НАПРЯМУ

Зосереджена увага на розкритті внеску М.Х. Бунге у розвиток вітчизняної статистики, а саме на визначеннях предмету науки та розроблених ним принципів масового статистичного спостереження.

This article is indented to illustrate the contribution of M. Bunge to development of native statistics, namely definitions of the science's subject and fundamentals of total statistical monitoring developed by him.

У XVIII–XIX століттях у Росії склалися сприятливі умови для розвитку статистики як науки. У 1804 р. при Академії наук був організований факультет статистики і, згідно "Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетів", всі вищі навчальні заклади зобов'язані були мати кафедру статистики. У 1806–1808 рр. зусиллями російського статистика, професора Санкт-Петербурзького університету К.Ф. Германа був організований "Статистичний журнал".

Створення міністерств на початку IX ст. і концентрація в них звітних матеріалів по губерніях прискорили процес заснування органу статистичного спостереження. Джерелами даних слугували таблиці, що складались статистичним комітетом кожної губернії і додавались до щорічного звіту губернаторів. Ці звіти мали відомості про населення, промисловість, сільське господарство та інше.

Наближення реформ 1861 р. зумовило здійснення спеціальних статистичних досліджень про ціни на землю, необхідних для встановлення розмірів викупних платежів, про кріпосне населення. За цих умов зароджується думка про організацію центру по збиранню та обробленню таких даних, які давали б картину господарського стану країни. Вносячи пропозиції про її необхідність, представники статистичної науки обґрунтовували це не тільки досвідом Заходу, але й потребами різних установ самої країни, які керували складним господарством на величезній території.

З метою підвищення наукового рівня зазначених обліково-статистичних робіт проводилась величезна організаційна робота. У другій половині XIX і початку XX ст. в Росії спостерігався значний ріст числа теоретичних робіт зі статистики. Використання статистики в прикладних наукових дослідженнях активно пропагували П.Л. Чебишов, А.А. Марков, А.М. Ляпунов, М.Х. Бунге, І.В. Вернадський, А.А. Кауфман та інші.

Для статистичної думки другої половини XIX ст. і початку XX ст. характерні теоретичні контрверзи і пошуки шляхів вирішення питань стосовно наукового змісту статистики. Після розмежування статистики і державо-

знавство, основною розвитку статистики стали положення наукової доктрини А. Кетле [5, с. 20]

Адольф Кетле (1796–1874) був дійсним членом Бельгійської академії наук і член-кореспондентом Петербурзької академії наук. Він був безпосереднім організатором міжнародних статистичних конгресів, що зіграли величезну роль в становленні теоретичної і практичної статистики. У своїй найбільш відомій книзі "Про людину і розвиток його чи здібностей досвід соціальної фізики" Кетле на величезному фактичному матеріалі впевнено показав, що багато фізичних особливостей людини і її дій можна описати законами розподілу імовірностей. Призначення статистики А. Кетле бачив не стільки у зборі і наступній класифікації спостережень за об'єктами живої природи, скільки в аналізі цих спостережень, ціль якого – виявлення невідомих закономірностей. Основною ідеєю його робіт було ствердження, що соціальні явища відбуваються подібно до природних у відповідності до строгих законів, і намагався науково підійти до їх тлумачення. Саме ці положення описової школи стали на початку 60 р. IX ст. предметом суворої критики західних і вітчизняних науковців.

Соціальний напрямок академічної статистики виник в цей революційний період, коли старі критерії державознавства майже відійшли, а погляди А. Кетле, які хоча і залишили значний слід в історії статистики, але все частіше критикувались зі сторони багатьох західних науковців [3, с. 217].

Намагання замінити вчення про державу вченням про суспільство – є характерною рисою соціальної школи. Це і є основною відмінністю предмету цього напрямку статистики від інших. Представники цієї школи вважали, що статистика – це наука, яка вирішує основні соціологічні проблеми суспільства, що вона є "наукою наук" поміж інших суспільних наук, які досліджують загальні закони суспільного розвитку.

Незважаючи на те, що в першій половині XIX в. описовий метод зазнав критики в працях К.Ф. Германа, К.І. Арсенєва, В.С. Порошина і Д.П. Журавського, саме

М.Х. Бунге вважається "піонером" соціологічного напрямку у вітчизняній статистиці. Хоча він більше і відомий світовій науці як теоретик-економіст, але М.Х. Бунге багато зробив для розвитку статистики [6, с. 40].

Знайомство М.Х. Бунге зі статистикою почалося з переходом на кафедру політичної економії і статистики університету св. Володимира. Незабаром він став редактором статистичного відділу Комісії для опису губерній Київського навчального округу (1851-1864 р.). Її головою був М.В. Юзефович, віце – президентом – ректор Р.Э. Траутфеттер, вченим секретарем – великий статистик Д.П. Журавський. До складу Комісії входили такі науковці, як І.В. Вернадський, А.П. Заблоцький-Десятовський, П.И. Кеппен, Н.А. Мілютин, П.В. Павлов, Ю.Ф. Самарин, В.Я. Шульгін і інші видні представники науки, громадськості і столичної бюрократії.

У березні 1852 р. М.Х. Бунге змінив Д.П. Журавського, але займав цю посаду тільки до жовтня 1854 року. У листі до академіка П.И. Кеппена він повідомляв про неможливість поєднувати обов'язки професора і роботу в Комісії. Після призначення на посаду ректора М.Х. Бунге повернувся в Комісію вже в якості віце – президента (1859-1863 рр.). Комісія збирала і частково опублікувала величезний фактичний матеріал, сприяла удосконалюванню методики статистичних досліджень. [6, с. 40].

М.Х. Бунге багато чого зробив для розвитку вітчизняної статистики. Орієнтуючись на погляди видатного бельгійського математика, соціолога і статистика А. Кетле, він відкидав чисто описове державознавство і виступав за вивчення масових процесів громадського життя. Цей вчений розробив принципи масового статистичного спостереження і теорію стійких статистичних показників. "Курс статистики" М.Х. Бунге витримав два видання (1865 і 1876 рр.) і довгий час був коштовним навчальним посібником для студентів.

У теоретичній частині курсу, М.Х. Бунге висловлювався проти "описовості" і широко пропагував ідеї Кетле. Він підкреслював, що "предмет статистики складають закони суспільних явищ", до яких відносив чисельність, структуру і рух населення, його діяльність у сфері економіки, освіти, моральності і мистецтва. Він стверджував, що "...окремі явища, подібно до фізичних явищ, на перший погляд мають характерну випадковість, однак при дослідженні визначеної кількості однорідних явищ, не можливо не помітити, що вони в кількісному відношенні, в даний період часу не мають великих відмінностей і повторюються з більшим або меншим ступенем правильності". Іншими словами, суспільні явища відбуваються за визначеними законами, тобто є причини, за яких відбуваються ті чи інші явища, і що ці причини діють з більшою або з меншою силою. Отже, з попереднього випливає, що статистичні закони можуть бути виведені тільки з числових даних зовсім однорідних. Однак зрозуміло, що чисел ще не досить для висновків: треба знати умови, серед яких виникли суспільні явища. Ці умови дуже різноманітні; – вони чи у самій природі, чи в самому суспільстві – його законам, звичаях та інше [1, с. 40].

Хоча всі суспільні явища і відносяться або до населення, або до його діяльності в різних сферах громадського життя, або до діяльності державного союзу і союзів місцевих, але при цьому М.Х. Бунге наголошує, "що це власне не розподіл суспільних явищ на види, а розгляд їх з різних сторін".

Характер необхідності, з яким представляються суспільні явища, привів деяких учених того часу до висновку, що свобода волі, цей примхливий елемент, очевидно, що не підкоряється ніяким законам, має слабкий вплив, і що дії людини складають неминучий ре-

зультат сукупності відомих чи умов чисто фізичних, чи як фізичних, так і суспільних [2, с. 14].

Таким чином, питання про відносини між свободою волі і необхідністю перейшов з кола питань релігійних про свободу волі і приречення в коло досліджень наукових. Матеріалісти філософи, натуралісти, статистики історики та інші зайнялися його дослідженням; одні заперечували свободу волі майже безумовно і визнавали лише фатальну фізичну необхідність, інші допускали свободу волі в більш-менш обмежених межах і ставили дії людини в залежність від суспільних умов, що можуть бути змінені [2, с. 39].

Перше вчення знайшло найбільше число прихильників між матеріалістами натуралістами. Бюхнер, відомий популяризатор матеріалізму, говорить: як цілі народи, так окремі особи і навіть дії окремих осіб підкоряються тій ж природній необхідності, як і уся світобудова.

Послідовники другого вчення, що не допускали підпорядкування людини безумовній фізичній необхідності, зустрічаються переважно поміж статистиків.

Англійський учений Фарр говорить: висновки статистики приводять не до вчення про приречення, але до знання причин, визначених з математичною точністю і діючих на збільшення, чи на зменшення морального, чи фізичного зла. Так як від людей залежить змінювати умови життя чи ні, то вони і мають владу змінювати хід людських діянь у відомих границях, обумовлених статистикою. При цьому він підтримує ідею Кетле, стверджуючи, що "при розгляді однорідних суспільних явищ, не окремо узятих, але в їх сукупності, вплив випадкових причин нейтралізується так, що спостереженню причини тільки постійні, у силу яких суспільство існує і зберігається. Можливість висновків у моральній статистиці залежить від того, що свобода волі людини зникає і відтинається і залишається без помітного впливу тоді, коли спостереження відносяться до великого кола осіб. При цьому можна помітити причини, що змінюються і постійні, пануючі в системі суспільного пристрою, і знаючи ці причини, можна подумати про зміну їх, для досягнення корисних перетворень" [1, с. 13].

Якщо свобода волі не існує, якщо в усьому панує одна необхідність, то осуд і страта, навіть несправедливі, дорівнює необхідним, і ми не можемо вчинити краще або гірше, а завжди вчиняємо так, як змушує нас робити природа. Таким чином, вчення про природну необхідність новітніх матеріалістів веде до крайнього індиферентизму, до заперечення розходження між добром і злом, між діяльністю свідомою. Воно виникло з неведення і зневаги дослідженнями людського духу. Зауважуючи, що явища світу морального, точно так само, як і світу фізичного, залежать від постійно діючих причин і знаходяться в зв'язку з усім, що їм передувало і що впливало за ним, матеріалісти прийняли послідовність явищ за необхідність і прийшли до заперечення волі, з яким вони не з'єднували чистого поняття.

М.Х. Бунге, проаналізувавши все вище зазначене, звертає увагу науковців на те, що "свобода волі є здатність робити вибір як цілі, так і засобів для досягнення цілі. Але як сама здатність зробити вибір залежить від розумового і морального розвитку людини, так рівно цілі і засоби наші обмежені. От чому при спостереженні великого числа однорідних явищ ми зауважуємо, що відомі дії людини повторюються щорічно з визначною правильністю. Це відбувається не від того, що індивідум впливає завжди найсильнішим спонуканням (так міркувати значило б вважати доведеним те, що ще варто довести), але від того, що причини, що роблять суспільні явища, діють на масу, і що при великому числі спостережень, як зауважує Кетле, прояв вільної волі в

протилежних напрямках нейтралізується так, що спостереженню представляється тільки вплив причин постійних. Видозміна цих причин, на думку Бунге, залежить від зміни в системі суспільства, а думки статистиків, залежить від зміни в системі суспільства; але факти переконують у тім, що індивідуальна діяльність може здійснюватись досить вільно і плідно в області даного юридичного порядку, не порушуючи закону [2, с. 13].

Отже, М.Х. Бунге вважав, що однією з важливих заслуг Кетле є "проведення аналогій між законами світу природи і духовного світу". Він стверджує, що в основі суспільних явищ лежать закони, такі ж точні, як і закони природи, і що статистичні закони можуть бути виведені тільки з числових даних зовсім однорідних.

Критикуючи думку Журавського, щодо того, що статистика є метод, який можна застосовувати для дослідження всіх явищ, М.Х. Бунге наголошував про необхідність існування статистики як самостійної науки, яка б займалася б загальними соціологічними дослідженнями, за тими міркуваннями, що "завжди існує потреба зводити до загального підсумку істини, яка відноситься до суспільних явищ" [4, с. 33].

Продовжувачами М.Х. Бунге стали Ю.Э. Янсон, А.И. Чупров, А.А. Кауфман. Соціологічний напрямок панував у науці аж до появи робіт А.А. Чупрова і Р.М. Орженцького, що підняли питання теорії статистики на високий філософсько-методологічний рівень [6, с. 41].

Визнанням успіхів російської статистики стало проведення в 1872 р. у Санкт-Петербурзі VIII сесії Міжнародного статистичного конгресу. При відкритті сесії почесний голова Великий Князь Костянтин Миколайович зауважив: "Як моряк, я дозволю собі тут одне порівняння, а саме – я порівнюю статистику з маяками. Яким чином міг би керманіч уникнути мілін, підводних каменів, катастрофи, якби не ці рятівні вогні, що кидають з берега своє запобіжне світло?!"

1. Бунге Н.Х. Курс статистики – К., 1865. – с. 2-40. 2. Бунге Н.Х. Курс статистики – К., 1876. – с. 1, 13-14, 39-45. 3. Голузов А.И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972. – с. 71, 208, 216. 4. Дружинин Н.К. Хрестоматія по истории русской статистики. – М., 1963. – с. 32-33, 250-253. 5. Осауленко О.Г. Нариси з історії статистики України. – К., 1999. – с. 20-21. 6. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: Судьба реформатора. – М., 1998.
- Надійшла до редколегії 07.03.06

І.Е. Новікова, асп.

РОЛЬ М.Х. БУНГЕ У ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ НА РИНКОВИХ ЗАСАДАХ

В статті розкривається роль М.Х. Бунге як вченого та фінансиста-практика у становленні вітчизняної банківської системи ринкового типу.

M. Ch. Bunge's role in the formation of native bank system on the market principles is discovered in article.

Порушена проблема належить до числа досить важливих і актуальних у вітчизняній економічній історії та історії економічної думки України. Вивчення в умовах сучасного розвитку національного ринкового господарства історичного досвіду реформування банківської системи у період ринкової трансформації економіки України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. має, без перебільшення, значний науково-практичний інтерес. Особливої уваги в цьому контексті заслуговує внесок в становлення української банківської системи ринкового типу вченого та фінансиста-практика М.Х. Бунге.

Окремим аспектам його різнобічної і багатогранної наукової спадщини в галузях політичної економії, теорії фінансів та кредиту, грошової справи і податків, управління, теорії статистики та ін. присвячено дослідження українських та російських вчених. Разом з тим внесок вченого і реформатора у розвиток банківської системи в умовах здійснення першої історичної хвилі ринкової трансформації, на жаль, залишається недостатньо висвітленим. Мета даної статті – розкрити роль М.Х. Бунге у розбудові банківської системи України в умовах розвитку ринкового господарства.

К середині ХІХ ст. в Україні склалася надзвичайно складна фінансово-кредитна та політична ситуація, що характеризувалася боротьбою між Російською імперією та Польщею за володіння її територією та здійснення економічного впливу. Поряд з цим надзвичайно незадовільний стан вітчизняної банківської системи пояснювався наслідками Кримської війни (1853-1856 рр.). Стримуючим фактором стало негативне ставлення до її можливого розвитку на теренах України тогочасного міністра фінансів Російської імперії Є.Ф. Канкріна (1823-1844 рр.). Цей супротив був зломлений під впливом політичних мотивів – намір уряду звільнити "Південно-Західний Край" від фінансового впливу Польського Банку – аж у 1840 р., коли й було нарешті відкрито Київську контору Державного комерційного банку [1, с. 4]. До цьо-

го часу така контора діяла лише в Одесі. Проте, необхідно зазначити, що відкрита у Києві контора на початковому етапі не вплинула на розвиток фінансово-кредитної та банківської системи України, а її діяльність на той час не відповідала потребам розвитку ринку.

Деякі позитивні зміни в економічному житті країни почали відбуватися після скасування в 1861 р. кріпацтва, а також цілої низки проведених в різних галузях господарства економічних реформ. Особливе значення мала, зокрема, реформа банківської системи, здійснена в 1860 р. Вона передбачала ліквідацію старих державних банків, які за родом своєї діяльності більше нагадували ощадні каси і ресурси яких були спрямовані на "підтримання життєдіяльності кріпосницької держави і поміщицького володіння" [2, с.168], в той час як торгівля і промисловість залишалися без фінансової підтримки, а також створення нового Державного банку, який сприяв би розвитку ринкового господарства і відповідав би його потребам.

Новий Державний банк було створено у 1860 р., згідно з його статутом, – "для поживлення торговельних оборотів і зміцнення грошової кредитної системи" [3, с. 84], тобто для розвитку короткострокового комерційного кредиту, поживлення торговельних оборотів і зміцнення грошової кредитної системи" [3, с.84], тобто для розвитку короткострокового комерційного кредиту та грошового обігу. Контори банку були відкриті в Києві, Харкові та Одесі.

Акцентуючи увагу на м. Києві, як на головному осередку економічного життя України, зауважимо, що одним з найбільш ефективних управляючих Київською конторою Державного банку став учений-економіст, професор та ректор Київського університету св. Володимира, майбутній міністр фінансів (1881-1886 рр.) Микола Християнович Бунге. Протягом 1862-1880 рр. він сполучав цю посаду з науково-педагогічною діяльністю. У 1866 р., під час тривалого відрядження управляючого Штігліца

О.Л. за кордон, М. Бунге на певний період (декілька місяців) сам очолював Центральну контору Державного банку в Санкт-Петербурзі. Він був високоосвіченою людиною, відомим економістом-теоретиком, який в подальшому набув практичного досвіду і проявив себе ще і обдарованим управлінцем. М. Бунге спромігся дуже багато зробити для розвитку вітчизняної банківської системи і на посаді управляючого Київською конторою Державного банку, і згодом – на посаді міністра фінансів. Головною його заслугою під час перебування на першій із згаданих посад було сприяння становленню та розвитку банківської системи в м. Києві та налагодження успішної роботи місцевої контори Державного банку.

Оскільки попереднє керівництво Київської контори Державного банку вело себе досить необережно і часто роздавало кредити підприємцям і дворянам, які не могли забезпечити їхнього повернення, то в 1861 р. їхній борг конторі сягав 20 млн. руб. [4]. Отже, на момент приходу М. Бунге контора знаходилась у збитковому стані, з якого він зміг її вивести. Про операції Київської контори Державного банку М. Бунге часто писав в місцевій газеті "Киевлянин" (1864-1880 рр.). Так, у 1864 р. в одній із своїх статей він зазначає, що "стан контори порівняно кращий ніж був у 1862 р. і 1863 р." [5].

Труднощі в покращенні становища Київської контори полягали в тому, що при новому складі облікового комітету вона не стала відмовляти в кредиті підприємцям та купцям, які добре вели свої справи і могли його повернути. Навіть було відкрито новий кредит цукрозаводчикам, але при цьому Київська контора почала поступово скорочувати ненадійні борги. "Цього було досить, для того щоб продовжити на роки важку торговельну кризу; а на довершення біди приєдналося повстання поляків. Вже в кінці 1862 року було закладено дуже багато маєтків у приватні руки на найважчих умовах для боржників..." – писав М. Бунге у "Киевлянині" у 1864 р. [4]. Не зважаючи на це, М. Бунге з роками зробив Київську контору Державного банку прибутковою.

Тривалий час Київська контора Державного банку була єдиною банківською установою в м. Києві. Це було пов'язано з тим, що на той час до міста ще не було проведено залізниці, приватні підприємства працювали не на повну потужність, а маленькому містечку з населенням 68 000 чол. банки були не потрібні.

До кінця 60-х рр. XIX ст. в Україні, а зокрема й в Києві, все ж таки склалися умови для розгалуження мережі банківських установ, особливо для створення приватних комерційних банків, які займалися переважно видачею короткострокових позик під заставу нерухомого майна та цінних паперів (задовольняючи потреби малих та середніх підприємств), обліком векселів, зберіганням цінних паперів та інших цінностей, переказом грошей в ті міста, де діяли філії відповідних банків та ін. Така ситуація склалася завдяки тому, що в результаті скасування кріпацтва фабрика остаточно витіснила відсталий мануфактурний спосіб виробництва. Внаслідок цього швидкими темпами починає розвиватись промисловість, особливо харчова і легка (цукрово-рафінадна, борошномельна, кондитерська, пивоварна, тютюнова, тощо), транспортна галузь (1868-1869 рр. збудовано залізницю Курськ-Київ та у 1868-1870 рр. – Київ-Балтськ). В свою чергу це сприяло становленню металообробної та машинобудівної галузі. "Розвиток торгівлі та промисловості, а також ліквідація державних кредитних установ в кінці п'ятдесятих років потребували нових посередників для кредиту, якими повинні були стати акціонерні банки" [10, с.1].

У 1868 р. розпочав свою діяльність Київський приватний комерційний банк, проект якого підтримав М. Бунге

[6, с.180], оскільки він був упевнений, що саме діяльність банківських установ такого типу є одним із найважливіших стимулів ефективного економічного розвитку. Таку позицію він пояснював тим, що "... кожна людина, працюючи для себе, трудиться в той же час і для всіх інших, і діяльність її тільки тоді отримує найбільшу винагороду, коли її найбільше потребує суспільство, коли вона приносить найбільше користі для останнього. Тому немає необхідності вдаватися до штучних заходів для задоволення потреб, нічого примушувати продавати, примушувати працювати; але потрібно слідкувати, щоб не було порушення права приватного, права використовувати свої сили і користуватися її результатами" [7, с.196-197].

Тому завдання держави в сфері економічної політики М. Бунге бачив "не в тому, щоб вигадувати обмеження, які є неминучими в результаті певних процесів, а в тому, щоб зробити їх непотрібними, розвиваючи дух приватного підприємництва" [7, с.197]. У тому ж році за його сприяння було відкрито Київське міське товариство взаємного кредиту. У зв'язку з тим, що на момент відкриття даних банківських установ серед міського людю накопилось багато суперечностей, і багато хто не вірив в їхній успіх, через кілька місяців потім М. Бунге писав: "Щоб не казали песимісти, але місцеві жителі і промисловість повинні значно виграти від їх існування, успіх у них був величезний".

В 1871 р. знову ж таки за підтримки М. Бунге було створено Київський промисловий банк, а згодом було відкрито філії Петербурзького міжнародного комерційного банку (1871 р.) та Волзьсько-Камського комерційного банку (1871 р.). Справи в київських банків йшли настільки добре, що до 1 березня 1872 р. внески в усіх цих банках на протязі року збільшилися на 6,6 млн. руб. [9]. Такий притік внесків М. Бунге пояснював наступними чинниками: – розвитком банківництва, яке привело до київського кредитного ринку нові капітали і розширило коло осіб, що мали справи з банками Києва, – високими відсотками по внесках, які мали посилити притік заощаджень, – а також широким кредитом по векселях і по позичках, який збільшив суму вільних коштів [9].

Засновництво акціонерних комерційних банків набувало дедалі більшого розмаху не тільки в Києві, а й в усій Україні та Російській імперії в цілому. З 1868 р. до 1872 р. було відкрито 33 такі банківські установи, серед яких в Україні (окрім київських) свою діяльність розпочали Харківський торговельний (1868 р.), Миколаївський комерційний (1872 р.) та Катеринославський комерційний (1872 р.) банки.

Поява великої кількості акціонерних комерційних банків потребувала відповідного законодавчого оформлення порядку їх створення і ліквідації, а також розробки основних принципів їх діяльності. Проте, побоюючись негативного впливу на економіку конкуренції між банками, яка породжувала появу спекулятивних банківських операцій, 31 травня 1872 р. міністерством фінансів було прийнято закон, згідно з яким статuti акціонерних комерційних банків затверджувалися лише міністерством фінансів. Основний капітал банків повинен був становити не менше 500 тис. руб. і не більше 5 млн. руб., а вартість однієї акції – 250 руб. Поряд з цим, заборонялося відкривати нові банки в тих містах, де вже діяла хоча б одна кредитна установа [14, с.74-75, 79]. Наслідки цього закону, кризи 1873 р. та російсько-турецької війни (1877-1878 рр.) призвели до різкого скорочення та згорання банківських операцій, а також до майже повного припинення створення нових кредитних інституцій, що в свою чергу не могло не позначитися на діяльності малих та середніх підприємств, які вони обслуговували.

Обмежувальна політика діяла аж до 1880 р., з якого міністерство фінансів починає давати дозвіл на відкриття нових акціонерних банків, але переважно в столиці. Остаточо обмежувальний банківський закон було скасовано аж у 1883 р. при міністрі фінансів М. Бунге. Проте, навіть після відміни цього закону в країні не було досягнуто масштабів акціонерного засновництва, які були в інших країнах світу. За півстоліття (1864-1914 рр.) було відкрито лише 77 акціонерних комерційних банків, з них за перше десятиріччя – 39, а за наступні 40 років – 38. Тоді як в інших країнах вони виникали сотнями, а в США – тисячами [22, с.74].

Спочатку М. Бунге настільки захопився розвитком приватних акціонерних банків, що розглядав їх як основний тип фінансових інститутів ринкової економіки. Навіть Державний банк він хотів перетворити на привілейований акціонерний банк, якому на початковому етапі держава мала зберегти широкі права і статус центрального закладу. "Що ж стосується можливого зникнення спекуляції, при перетворенні Державного банку на акціонерний, то її можна послабити, призначивши великий розмір для акцій і гра на підвищення курсів, заради експлуатації кишень дрібних капіталістів виявиться неможливою" [11, с.59]. Він був переконаний, що у "вільних банках уряд отримав би серйознішу допомогу ніж у казенному Державному банку..." [12, с.47], головним недоліком якого вважав поєднання функцій звичайного комерційного банку з "численними державними обов'язками", що негативно відбивалося на розвитку економіки. "Також, до речі є доля всіх банків заснованих урядом, – писав учений. – Вони руйнують спочатку промисловість заради підтримки фінансів, а потім не допомагають фінансам, але підтримують застій в народному господарстві" [13, с.88].

Знаходячись з 1862 р. біля самого витoku національної банківської системи, вчений мав можливість добре бачити всі її переваги та недоліки, а також всеохоплюючий вплив на розвиток економіки країни. Тому з часом його погляди стали змінюватися. Спостерігаючи за тим як процвітають в країні банківські спекуляції, про які він пише ще в "Киевлянині" [9] та за ажіотажним акціонерним засновництвом, яке охопило банківську систему М. Бунге доходить до висновку, що за комерційними банками та їхньою діяльністю потрібен державний контроль з метою захисту народних заощаджень та недопущення перетворення банків на засіб для спекуляції та легкої наживи. "Закон, наскільки це можливо, повинен забезпечити безпеку довірених банкам капіталів, забезпечити правильне і постійне сприяння кредитуванню промисловості, ліквідувати спекулятивну експлуатацію народного добра" [14, с.69-70].

З часом вчений-економіст, практик-фінансист стає настільки відомою людиною, що його голос набуває рішучого значення в фінансових питаннях, до нього починають звертатися за вказівками, як вийти з не дуже блискучого фінансового стану. В суспільстві неодноразово починали виникати чутки про те, що йому нібито пропонують значну посаду в фінансовій адміністрації, тому звістка про отримання посади товариша міністра фінансів (1880 р.), а згодом – міністра фінансів (1881 р.) була сприйнята зі співчуттям і надією, що настала можливість втілення його програми [15, с.8].

У зв'язку з новим призначенням у 1880 р. Микола Бунге назавжди покидає рідний Київ. Перебуваючи на посаді міністра фінансів, він багато зробив для покращення народного добробуту: провів реформу, згідно з якою значно знижувалися викупні платежі селян, ліквідував неефективний подушний податок, який консервував кругову поруку на селі та відсталі форми землево-

лодіння, запровадив прибутковий податок, який, на його думку, мав сприяти розвитку конкурентних відносин, увів збір на доходи від банківських вкладів та ін.

Найбільшою заслугою М. Бунге в плані розвитку банківської системи було заснування державних Селянського поземельного та Дворянського земельного банків. Обіймаючи посаду міністра фінансів, він розумів, в якому тяжкому економічному становищі опинилися селяни такої великої аграрної держави в результаті реформи 1861 р., яка не була доведена до логічного кінця. Розумів він також і те, що без ефективної державної фінансової підтримки, яку може забезпечити лише організація довгострокового кредиту, воно й надалі залишатиметься в такому стані. Тому в 1882 р. з "метою влаштування доступного селянам кредиту для купівлі землі" [16, с.60] за активної підтримки М. Бунге було створено Селянський поземельний банк, який сприяв селянам усіх категорій у придбанні в приватну власність землі. Незважаючи на недоліки в роботі цього банку (досить великі відсотки на надані ним позики, подорожчання землі і т. п.), його організація була великим кроком у розширенні приватного селянського землеволодіння, прихильником якого був М. Бунге, та покращенні добробуту селян. Один із економістів того часу П.П. Мігулін з цього приводу писав наступне: "Заслуга М.Х. Бунге в тому, що він зміг поряд з відміною подушного податку, пониженням викупних платежів колишніх маєткових селян і встановленням обов'язкового викупу ними наділів, організувати також на порівняно гарних умовах і кредит селянам для придбання такої необхідної для їхнього добробуту (а разом з тим і добробуту всієї країни) земельної власності" [17, с.140].

В Україні відділення Селянського поземельного банку було відкрито у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській та Херсонській губерніях. Найактивнішим в своїй діяльності було Київське відділення, в якому за 1883-1910 рр. було отримано 9010 позик та куплено 245 228 десятин землі. Від загальної кількості по Росії це становило відповідно 4,3 % та 1,8 % [2, с.172].

Діяльність Селянського банку йшла досить успішно. Лише за три роки ним було видано позик на суму 41 млн. руб. [18, с.435]. Проте його поява була прихильно сприйнята не всіма верствами населення. Консервативні кола профеодалного лобі стали дорікати М. Бунге за односторонність піклування про народні потреби.

Починаючи ще з кінця 70-х років XIX ст., до уряду постійно надходили численні скарги від дворян-землевласників на дорожнечу земельного кредиту і на незручність платежів в металевій валюті в умовах спаду цін на землеробську продукцію. Також надходили настійні прохання дворянства подарувати йому довгостроковий кредит на пільгових умовах. Враховуючи це, міністерством фінансів на чолі з М. Бунге було вирішено, що краще буде створити спеціальний державний поземельний банк з пільговими умовами кредиту [19, с.8]. Отож в 1885 р. розпочав свою діяльність Дворянський земельний банк, який надавав кредити лише спадковим дворянам під заставу їхньої землі. Необхідно зазначити, що в Україні діяльність багатьох відділень банку була не дуже активною, на 1 січня 1910 р. у київському його відділенні було закладено лише 699 маєтків [20, с.60].

Один з економістів того часу Ю.Г. Жуковський, характеризуючи діяльність М. Бунге на посаді міністра фінансів, відзначав, що при ньому добре жилося народу, але скарбниця була бідною. З приходом його наступника вона поповнішала, але збіднів народ. Підтримуючи розвиток приватних банківських установ міністерству М. Бунге часом доводилося результати їхньої не завжди

ефективної та правомірної діяльності перекладати на плечі Державного банку. В будь-яких випадках керівництво міністерства фінансів вважало за необхідне миритися з бюджетними дефіцитами і покривати їх займами, ніж обкладати народ зайвими платежами. Навпаки, воно намагалося по можливості їх полегшити, вважаючи, що тільки збільшення національного добробуту може стати серйозним засобом збільшення доходів скарбниці, а отже нема потреби збільшувати податки в той час, коли вони й так непосильні [21, с.169]. Таким чином, незважаючи на консервативний спротив, вчений, за плечима якого був багатий науковий і практичний досвід, залишався переконаний в тому, що саме на ринкових засадах розвиток економіки, а зокрема й розвиток банківської системи буде найуспішнішим і найефективнішим.

1. Альтерзон С.Г. Нарис розвитку київської кредитної системи. – К., 1929. 2. Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.И. Історія грошей і банківництва: Підручник. – К.: Атіка, 2004. 3. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства. – М., 1960. 4. Бунге Н.Х. Экономическое положение г. Киева // Киевлянин. 7 июля, 1864. 5. Бунге Н.Х. Баланс Киевской конторы Государственного банка // Киевлянин. 9 июля, 1964. 6. Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. – Петроград, 1917. 7. Сайкевич О.Д. Українські економісти другої половини XIX – початку

XX ст. Про необхідність та конкретні форми державного регулювання ринкової економіки // Історія нар. госп-ва та екон. думки України. – К.: Вип. 31-32. 2000. 8. Бунге Н.Х. Киевские частные банки // Киевлянин. 7 декабря, 1868. 9. Бунге Н.Х. Об открытии в Киеве новых банков // Киевлянин. 30 марта, 1872. 10. Бунге Н.Х. Акционерные банки. – К., 1886. 11. Вернигора Л.В. трактування проблем паперово-грошового обігу та фінансово-кредитної системи в творах М. Х. Бунге // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Економіка. – К. №74. 2005. 12. Базилевич В.Д. Микола Бунге – вчений економіст, ректор Київського університету / М. Бунге : сучасний дискус / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. 13. Степанов В. Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора. – М., 1998. 14. Бунге Н.Х. Банковые законы и банковая политика / Сборник государственных знаний // Под. ред. Безобразова В.П. – С. – Петербург, 1874. 15. Биографический словарь профессоров и преподавателей импер. Университета св. Владимира (1834-1884) / Сост. и издан под ред. ордин. проф. В.С. Иконникова. – К., 1884. 16. Чухась А., Бобер Г. Селянский поземельный банк Российской империи // Вісник НБУ. – №4. – 2002. 17. Мигулин П.П. наша банковая политика (1729-1903). – Харьков, 1904. 18. Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. – К., 1901. 19. Мищенко В.І., Корогод Г.І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.). – Суми, 1999. 20. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917р.) // Вісник НБУ. – № 9. – 2000. 21. Жуковський Ю.Г. Деньги и банки. – С.-Петербург, 1906. 22. Петишкіна С. Первая банковская революция в России закончилась тогда же, когда началась первая социалистическая – 1917 году // Деловые люди. – №5. -1995.

Надійшла до редколегії 07.03.06

Н.Ю. Глушицька, студ.

М.Х. БУНГЕ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРИВАТНОГО СЕКТОРУ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

У статті досліджуються особливості становлення і функціонування державного корпоративного сектору економіки в контексті історичного досвіду видатного економіста М.Х. Бунге

The peculiarities of formation and functions public and corporate sector of economy in context of historical attempt of great economist M. Ch. Bunge are being researched in the article.

Першопочатково Бунге позиціонував себе яскравим прихильником класичного напрямку економічної науки, а саме прихильником А. Сміта, Кері, Дж.-Ст. Міля. Це підтверджується виходом у світ фундаментальної праці Бунге у 1858 р. "Теорія згоди приватних інтересів – перше політико-економічне вчення Кери" [1] та 1868р. та праці "Дж.-Ст. Міль як економіст" [2].

Але не меншу зацікавленість викликає у Бунге нова для того періоду проблематика акціонерних відносин. Важливо зазначити, що саме період творчості Миколи Христіяновича з 1855 до 1882 рр. характеризується актуалізацією проблеми взаємодії різних форм власності, акціонування та глибинного реформування економіки. Такий науковий інтерес відобразився у статтях про новий для того періоду вид промислових підприємств – про акціонерні товариства, що були опубліковані у "Журналі для акціонерів" у 1855 та в 1858 роках.

Крім того, дослідження цієї проблематики у творчості Бунге проходить у декількох напрямках, з яких найвиразніші:

1. Відносини акціонерної власності у банківському секторі.

2. "Залізничне" питання.

Для розвитку акціонерних банків 80-і рр. XIX ст. були вкрай несприятливим часом. У 1874-1880 р. їх кількість скоротилася з 39 до 33. Оборотної капітал цих банків зменшився з 106 до 88 млн. крб., внески і поточні рахунки – з 299 до 207 млн. руб., вексельний портфель – з 224 до 140 млн. крб., позички під процентні папери і товари – з 131 до 115 млн. карбованців. Втрачені акціонерними банками 92 млн. крб. (31 %) внесків і засобів з поточних рахунків переродилися у товариства взаємного кредиту і міські суспільні банки. З 1875 р. по 1881 р. капітали цих видів комерційних банків зросли з 43 до 57 млн. крб., а внески і поточні рахунки збільшилися з 226

до 319 млн. карбованців. Відповідно обсяг їхніх обліково-позичкових операцій і операцій з цінними паперами виріс з 265 до 364 млн. карбованців [3, с. 87].

Банкрутства наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. досить великих акціонерних комерційних банків і важке становище цілого ряду дрібних були викликані не тільки загальноекономічними причинами – економічною кризою і застоєм у кредитній системі, але і неправильним веденням банками кредитних операцій, що робило банківські ризики дуже високими. Сучасники причиною бізнесових криз і ускладнень вважали "зв'язок банку завдяки особистій унії з великою фірмою... заплутаною в справах" [3, с. 89]. Так, крах Кронштадтського комерційного банку відбувся "унаслідок надзвичайних кредитів, наданих їм під векселі поставальників інтендантства в російсько-турецьку війну князя Д.Д. Оболенського і купця В.К. Шенбека (члена правління банку), а також унаслідок фінансування Товариства Боровицької залізниці". Банкрутство Ревельського комерційного банку було викликано "його іммобілізацією в справах голови правління банку графа Унгерн-Штернберга" [4, с. 244].

Банкрутства на початку 80-х рр. XIX ст. міських суспільних банків були пов'язані як з ризикованими операціями, так і з кредитуванням переважно найбільш впливових у місті осіб, від яких під час виборів залежало заміщення посад у раді банку.

На 1 січня 1881 р. у Росії діяло 294 міських суспільних банків. Їхній власний капітал складав 34,2 млн. руб., поточні рахунки і внески – 206,2 млн. руб., обсяг обліково-позичкових операцій – 202,7 млн. карбованців [5, с. 66].

Міські суспільні банки були депозитними банками. Ці банки засновувалися при міських думах і знаходилися під їхнім контролем. Вони обслуговували середніх і дрібних підприємців. На Заході такі банки називалися муніципальними. Капітал міських суспільних банків формувалися

вся із суспільних засобів, пожертвувань і внесків приватних осіб. Нагляд за діяльністю міських суспільних банків і їхню опіку здійснювало Міністерство внутрішніх справ.

Перший типовий статут для міських суспільних банків – нормоване Положення про міські суспільні банки – був затверджений у 1857 році. Друге, що розширило становий склад клієнтів цих банків, – у 1862 році. Спостерігався остаточний крах даної системи у 1876-1880 рр. [6].

Цікаво спостерігати пряму чи опосередковану залежність між кризою даної банківської системи та крахом найбільшої державної корпорації цього періоду "Російсько-Американською компанією". Надамо деяку історичну довідку про неї. Експедиції 1741 та 1742 рр. Берінга та Чірікова послугували започаткуванням промислового пушного та звіробійного промислу на Алеутських островах. До кін. XVIII – поч. XIX ст. тут вже конкурували деякі компанії. З метою укріплення російської влади на цих місцях була створена міцна монопольна компанія, яку іменним указом Павла I від 1799 р. назвали "Російсько-Американська компанія". У справах компанії спостерігалися цікаві владні зміни: "в связи с опубликованием сведений о продаже Аляски стоимость акции возросла до 300-320 рублей серебром (цена самой акции была 150 руб. сер.)" [7]. Саме об'єднання державного стратегічного інтересу та "живого", мобільного приватного капіталу слугували запорукою успішної економічної діяльності компанії. Закриття компанії відбулося у 1871 році.

Посилаючись на досвід західних країн, М.Х. Бунге у вересні 1880 р. писав у своїй записці: "Признавая, что государство обязано являться на помощь предприятиям, имеющим государственное значение, и что в России такие случаи должны представляться чаще, чем в Западной Европе, нельзя не признать, однако, явлением аномальным, что частные лица и акционерные общества обращаются за ссудами и пособиями к правительству в то время, когда у нас существует много частных банков" [8, с. 134].

В державній доповіді від 3 вересня 1882 р., що в основному була присвячена банківській політиці, міністр фінансів запропонував скасувати обмеження закону від 31 травня 1872 р., що стосуються відкриття нових акціонерних банків, і установити належний урядовий нагляд за функціонуванням міських суспільних банків [9].

Наприкінці вересня 1882 р. Н.Х. Бунге вніс у Державну раду представлення про перегляд нормованого Положення про міські суспільні банки.

Основними недоліками Положення 1862 р. міністр вважав наступні:

1. По-перше, відсутність чіткого визначення ступеня матеріальної відповідальності по зобов'язаннях банків, покладеної на міські думи.

2. По-друге, відсутність заборони брати участь в раді банку особам, що займають посади в органах міського самоврядування, а також зв'язаних між собою чи близькими родинними стосунками, чи загальною участю в комерційних справах.

3. По-третє, доручення нагляду за діяльністю банків міським думами, що на практиці надзвичайно ускладнювало виявлення і припинення зловживань у тих випадках,

коли в них були замішані представники органів самоврядування, що мають бізнесові відносини з банком [10].

Екстраполюючи ситуацію кінця XIX ст. на даний стан формування державного корпоративного сектору економіки трансформаційного типу в Україні, ми спостерігаємо аналогічні проблемні ситуації у сфері управління державними пакетами власності у корпораціях. Таким чином, ми приходимо до висновку, що актуальні проблеми, які були досліджені М.Х. Бунге у сфері акціонерних відносин у 19 ст. не втрачають своєї актуальності і в наш час.

Наступним аспектом нашого дослідження виступає "залізничне питання". З огляду опрацювання матеріалів, маємо наступні висновки: за час державної служби у Міністерстві фінансів Миколи Християновича динамічно розпочалося будівництво казенних залізниць. З цією метою було витрачено до 133,6 мільйонів карбованців; казною усього споруджено залізниць довжиною у 3461 версту. Крім того, придбано в скарбницю кілька ліній приватних залізничних шляхів. Бунге сам сумнівався в тім, щоб "включення залізниць у державну власність відразу збагатило б казначейство", але бачив, що "згодом залізниці можуть стати такою же галуззю державного господарства, як пошта і телеграф" [11, с. 496]. Більше того, Бунге вбачав у майбутньому державних залізниць "монопольну" перспективу.

Цікавим залишається той факт, що формування державного корпоративного сектору економіки постсоціалістичного типу (наприклад, України, Росії) має іншу спрямованість порівняно з другою третьою дев'ятнадцятого століття. Микола Християнович питання про державні залізниці розглядає у контексті подальшої монополізації як пошти, так і телеграфу.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що М.Х. Бунге, як незаурядна особистість, у своїх наукових пошуках рухався від класичної економічної науки до наукового синтезу, еkleктики наукових теорій. В його дослідженнях найважливіше місце посідають проблеми фінансів, банківської справи, податків та макроекономічного регулювання. Також для нашого дослідження надзвичайно цінно відзначити вагомий вклад Бунге у дослідження узгодження інтересів державної та приватної власності в умовах ринкового господарства. Акціонування банківського сектору Микола Християнович розглядає в ракурсі основних проблем управління. Екстраполяція їх для наших економічних реалій є майже практичною рекомендацією щодо управління в державному корпоративному секторі економіки України державними пакетами акцій державними менеджерами.

1. Бунге М.Х. Теория согласия частных интересов – первое политико-экономическое учение Кэри, 1858 г. 2. Бунге Н.Х. Дж.-Ст. Милль, как экономист, 1868 г. 3. Посчитано по: Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы). М., 1960. 4. Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т. I. Пбг., 1917. 5. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. М., 1948. 6. Офіційні матеріали Департаменту зовнішніх та суспільних зв'язків Банку Росії. 7. "Биржевые Ведомости" N 43, 1870. 8. Бунге Н.Х. О финансовом положении России / Публикация А.П. Погребинского // Исторический архив. 1960. № 2. 9. РГИА, ф. 563, оп. 2, д. 251, л. 9 об. – 10. 10. РГИА, ф. 1152, оп. 10, 1883 г. д. 121, л. 13. 11. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. М., 1960.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІКА

Випуск 84

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець *Д. Ананівський*

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л. Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

Підписано до друку 05.05.06. Формат 60х84^{1/8}. Вид. № 169. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,9. Обл.-вид. арк. 10. Зам. № 26-3278.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43, ☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; факс (38044) 234 31 28.
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>